

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1986**

A TARTALOMBÓL

Szili József: Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „irodalom” szavunk és a modern irodalmiság XVIII. századi kezdete

Lőrinczy Huba: A novellista Ambrus Zoltán indulása

Tverdota György: József Attila nyelvészeti forrásai

*

Tamás Attila: Tóth Árpád és a századeleji stílusirányzatok

*

Dolmányos István: Politika-történeti problémák Ady életművében (Gondolatok Király István könyveiről)

*

Pásztor Lajos: Két gyöngyösi betlehemes mise a XVIII. századból

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1986. XC. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Stauder Mária
technikai szerkesztő

- Szili József*: Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „irodalom” szavunk és a modern magyar irodalmiság XVIII. századi kezdete 345
Lőrinczy Huba: A novellista Ambrus Zoltán indulása 361
Tverdota György: József Attila nyelvészeti munkásságának forrásai 373

Évforduló

- Tamás Attila*: Tóth Árpád és a századeleji stílusirányzatok 393

Vita

- Dolmányos István*: Politika-történeti problémák Ady életművében (Gondolatok Király István könyveiről) 398

Adattár

- Pásztor Lajos*: Két gyöngyösi betlehemes mise a XVIII. századból 407

Szemle

- Könyvek a romániai magyar irodalomról (*Pomogáts Béla*) 457
Tótfalusi Kis Miklós (*Köszeghy Péter*) 46
„Az időt mi hoztuk magunkkal” (*Szilágyi János*) 469
Fülöp László: Közelítések Krúdyhoz (*Beveczky Gábor*) 470
A táguló világ magyarországi hírmondói (*Monok István*) 473
Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése (*Fried István*) 475

Krónika

- Molnár József** (1905–1986) (*Nagy Miklós*) 478
Intézeti hírek (1985. január 1.–december 31.) 479

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13.
1118

IRODALOMKÉPZETEK ÉS IRODALOMFOGALMAK: „IRODALOM” SZAVUNK ÉS A MODERN MAGYAR IRODALMISÁG XVIII. SZÁZADI KEZDETE

Az irodalomtudomány, ha tudomány akar lenni – mondják –, határozza meg pontosan kutatása tárgyát.

Ha csak úgy szemmértékkel végezzük el a körülhatárolást, a feladat egyszerűnek látszik. Maga az elnevezés utal a tudomány tárgyára; nincs más dolgunk, mint meghatározni, mi az irodalom. Csakhogy a *tudomány* szó arra kötelez, ne szemmértékkel mérjünk. Ha pedig elővesszük a meghatározás pontos, tudományos műszereit, az egyszerű feladat végtelenül bonvolulttá válik.

Az egyik első probléma alighanem az, hogy magának a *fogalom* szónak is több jelentése van. Amikor az irodalom fogalmáról beszélünk, ezt nem mindig vesszük figyelembe. Talán nem is nagyon köztudott. Az egyik jelentés arra utal, hogy a *fogalom* szót szigorúan egyértelmű logikai terminusként alkalmazzuk, azaz kijelentésfüggvényként is meghatározhatjuk. Az ilyen meghatározás nemcsak a többértelműség ellen biztosít, hanem alkalmas arra is, hogy segítségével feltárjuk a többértelműség forrásait. Ezzel szemben rendszerint még a tudomány köznyelve sem „éles” fogalmakkal él. Még meghatározásaiban sem mindig. A „*fogalom*” szót alkalmazza, a közhasznáttal összhangban, valamely tárgyról alkotott ilyen vagy olyan felfogásra, elgondolásra, s a minnapi nyelvi kommunikáció egyéb területeihez hasonlóan beleérti a tárgyalás kontextusaiba a többértelműség lehetőségét.

1. Az irodalomfogalmak állandósága és változása

Sok irodalomkutató hiszi azt, hogy az irodalom fogalma az általa visszatükrözött tárgy, az irodalom történeti változásainak megfelelő változásokon megy át. Ennek a felfogásnak megvan az irodalomtörténeti és a kritikai változata egyaránt. Az előbbit felidézi például Bánvai Jánosnak ez a felismerése: „Az a szűkülési folyamat, amit Horváth János az irodalomtörténet fogalmának XIX. századi alakulásában vezet végig, egyúttal az irodalomnak, az irodalom fogalmának *fejlődő* leszűkülése”.¹ A kritikai változatra az irodalom ún. „nyitott” fogalma jellemző, amely elvileg változóknak ismeri el a tárgy sajátosságait. Észre kell vennünk, hogy míg a Bánvai János által kiemelt fogalomfejlődés iránya a nem esztétikai irodalomfogalomtól az esztétikai irodalomfogalom felé tart, a kritikai változat az esztétikai irodalomfogalom tartalmi-terjedelmi változásaira vonatkozik. Mármint sok minden, ami Horváth János meghatározása szerint történeti okokból hozzátartozik a magyar irodalomhoz, egy esztétikai, stílárius vonatkozásban nyitott, de értékvonatkozásban „zárt” esztétikai irodalomfogalom alapján megítélve esetleg nem tartoznék hozzá. Ha így van, a két fogalomváltozat valójában két külön irodalomfogalmat fejez ki. S ha ezt a kettősséget elfogadjuk, el kell fogadnunk azt is, hogy „az irodalom fogalmának *fejlődő* leszűkülése” irodalomfogalmak során át megy végbe. Pontosabban: nincs szó folyamatról, legalábbis nem a fogalom belül végbemenő folyamatról. A folyamat szociológiai: az irodalommal foglalkozó közösség kezdett másképp beszélni, gondolkodni, írni arról, amit irodalomnak tartott, s helyettesítette eközben az egyik irodalomfogalmat a másikkal és a harmadikkal. Az persze felfogás dolga, hogy ki mit hajlandó a fogalom ontológiai tárgyában végbemenő változásnak, fejlődésnek tulajdonítani. Ha valaki úgy látja, hogy az irodalom „széles” és „szűkebb” fogalma nem két külön fogalom, hanem egyazon fogalom (történeti) fejlődésfázisainak kifejezése, s ezek a fázisok egyszersmind a

¹BÁNVAI János, *A botrányos irodalomtörténet* Literatura, 1981. 3–4. sz. 385.

fogalom ontológiai tárgyának, például a magyarországi irodalomnak a történeti fejlődésfázisait tükrözik vissza, akkor valószínű, hogy a világirodalomra nézve is ugyanilyen fejlődést tart szem előtt, vagyis mintegy tipológiailag is a fejlődésnek ezt az útját tartja az irodalomra jellemzőnek. Az esztétikai irodalomfogalom, akármilyen tágra nyitjuk, nem azonos az imént körvonalazott fogalommal, legfeljebb fejlettsége legutolsó fázisával. Az esztétikai irodalomfogalom a történeti kezdet kezdetére is lényegében ugyanazt a (nyitott vagy kevésbé nyitott) érték kategóriát alkalmazza, mint a fejlődés későbbi korszakaira.

Hosszan el lehetne időzni annál a kérdésnél, hogy miként mutatkoznak meg ezekben a fogalmakban a jelen felfogást a múltra vetítő *prezentizmus* vagy az egykori állapot restaurálására törekvő *hisztoricizmus* vonásai, s miként lehet vagy próbálják feloldani e pólusok ellentéteit. Mindössze azt akarjuk éreztetni, hogy léteznek ilyen általános különbségek irodalomfogalmak között, s hogy létezésük igazolja a velük kapcsolatos *pluralista* álláspontunkat. A számba vett irodalomfogalmak kizárják egymást, de külön-külön mindegyik logikusan strukturált lehet, s ellentmondásmentes a feltételezett ontológiai tárgy vonatkozásában. Vagyis konzekvens elméleti rendszerekben fejthetők ki. Zavart csupán együttes alkalmazásuk okoz. Például amikor valaki nem veszi figyelembe, hogy a Horváth-Bányai típusú fogalomtérlevezésben a fázisok történeti idő szerint való megkülönböztetése mint korlát is alkalmazandó: a modern korszak „fejlettebb” és „szűkebb” fogalommeghatározása nem vetíthető vissza a régiségre. Mi is történik, ha visszavetítjük? Önálló, teljes jogú fogalomként alkalmazzuk a múltra az eredetileg csak a legújabb fázisra értett ismerveket. Vagyis a következetesen értelmezett „fejlődő” irodalomfogalom kettőséget feltételez a múlt értékeinek kezelésében, midőn megengedi, hogy a modern esztétikai értékszempontok szerint is szelektáljuk és rangsoroljuk a régi irodalmat. (A „nyitott” esztétikai irodalomfogalom azért fontos példánk, mert így két, más-más vonatkozásban „történeti” irodalomfogalmat állíthatunk szembe egymással, s nem vonják el figyelmünket a fogalmak alapvető különbségeiről a bennük kifejeződő esztétikai, irodalomelméleti megközelítések különbségei.)

Aki az egyik vagy a másik irodalomfogalom mellett tör lándzsát, rendszerint úgy érzi, biztos tudomása van az ontológiai tárgy, az irodalom természetéről. Legalábbis ezt a tudást előlegezi, preconceptív módon, a kizárólagosnak vallott fogalommal. Láttuk viszont, hogy a két egymást kizáró irodalomfogalom együttes alkalmazása logikai ellentmondással jár. Továbbá: egyik irodalomfogalom „létezése”, alkalmazása sem bizonyítéka az irodalomfogalom *mint fogalom* fejlődésének. A „nyitott” fogalom is csak ott és addig fejlődő, ahol és ameddig úgy alkalmazzák, hogy ismerveiben jelen van a „nyitottság” – nem zárják le korhoz, stílushoz kötött meghatározásokkal. Ám még a fejlődés legújabb fázisát rögzítő irodalomfogalom is lehet szűkebbé, kizáró jellegű – nemcsak a jelen más típusú fejlődésével, felfogásával kapcsolatban, hanem a múlttal kapcsolatban is. (Így rendezte át például T. S. Eliot a maga irodalomfelfogásának megfelelően az angol irodalomtörténet értékrendjét.) A Horváth-Bányai-féle irodalomfogalom mintegy saját fejlődését is magába foglalja, nemcsak az irodalomét. Valójában azonban meghatározott irodalomfelfogások egymásutánját próbálja összevonni egyetlen sémába.

Ez a fejlődés azonban, amely eszerint a fogalom ontológiai tárgyának a fejlődése, noha ez a tárgy kiegészül az őt tükröző felfogások fejlődésével is, szigorúan véve *nem magának a fogalomnak a fejlődése*. Akik e fogalom *fejlődéséről* beszélnek, még csak nem is arra gondolnak, hogy az ontológiai tárgy *megismerésének* a fejlődését tükrözi a fogalom; nem, az ontológiai tárgy fejlődésfázisait a feltételezett fogalomfejlődés minden fázisa egyenlő mértékben, egyformán jól tükrözi vissza. Mindössze arról lehet szó, hogy minden fogalom tartalmazza ontológiai tárgya fejlődésének a jegyeit is (a fogalom módján, az ismervek, az ismerveket kifejtő leírás vagy elmélet formájában), amennyiben ezek a jegyek lényegesek a tárgy azonosítása végett. Az azonban ellentmondana a fogalom funkciójának, ha az azonosság törvényének megsértésével járó *fejlődéssel* ruházánánk fel, illetve ha lényegi, strukturális változásokkal járó fejlődését feltételezve szólnánk az irodalomfogalom *történetéről*.

Márpedig a humaniorák nyelve megengedi az olyan kifejezések használatát, mint „az 'x' fogalom története”. René Wellek, miközben az *irodalom* szó jelentéseiről és jelentéstani rokonairól írva feltárja viszonyaik történetét, megjegyzi: „az „irodalom” fogalma, függetlenül attól, hogy milyen specifikus terminusokban fejezték ki, még mindig történetének megírójára vár”². De mi az

²René WELLEK, *Literature and Its Cognates* in: Philip P. WIENER (szerk.) *The Dictionary of the History of Ideas* Scribners, New York 1973. 3.k. 85.

irodalom fogalma a konkrét, rá vonatkozó terminusok nélkül? Vagy arról lehet szó, hogy mi volt „maga az irodalom” függetlenül koronkénti definícióitól, vagy arról, hogy mik voltak az irodalomfogalom tényleges meghatározásai, függetlenül az alkalmazott kifejezésektől. Wellek előfeltevései közé tartozik az esztétikai irodalomfogalom kortalansága, pontosabban annak az irodalomfogalomnak a központi helye egy ilyen vizsgálatban, amely lényegében a művészi, az „imaginatív” irodalomnak felel meg. Szigorúan véve ez a fogalom a távoli múltban csak a tárgyának létezésére vonatkozó feltevéseink alapján létezett, közvetlenül nincs megfelelés közte és az „irodalommal” rokon terminusok között (nem azonos teljességgel sem a „költészet”, sem a „litterae” egykori jelentéseivel). Létezésének legbiztosabb tanúsága az, hogy a fennmaradt írásos anyagból szelektálni tudjuk azokat a megnyilvánulásokat, amelyek mai tudatunk szerint ennek a fogalomnak ontológiai tárgyát alkotják. Feltételezhetjük azt is, hogy volt reális lehetőség egy ilyen szelekcióra, egy ilyen alakzatképzésre a régiségben is, noha ez nem vált annyira nyilvánvalóvá, hogy külön szó vagy kifejezés hozzárendelését követelte volna meg. Ez a körülmény, mindenestre, elgondolkoztató, s többek között ez is alapját képezi annak a Wellek által zokon vett „támadásnak”, amelynek az utóbbi évtizedekben ki van téve az irodalom esztétikai fogalma.³ Tzvetan Todorov az esztétikai irodalomfogalom belső logikai struktúrájának vonásaiban látja az okát annak, hogy nem képes szilárdan egyetlen jól meghatározott ontológiai tárgy tulajdonságaira épülni és strukturálisan is áthidalni a költészet és próza közötti különbséget.⁴ Maga Wellek a fogalom történetét a vonatkozó antik görög és latin terminusok segítségével próbálja folyamatosá tenni, mindenekelőtt a „litterae”, a „litteratura” és a nekik megfelelő „letters” stb. jellegű újabb nemzeti nyelvű változatok követésével. Azt azonban ő is kénytelen elismerni, hogy ezek a kifejezések csak a XVIII. század folyamán váltak az általunk esztétikai irodalomfogalomnak nevezett fogalom terminusaivá. S az a tartósság, amelyet az irodalom fogalmának tulajdonít, saját kutatásai, fejtegetései szerint sem más, mint a valamilyen módon (nem feltétlenül esztétikai szempontból, nem feltétlenül imaginatív vonatkozásuk folytán) jelentős írásművek együttesére utaló jelentés tartóssága: „Csakhogy történetileg az irodalom szót arra használták, hogy valamiféle jelentőséggel bíró írásokat határozzanak meg vele, bármilyen tárgyú könyvet, ha befolyásosnak mutatkozott. Valamiféle minőség vagy értékkritérium (intellektuális, morális, esztétikai, politikai, nemzeti) értődik bele. Ez az a koncepció, amely századokon keresztül uralkodott az antikvitástól kezdve két elnevezéssel – *litterae* és a modern nyelvekben található származékai: „letters” és *litteratura*. Külön tanulmányban foglalkoztam történetükkel, s ez bebizonyítja e terminusok kontinuitását sok évszázadon keresztül, ezért meglepetés számomra, ha azt kell hallanom, például Roland Barthes-tól, hogy az „irodalom” új terminus, a XIX. század kreációja, vagy Maurice Blanchot-tól, hogy ez a szó „későn jött és nincs nagy becsülete”⁵. A kontinuitás bizonyítása azonban nem terjed ki, nem terjedhet ki az irodalom esztétikai fogalmának a múltjára „századokon keresztül”. Wellek adatai szerint is csak a XVIII. században alakult ki ez a jelentése a „litteratura” szó nemzeti nyelvű származékainak. Bár korrektül megkülönbözteti a szó különböző irodalom-jelentéseit, Wellek nem appericipálja, hogy ezek egyszersmind különböző tartalmú-terjedelmű irodalomfogalmakat képeznek. Escarpit, aki a *litterae*, *litteratura* és a megfelelő modern kifejezések jelentésfejlődésének útját követte, pontosabban jár el, amikor így fogalmaz: „Az irodalom fogalma, ahogyan az a XX. században létezik, a XVIII. század közepén kezdett formát ölteni és ettől kezdve szakadatlan változáson ment keresztül. 1770 és 1800 között eléggé megszilárdult ahhoz – különösen Németországban, Franciaországban (s egy kissé később Angliában), hogy egy külön szó támogatását igényelje”⁶. A „formát öltés” itt sem szorosan véve a fogalmat jellemzi, hanem a szójelentések megszilárdulását, egyik-másik használatának elterjedését, mind specifikusabb alkalmazását. Mármost ha ragaszkodunk ahhoz, hogy itt egy *fogalom* történeti létrejöttéről van szó (kialakulásáról, fejlődéséről stb.), el kell tünődnünk ilyen és hasonló kérdéseken: a) a fogalom létezett korábban is, de csak ekkor kezdték „felfedezni”?

³René Wellek vitáját Roland Barthes és mások „irodalomellenes” kijelentéseivel 1. *The Attack on Literature* c. előadásában: Ronald G. POPPERWELL (szerk.) *Proceedings of the XIth Congress of the International Federation for Modern Languages and Literatures* London 1973. 1–16.

⁴Tzvetan TODOROV, *Les genres du discours* Éd. du Seuil, Paris 1978. 13–26.

⁵René WELLEK, *What Is Literature?* in Paul HERNADI (szerk.) *What Is Literature?* Indiana University Press, Bloomington & London 1978. 17.

⁶Robert ESCARPIT, *La définition du terme 'Littérature'* Actes du IIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. Mouton. 's-Gravenhage 1962. 82.

– b) a fogalmat ekkor kezdték megalkotni, mert rájöttek, hogy van egy olyan új jelenség, amely másképp nem tükrözhető vissza kellő pontossággal? – c) ez a jelenség létezett korábban is, de vagy nem vették észre, vagy jelzésére elegendőek voltak a korábban meglevő kifejezések? – d) az új szójelentés kialakulásának egyik összetevője volt az is, hogy birtokában visszamenőleg is átrendeződött az új jelentésnek megfelelően a számba vehető irodalmi anyag?

A cezúra a litteratura „széles”, minden jelentős írásművet magába foglaló jelentése és az esztétikai célzatú kritériumokkal (imaginatív, alkotó, eredeti stb.) szűkített jelentése között helyezkedik el. Mindenesetre az a felfogás, amely úgy tulajdonít folytonosságot és történetiséget az irodalom fogalmának, hogy feltételezi, a középkorban és a reneszánszban nem a művészi irodalom volt a terjedelme, de a legújabb korban már erre „szűkült”, a fogalom logikai elmélete szempontjából vitatható. Tulajdonképpen több különböző (egymással egyidejűleg is létező) irodalomfogalmat helyez történeti sorrendbe, s az így szemléltetett felfogásváltozást tekinti egyazon fogalom fejlődésének.

Figyelemre méltó mindebben az az indíték, hogy az irodalmat *egyetlenként, egységes egészként és teljességként* gondoljuk el. Ez a tendencia megfigyelhető René Wellek vélekedésében is: megkülönbözteti az irodalom szó különböző, egymást terjedelmileg-tartalmilag csak részben átfedő jelentéseit, de nem veszi tudomásul, hogy az általa előnyösnek tartott választás, az imaginatív irodalom fogalmának kiemelése, más *irodalomfogalmakat* helyez háttérbe. Nem veszi figyelembe, hogy ha egy egységes és egyetlen irodalomfogalom kontinuitását óhajtja bizonyítani a századokon keresztül, akkor egyszerűbb a nem az imaginatív irodalomra korlátozódó, itt-ott máig is megtalálható, sőt újraéledő „széles” irodalomfogalom folytonosságának bizonyítása, mint az esztétikai irodalomfogalomé. Ennek az utóbbinak a megjelenése, a korábbi *poesis* és *ékesszólás* fogalmak terjedelmével alkotott diszkontinuitása és kontinuitása valóban új és történetileg körülhatárolható fejlemény. Ezt Wellek is tudja, bizonyítja, de az egyetlen és egységes irodalomfogalom képzele erősebben hat, semmint hogy engedné a fogalmi kettősség vagy pluralitás felismerését.

S valóban *képzeletről* van szó. Nevezhetjük persze „eszmének” is, bármily szokatlan az „irodalom eszméje” az „irodalom fogalma” helyett. Az irodalomfogalom (vagy -fogalmak) története ugyanis nem más mint az ebben a tárgykörben szerepet játszó *eszmék* története. Az a látszat azonban, hogy létezik egy egységes, ezen az egységen belül változékony, de identitását megőrző, s egyszersmind *egyetlen* irodalomfogalom, egyfajta érzelmi csalódáson alapul. Nem látó- vagy hallószervünk csalódására, hanem a fogalomalkotó logikai érzék csalódására kell gondolnunk. Ugyanazok a nyelvi törvények működnek az ilyen típusú jelentésképzés mechanizmusában, mint általában is. Az eredmény az azonosság törvényéhez mérten nagyon is vitatható. Leírható úgy, Wittgenstein alapján, mint „a jelentések családi hasonlóságán alapuló” fogalom, megmagyarázható a dominó-módszerrel, mint Henryk Markiewicz Tatarkiewicz-idézetében.⁷ A logika szakemberei azonban arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az ilyen „fogalom” az ún. *nyitott fogalmak* kategóriájába tartozik, ami azt jelenti, hogy hiányoznak a pontos határok, amelyek az alá rendelt tárgyakat elválasztanák más tárgytól.⁸ Vagyis homályos, sokértelmű, „életlen” (fuzzy) terminusról van szó.

Furcsa módon az irodalomkutatás számos területén, s nemegyszer az irodalomelmélet területén sem érzik a kutatók az *irodalom* terminusnak ezt a homályosságát, bizonytalanságát és poliszémiáját. Esetleg a fogalomnak gazdagságot, sokszínűséget, eleveniséget, „nyitottságot” tulajdonítanak e logikai szempontból nézve nem éppen tiszteltetreméltó vonások miatt. S a többségnek az a meggyőződése, hogy mindig csak egyetlen irodalomfogalommal van dolga, legfeljebb ennek akadnak különböző aspektusai, amelyek a tárgy különböző aspektusainak felelnek meg, illetve a tárgy változásait tükrözik vissza. Valójában nem erről van szó, hanem arról, hogy tudatunk olyankor is képes egységet látni, amikor erre nincs alapja a valóságban. Az irodalom szintetikusnak, egységesnek vélt fogalma igazából csak *észleleti* „fogalom”. A dominó-elv lehetővé teszi, hogy egységesnek lássuk, s ha terjedelmének, tartalmának változékonysága nem zavar bennünket mint olyan tulajdonság, amely nem jellemzi az azonosság elvére alapozott szigorú fogalomstruktúrát, elfogadhatjuk, hogy az irodalmat meg lehet úgy is határozni, hogy csak az írott vagy nyomtatott nyelvi alkotásokat foglalja magába, de úgy is, hogy a szóbeli költészetet is magába foglalja.

⁷Henryk MARKIEWICZ, *Az irodalomtudomány fő kérdései* Bp. 1968. 47–48.

⁸Vö.: Tadeusz PAWLOWSKI, *Begriffsbildung und Definition* Walter de Gruyter, Berlin, New York 1980. 202.

Meg lehet határozni érték kategóriaként, s meg lehet határozni pusztán leíró, értékmentes terminusként is. Meg lehet határozni úgy, hogy csak a „klasszikus” műnemek triádjának költői műfajait soroljuk hozzá, de úgy is, hogy az esszé, a riport, a publicisztika is hozzátartozik, s egyáltalán, alig van jelentősége a műfaji besorolásnak. Az „észleleti fogalom” – amely az azonosság törvényét nem teljesíti s ezért a logika szempontjából tekintve nem is fogalom, hanem csak fogalomszerű képzet – kaméleon természetű, könnyedén követheti a tények bonyolult és egyetlen kizárólagos rendszerbe nem foglalható változatosságát, sőt vágyainkat és elképzeléseinket is. Interszjektív létezése végső soron a közfőnevek létezőmódjával azonos még azokon a kisebb szakmai csoportokon belül is, amelyek meghatározásában, terjedésében különös szerepet játszanak.⁹ Nem véletlen, hogy legeredményesebb kutatási módja esztétörténeti és nyelvészociológiai, nagyjából-egészében úgy, ahogy Escarpit kutatócsoportja közelítette meg az irodalom szó jelentéstartalmát vágó problémákat. A „fogalom” története ebben az esetben mint *fogalmak*, illetve pontosabban mint *eszmék* története bontakozik ki, mint azon törekvések és irányok története, amelyek az irodalom szó (és a rokon kifejezések) jelentésterületeit különböző arányokban, különböző hangsúlyokkal forgalmazták, megszilárdították s a „fogalom” logikai, ismeretelméleti rangjára emelték. Az csak képletes kifejezés, hogy egy fogalom *mint fogalom* megy keresztül tartalmát és terjedelmét érintő „történelmi” változásokon. A szavak jelentésének azonban ez természetes sorsa.

Hangsúlyozzuk, van rá mód hogy magának az ontológiai tárgynak a történetisége visszatükröződjék e tárgy fogalmában. Ebben az esetben maga a tárgy „történeti kategória” és a fogalom erre az ontológiai történetiségre utal anélkül, hogy maga a fogalom ezért ugyanígy, ontológiai módon történeti kategóriává válnék. Ha a fogalom mint fogalom megy keresztül a terjedelmét és tartalmát érintő radikális változásokon, akkor megszűnik lényegi azonossága, az egyik fogalmat egy vele azonos megnevezésű másik fogalom váltja fel. A homonímia elősegíti a különböző, térben vagy időben kontiguus fogalmak egyesítését egy fogalomszerű képzetben, például az irodalom szintetikus észleleti fogalmában. Ez azonban, mint látjuk, szigorúan véve nem fogalom. Ha azt mondjuk, hogy valamilyen fogalom „történeti kategória”, akkor vagy ontológiai tárgyának történetiségére gondolunk, vagy valamilyen eszmére, felfogásra, elképzelésre, amelynek természetesen lehet történeti fejlődése. Vagyis a fogalom szót metaforikus értelemben használjuk, illetve ez a terminus is mint szintetikus észleleti „fogalom” egyesít magában különböző, egymástól elütő „fogalmakat”.

Az irodalomtudomány továbbra sem lehet meg szintetikus észleleti „fogalmak” használata nélkül; lehetetlenség azt kívánni minden ágától, hogy csakis pontos, „éles”, a logikai kalkulus szempontjából kifogástalan terminusokat alkalmazzon. Fontos azonban látnunk, hogy ezek a különbségek fennállnak, s bizonyos feladatokkal kapcsolatban a jelentőségük megnövekszik. Ilyenkor nem árt tudnunk, fogalomról vagy csupán kvázi-fogalomról van-e szó, ha fogalmat emlegetünk.

2. Escarpit példája

A Robert Escarpit által vezetett munkacsoport szócikktervezete a „littérature” terminus hat fő jelentéskörét különbözteti meg, amelyek egyenként 2–5 önálló jelentést fognak össze.¹⁰ Ezek részben mai, eleven, részben elavult, történeti jelentések. Mivel a jelentéselemzést megelőzi az etimológiai fejezet, amely a francia szóhasználat nemzetközi előzményeit, latin és görög forrásait tárgyalja, a jelentéstörténeti rész zömében már csak a francia helyzetet írja le a XVI–XVII. századtól kezdve. Az elemzés érinti a „littérature” jelentéseit részben vagy egészben átfedő olyan szinonimákat, mint a „belles lettres”, de ebben a részben nem foglalkozik külön a főleg esztétikai vonatkozásban átfedést vagy szinonimiát képviselő „poésie” szóval. A „littérature” és a „poésie” szemantikai viszonyának alakulására a Történeti kommentár című fejezet utal. A „littérature” szemantikai elemzése végén egy tömör jegyzetsorozat tájékoztat a francia szóval egyenértékű antik és modern görög, továbbá latin, német, angol, arab, kínai, spanyol, francia („lettres” és „belles-lettres”), olasz, japán és orosz kifejezésekről.

⁹Vö.: Thomas J. ROBERTS, *The Network of Literary Identification* New Literary History, V., No. 1, Autumn 1973. 67–90.

¹⁰Vö.: Robert ESCARPIT, i. m. 77–89.

A szemantikai elemzés bevezetőleg megemlíti, hogy a latinban az „írás” (Cicero), a grammatika, filológia (Quintilianus, Seneca), az ábécé (Tacitus) és a tudomány, erudíció (Tertullianus) jelentéssel fordult elő a „litteratura” szó.

A „littérature” hat fő jelentésköre: 1. a műveltség, 2. az írói állapot, 3. a szépirodalom, 4. az irodalmi művek, 5. az irodalomtörténet, 6. az irodalomtudomány. A jelentések közül az 1. és a 6. csoportban foglaltak speciálisan a francia (illetve a „literature” révén az angol) szóhasználatához kötődnek. (Megjegyezzük: ami az 1. jelentéskört illeti, a magyar nyelvben a latin „litteratura” szó magyar közfőnévként való alkalmazása közben már nem honosodott meg a szó régi „műveltség”, „erudíció” jelentése. Valószínűleg Pápay sem ezt értette rajta, bár definíciója konzervatív módon erre utal.¹¹ A magyarországi latinságban a „literatus” hordozta ezt a jelentést mind főnévi, mind melléknévi alakjában.) Escarpit szerint az 1. jelentéskör jellemezte a szó fő használati módját egészen a XIX. század kezdetéig. Ami pedig az angol „literature”-t illeti, még Johnson és Todd 1818-ban kiadott szótára sem ismeri a szó más jelentését. A 6. jelentéskör a régi jelentés („tudomány általában”) folyománya. Így a „littérature comparée” vagy a „comparative literature” összehasonlító irodalomtudományt jelent. Magyarban az „irodalom” szóhoz ilyesfajta jelentés legfeljebb a középiskolai és egyetemi tantárgyak elnevezésében vagy egy-egy irodalomtörténeti egységre vonatkozó irodalomtudományi mű címében járul (pl. Waldapfel József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában* – a könyv nem a felvilágosodás kori magyar irodalom szövegeit, hanem a róla szóló ismereteket tartalmazza).

Az írói „állapotra” utaló 2. jelentéskör Escarpit szerint a XVIII. században jelenthette a) az irodalmárok egyfajta közösségét (irodalmi berkeket) s ha ritkán is, mindmáig b) írósgágot mint pályát és c) az „irodalomipart”. Bár *A magyar nyelv értelmező szótára* nem tünteti fel, a magyarban is előfordul az irodalom mint pálya (2/b) jelentés. Például az Eckhardt-féle *Francia-magyar szótár* szerint „se lancer dans la littérature”: irodalomra adja magát; írói pályára lép”.

A 3. fő jelentéskör a „belles lettres” címet viseli. Sem a „szépirodalom”, sem a „belletrisztika” nem megfelelő fordítása a kifejezésnek, mert egyik sem fedti a „belles lettres” vele egyenértékű szinonimájának, a „lettres humains” kifejezésnek a jelentését. Más szóval, a „littérature” hat jelentésköre közül az egyiknek az elnevezése magyarul egyszerűen csak ez lehet: *irodalom*, mint-hogy ez a szó, ha a kontextus nem határozza meg közelebbről, egyaránt vonatkozhatik szűken a szépirodalomra és tágan az írástermékekre általában. Pontosabban: ma már ott tartunk, hogy az „irodalom” szó önmagában, jelentésszűkítő kontextusok nélkül inkább csak *szépirodalmat* jelent, s csak a kontextussal másképp meghatározott szójelentésekben (a kérdés irodalma, orvosi irodalom stb.) őrződik meg az egykori általánosság.

A 3. jelentéskör öt (a–e) jelentést foglal magába. Közülük az első „az intellektuális kifejezés módja”, a második a tartós értékeket felmutató művek minősítése, a harmadik – alighanem ez a szóhasználat segítette elő a szó további (esztétikai) specializálódását a XVIII. század folyamán – az írásban történő intellektuális kifejezés *módjának* szembeállítása a kifejezés más módjaival, közelebbről: a többi művészettel. A negyedik jelentés már e specializálódás eredménye: az írás mint művészet szemben az írás pusztán funkcionális használatával (a tudományok írásbeli megjelenésével). Az ötödik jelentés XIX. századi: az irodalmat az „igazi” írásművészettel, a költészettel szembeállító értelmezés (pejoratív): „Et tout le reste est littérature” (Verlaine: *Art Poétique*). Megjegyezhetjük, hogy ez a szóhasználat megfelel annak a megkülönböztetésnek, amelyet Croce a *litteratura* és a *poésia* között tett.

A 4. fő jelentéskör szintén öt jelentésből tevődik össze. Az első, „az irodalmi termés együttese” a XVIII. századi Németországban tűnt föl Lessing folyóiratának címében: *Briefe die neueste Literatur betreffend* (1759). A második jelentés egy korszak, egy ország, egy földrész írásműveinek az összessége, ideértve a goethei „világirodalom” kifejezést is. A harmadik jelentés műfajok szerinti összességre vonatkozik különböző szempontok – eredet, cél, tárgy, előadásmód – alapján: gyermekirodalom, a menekülés irodalma, szórakoztató irodalom é.i.t. A negyedik jelentés az előbbieket analógiájára az íratlan nyelvi alkotások összességére utal: szóbeli irodalom, *littérature orale*. (Tegyük hozzá: ugyanígy lehet szó hangjáték-irodalomról és zeneirodalomról is.) – Az

¹¹Vö.: PÁPAY Sámuel, *A magyar irodalom eszmérete*. Veszprém 1808. 1. – L. még: LÓKÖS István, *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai* in SZAUDER József, TARNAI Andor (szerk.) *Irodalom és felvilágosodás* Bp. 1974. 873–900.

ötödik jelentés az írásművek összességét illeti egy téma, egy tárgykör vonatkozásában, s átvitt értelemben az ilyen írásművek címjegyzékére, bibliográfiájára is értendő („a kérdés irodalma”).

Az 5. jelentéskörbe három tétel tartozik. Az első: az irodalmi tények együttese mint sajátos történelmi jelenség (mintegy a 4/a és 4/b jelentések megszemélyesített, megelevenedett formája). A második jelentés a 4/b értelmében vett irodalom története. A harmadik jelentés metonimikus, s mint Escarpit meg is jegyzi, csak a franciaíra jellemző: irodalomtörténeti kézikönyv.

A magyar nyelv értelmező szótára két vonatkozásban további jelentéseket tud hozzáfűzni az „irodalom” szóhoz. Az egyik: „Íróknak és olvasóközönségnek írott művek révén létrejött viszonya”. E jelentés mellett ott áll az „irod” jelzés. A forrás alighanem Horváth János nevezetes tanulmánya, de ha csak ez indokolja ennek a jelentésnek a felvételét, akkor még kérdés, vajon az „irodalmi alapviszony” azonos-e az „irodalom” szó egyik jelentésével. Azonos lehet az irodalom mint kommunikációs körforgás, mint önfenntartó társadalmi intézmény értelmében. A másik jelentés értelmezése nem egészen világos, illetve nem egészen egyértelmű: „Ennek a művészetnek társadalmi szerepe; irodalmi élet”. Valószínűleg két különböző jelentésről van szó. Mindenesetre ezek a jelentések az irodalom társadalmi intézményként való fennállásával függnek össze, ennek aspektusaira utalnak. A francia jelentéselemzésben ezek a jelentéslehetőségek csak implicité vannak jelen. Az „irodalmi művek összessége” értelmezhető úgy is, mint „az irodalmi művek dinamikus rendszere” s mint e rendszer fennállásának feltételeit fenntartó, újratermelő társadalmi intézmény.

A Történelmi kommentár című fejezetben Escarpit arra törekszik, hogy szociológiai és nyelvpszichológiai magyarázatokkal indokolja a szó jelentéseinek történetileg kialakuló heterogenitását. Úgy látja, hogy a „littérature”-ben rejlő utalás az írásra, a betűvetésre, erre a „kvázi mágikus tudományra”, egyfajta elitista konnotációt sugallt, amíg személyes tulajdonságot (erudíciót) jelentett („avoir une vaste littérature”), ami aztán áttevődött az írás aktusára és az így keletkezett művekre is. Escarpit elemzése megpróbálja elkerülni a rövidre zárást egy köznyelvi szó és egy ideatív fogalom között és sejtetni engedi a köznyelvi jelentés és az ideáltípus közötti mozgást, illetve feszültséget. Rámutat például arra, hogy „az irodalom mint írástermékek összessége” jelentésben kezdetől fogva megvolt az ismeretelméleti és az esztétikai aspektus ellentéte, minthogy egyfelől az írott szellemi termékek együttesére, másfelől az írás művészetére vonatkozott. Úgy látja, hogy az intellektuális és a művészi értékek e kettősségéből később is a félreértések egész sora származott. Hermann Pault idézi, aki 1891-ben megjelent *Grundriß der germanischen Philologie* című munkájában megpróbálta definiálni az irodalmat, s elkedvetlenedve állapította meg, mennyire ingatag ez a fogalom.

Escarpit megemlíti, hogy Dewey könyvtári decimális rendszere őrzi leginkább, ha csökevényes formában is, az „irodalom” szónak azt a jelentését, amely „minden eredeti szellemi alkotásra” vonatkozik. Találhó hasonlaltat él: már-már olyan ez a jelentés, mint a margaréta, amely egyenként elhullajtott szirmait. Először a tudományos (természettudományos) irodalom vált le, majd sorra humán tudományok is. Távozásukat megkönnyítette, hogy a XVII. századtól már jelentéskörébe vonhatta őket a „science” szó, amelynek modern értelmezése Pascaltól ered. S bár a XX. században írott irodalomtörténetekben is előfordulhat Bergson, Spengler, Toynbee vagy Merleau-Ponty munkássága, a „littérature” szónak az intellektuális jelenségekre általánosságban vonatkozó jelentése elerőtlenedett, s ez a tény megnövelte a csak az esztétikai alkotásra (alkotásokra) utaló irodalomfogalom esélyeit. (Meggjegyezzük: az „irodalom” régies, széles értelmezése a XX. század második felében sem tűnt el: Knox C. Hill 1966-ban megjelent könyvében – *Interpreting Literature: History, Drama and Fiction, Philosophy, Rhetoric* – az irodalom spektrumába foglalja a történelmet, a drámát, az elbeszélő irodalmat és a filozófiát, valamint a klasszikus szövegeket, de nem sorolja hozzá a lírát, a költészetet. (A chicagói egyetem professzora két évtizedes oktatói, előadói tapasztalata alapján készítette el ezt az összegző munkát a „nagy könyvek irodalma” hagyományát követve.)

Az esztétikai irodalomfogalom kialakulásában jelentős szerepet játszott a prózai alkotás átértékelődése. A XVIII. század végéig, fejti ki Escarpit, a „költészet” szó fejezte ki az esztétikai értékű alkotást, s a poézis összeforrt a vers képzetével. A prózát, a „gyalogbeszédet” (*sermo pedestris*) lenézték, ha nem is mindenütt egyformán. „Spanyolország például legalább egy évszázaddal Franciaország előtt emelte nemesi rangra a prózát.”¹² Escarpit hangsúlyozza, hogy a „littéra-

¹²ESCARPIT, i. m. 85.

ture” régi jelentésének elitizmusa is hozzájárult ahhoz, hogy ez a szó a poézis jelentésének egész esztétikai tartalmát átvehette. A szóhoz közvetlenül csak a humanista műveltség minden mágiától mentes racionalista presztízse társult, s a későbbiekben a meginduló társadalomtudomány racionalis elemzőmunkája is elősegítette a „littérature” szó értékvesztését. A posztklasszicista akadémizmus körében az írásművészet az írás technológiájává süllyedt, s ez is közrejátszott Verlaine idézett elutasító gesztusában.

Escarpit az „irodalom” szó ellentmondásosságának az okát abban látja, hogy más művészetek anyagához képest a nyelv kettős jelentésű és hatású közeg: „egyfelől, mint minden művészet, közvetlenül hat az érzékekre és a tudatot, vagy legalábbis a tudatalattit, a hatékony asszociációk egész sorával befolyásolja. Másfelől az értelemhez fordul egy önkényes kód segítségével, amelyet ismernünk kell ahhoz, hogy megértsük, felfogjuk, mi is valójában az üzenet. Az esztétikai és az intellektuális hatás az irodalmi aktusban szorosan összefonódik, visszahat egymásra, de a költészetben a hangsúly nyilvánvalóan az előbbin van: a művészet mindenképp felett. Az irodalom, ezzel ellentétben, tudós hivatása foglyaként, állandóan valamilyen lehetetlen szintézist akar létrehozni az érzéki és a szellemi végletei között.”¹³ Ezért az irodalmi alkotás intellektuális oldala elnehezíti, szisztematizálja az esztétikai jelentést, s ezért az irodalomból a művészet is ugyanúgy ki akar válni, mint egykor a tudomány. Annak, hogy az „irodalom” szó mégis használatban maradjon, Escarpit véleménye szerint egyetlen magyarázata jelentésének harmadik dimenziója, a *szociológiai* dimenzió. Ez annak a következménye, hogy az irodalom nyelvi kódja társadalmi: „A poetikai dimenzióban az alkotás egyéni, személyes volta a döntő körülmény. Az irodalom dimenziójában ezen túlmenően a publikálás is számít, a termék átengedése más személyeknek, akik egy meghatározott társadalmi csoport részét képezik.”¹⁴ – A magyar irodalomtudatot vizsgálva ezt a dimenziót rendkívül fontosnak kell tartanunk az irodalom XIX–XX. századi vezető fogalmának kialakulását illetően. Az irodalmi nyilvánosság a mi tájainkon nem egyszerűen a polgárosodás már-már spontán következménye volt: tudatos küzdelmet kellett folytatni minden egyes fokáért, voltaképpen még azért is, hogy legyen olyan társadalmi csoport, amelynek az író átengedheti termékeit. Aligha véletlen, hogy ennek a küzdelemnek a tudatosodása egybeesett nálunk az irodalom új fogalmának megjelenésével és gyors elterjedésével.

Escarpit elemzése nem követi a terminus XX. századi sorsát. Benyomásaink szerint a múlt század végi leértékelődéssel párhuzamosan megindult egy felértékelődési folyamat. Ez közvetlenül a szépirodalom-központú irodalom tudományos kutatásának intézményesítéséhez kapcsolódott. A tanügyi és akadémiai eredetű jelentősnövekedés a szépirodalom társadalmi presztízisének a növekedésével is együttjárt: az „író” nem pejoratívabb kifejezés, mint a „költő”, s a szélesebb nyilvánosság talán inkább az utóbbiban talál valami ezoterikus, világidegen, a közvetlen társadalmi sikertől távolabb eső helyzetre való utalást. Ami a tudományosságot illeti: még inkább ki-kristályosodott az irodalom esztétikai fogalmát szabályozó műfaji ismérvek rendszere. A crocei vonallal párhuzamosan kialakult a lírai költeményt centrumba helyező felfogás, amely hajlamos a drámát és a regényt is a zárt szerkezetű, tökéletesen szervezett, minden pontját archimédeszi pontként tartalmazó „költemény” mintájára elképzelni. Másfelől pedig megszerveződött az irodalmat az elbeszélés, a *fiktio* társadalmi, művészi és logikai („lehetséges világok”) feltárásával értelmező megközelítés. Ezek a „műközpontú” megközelítések a század közepén az *irodalomközpontúság* jegyében találkoztak egymással. A „költői nyelv” („a költészet nyelve”, a költészet mint nyelv, mint jelrendszer) kifejezésekkel már nem szűken a verses vagy lírai költőiség, hanem az egyetemleges „irodalmiság” – a nyelvi alkotás lényege – vált e széles tendencia központi kategóriájává. Tulajdonképpen ebbe folytak bele azok az erőteljesebb tendenciák is, amelyek szót emeltek egy általánosabb kritériumokkal meghatározott, a publicisztika, az esszé, az esszéregény stb. esztétikai csúcsait is befogadó „irodalmiság” érdekében. Ezt követte az utóbbi évtizedekben az az ellenhullám, amely kétségbe vonta az esszencialista kérdésfeltevések jogosultságát, az irodalomfogalom egységét, az esztétikai megkülönböztetést (Gadamer) alapuló művészet- és irodalomfogalom mindenhatóságát, ráirányította a figyelmet a „magas” irodalom és a szórakoztató irodalom átmeneteire, vizsgálni kezdte az irodalomfogalmak szociológiai és logikai természetét, az egyes fogalomtípusok eszme- és tudománytörténeti hátterét.

¹³I. m. 87.

¹⁴I. m. 88.

Visszatérve Escarpit konklúzióihoz azt látjuk, hogy ő távolról sincs meggyőződve az „irodalomfogalom”, illetve „az irodalomfogalom” egységéről. Véleménye szerint az is az „irodalom” szó jelentésének ellentmondásosságát fejezi ki, hogy létezik az irodalom esztétikai, ideológiai és szociológiai tudomány. Végso következtetése: „Bizonyára lehet hidat verni közéjük, kitárni a kapukat, de akkor kétséges, vajon az *irodalom* szó túléli-e az ilyen operációt. Sorsát egy sor ambiguitás szabta meg. Lehetséges, hogy a tisztázásra irányuló kísérlet végleg reménytelen.”¹⁵

Ez a gondolatmenet azért fontos, mert az „irodalom” szó jelentéseire, a köztük fennálló viszonyokra, e viszonyok változásaira figyel. René Wellek a fejlődés ívét úgy vonja meg, hogy miközben kijelenti: az irodalom fogalmának történetét még nem dolgozták fel, történeti állandóként feltételezi az irodalom esztétikai fogalmát (illetve annak egyik változatát). Azt próbálja sugallni, hogy mindenkor jelenlétét bizonyítani lehet, vagyis midőn nem az „irodalom” szó fejezte ki, akkor a „költészet” vagy más. Az irodalom esztétikai fogalma tulajdonképpen annak a feltételezett tárgyiasságnak a fogalma, amelyre minden poetikai, minden esztétikai gondolkodás irányul, jórészt függetlenül a gondolkodók és iskolák igen különböző konklúzióitól, elméleti rendszereitől. (Persze erre azt lehet mondani, ez a tárgyiasság nemcsak feltételezett, megvan a valóságban, a művekben, esztétikai élményünk a bizonyossága ennek. A különbségek mégis azt tanúsítják, hogy az egymást kizáró elméletek többsége – az egy igaz elmélet és a hozzá közel álló elméletek kivételével – csak feltételezi a vizsgált tárgyiasság realitását.) Ezzel szemben Escarpit a szójelentések funkcionális vizsgálatából von le következtetéseket a fogalmakra nézve a vonatkozó társadalmi közösségek felfogása alapján. Az így elért eredmények azt mutatják, hogy a szakterminusok köz- és szaknyelvi jelentései, jelentésváltozásai hozzámérhetők ugyan ideális vagy ideatív fogalmakhoz (mint amilyeneket az esztétikai vagy az intellektuális alkotás fajtáinak tipológiája nyújthat), de ezek a fogalmak a történelmi folyamatban nem tiszta formájukban öltönek testet a szavakban és jelentéseikben, hanem mintegy csak e fogalmak *képzelei* érzékelhetők a szójelentések szűrőjén keresztül.

3. *Litterae és literatura*

„Irodalom” szavunk a nyelvújítás terméke. Eredetével több közlemény foglalkozik. Tolnai Vilmos az *Athenaeum* 1841. január 10-i számából Kuthy Lajos Literatai párterberek című cikkét idézi a szó legkorábbi lelőhelyeként: „Valaki mondá: irodalmi ellenfelednek csak akkor felelj, ha ezüstkánál-lopással vádol”. Azzal a feltevessel kapcsolatban, hogy a szó Szemere Páltól származik, megjegyzi: „Szemere 1840-ben még *világliteratura*-t ír (Munk. 2:17), 1842-ben pedig már javában ezeket: irodalom, irodalomköltészet, irodalomtörténetileg, költészeti irodalmunk (Munk. 2:187)”. Az *Athenaeum* 1841-i évfolyamában is még a „literatura” járja, kivéve Kuthyt. A következő évben az „irodalom” használata szinte kizárólagossá vált.¹⁶ Simonfi János Szemere Bertalan *Utazás külföldön* című útinaplójának több helyén fölfedezte az „irodalom” szót, s feltételezte, hogy az újítás nagybátyjának, Szemere Pálnak a műve.¹⁷ Kovalovszky Miklós Tudományos nyelvünk alakulása című tanulmányában a következőket írja: „Új és érdekes adat, hogy Horvát István már 1832-ben használta egyetemi magyar irodalomtörténeti előadásában, amint a róla készült, egykorú és hitelesnek tekinthető jegyzet mutatja. (Horvát István magyar irodalomtörténete. Magy. Irod. Ritkaságok. 28. sz.). A szó a következő két kapcsolatban szerepel: 'az *irodalom* és tudományos műveltség' (103); 'a magyar nyelv és *irodalom*' (136). Hogy honnan vette, vagy hogy ő maga alkotta-e, nem tudjuk, Horvát nem volt szóalkotó; Szemere Pállal való szoros baráti és írói kapcsolata az utóbbira utal mint forrásra.”¹⁸

Az *irodalom* 1841 és 1842 között, úgy látszik, már visszavonhatatlanul a *literatúra* magyaros szinonimája lett, s rövidesen ez lett a magyar szó annak ellenére, hogy a *literatúra* továbbra is szó-készletünkhöz tartozott. A *literatúrát* A magyar nyelv értelmező szótára is számon tartja két jelentéssel: „1. (rég, vál) Irodalom, kül. szépirodalom. 2. (elav) Műveltség, tudományosság, írásbeliség.” Az *irodalom* megalkotása előtt pedig ez volt a magyar szó e kettős fogalomkör jelölésére.

¹⁵I. m. 89.

¹⁶Vö.: TOLNAI Vilmos, *Irodalom* MNy VIII. 265–266.

¹⁷SIMONFI János, *Az irodalom szó története* Nyr. XLII, 102.

¹⁸KOVALOVSZKY Miklós, *Tudományos nyelvünk alakulása* in PAIS Dezső (szerk.) *Nyelvünk a reformkorban* Bp. 1955. 242.

Ha nem kerül sor arra a magyartásra, amelynek adataira az imént utaltunk (megjegyezzük: egy ideig az „íralom” szó is versenyben volt – a Czuczor–Fogarasi Szótár 1865-ben még jegyzi), nálunk is az marad a helyzet, amire Tolnai Vilmos céloz idézett közleményében: „a legtöbb európai nyelv az irodalmat a latin *literatura* szónak kevésbé módosult származékaival jelöli meg”.¹⁹ Talán nemcsak a kölcsönszavak magyartására irányuló általános igyekezetnek köszönhető az *irodalom* szó, hanem annak is, hogy a mi *literatúra* szavunk nagyon is kevésbé, jóformán csak írásban s ott is mindössze egy ékezet erejéig módosult változata volt a latin eredetűnek. Az ekkor még furcsa módon élő-holt nyelv, a latin jelenléte az értelmiségi tudatban tartóssá tehetette az idegenség érzetét a szó mintegy fél évszázados honossága ellenére. S mindmáig kevésbé tudatosodott bennünk, hogy ez a szó nem a magyar deákság korábbi évszázadaiból öröklődött ránk, hanem *jövevény szó, amelyet a XVIII. század utolsó évtizedében fogadott be nyelvünk*. Eredete közvetlenül nem Cicero, de még csak nem is a reneszánsz humanisták latinságában keresendő, hanem azon európai nyelvek egyikében-másikában, amelyek ez idő tájt az irodalmat már „a latin *literatura* szónak kevésbé módosult származékaival” jelölték. Ez lehetett az angol, a francia, de minden valószínűség szerint a legkövetlenebb, legátfogóbb hatást a német gyakorolhatta. Nem állíthatjuk, hogy az első évtizedekben ez az eredet homályban maradt. Pápay Sámuel, aki könyvének címében használta ezt a szót, a kor Európájára mutat: „Ez a’ Deák szó *Literatura*, mellyet tsaknem minden Európai Nemzetek felvettek a’ magok nyelvébe, s azzal mint sajáttyokkal úgy élnek, áttalában tekintve *Könyvekből’s írás olvasás által szerzett tudományt tesz...*”²⁰ Helyes Pápay észrevétele e modern latin eredetű szavunk forrásáról, de ami a jelentését illeti, értelmezése nem a szó akkori modern használatából, hanem saját latinos műveltségéből indul ki. Igaz, ezt a jelentést az „Európai Nemzetek” nem hagyták egészen, de ekkor már mellé- vagy éppenséggel alárendelték annak a jelentésnek, amely könyvek és írások összességét fejezte ki. Sőt ez az összesség, mint láttuk, már nemegyszer mindekelőtt a szépirodalmi művek összességével volt egyértelmű. S épp e két utóbbi, egymást részben átfedő jelentéskör miatt tekinthetjük a XVIII. század végén jövevényyszónak a *literatura* szót, még ha egyéb jelentéseit korábban is ismerte, használta a hazai deákság. Természetesen *latin* szóként ismerte és használta. S íme ez továbbra is hat a már *magyar* szó tudós értelmezésére.

A *literatúra* volt az a magyar szó – és nem az *irodalom*, amely címere, pajzsa, lobogója lehetett nemcsak a folyamatos magyar irodalmiság intézményes feltételeinek megerősítésére törekvő XVIII. század végi kísérleteknek, hanem a reformkori, minden korábbinál hatékonyabb „buzogásnak” is. Újságában, modernségében, eleven funkcióival szerzett tartalmasságában rejlik a magyarázata annak, hogy nem esett áldozatul a nyelvújítás korábbi hullámainak. Addig szolgált, amíg az új jelentésköröket végképp meggyökerezettette, megszilárdította az értelmiség tudatában. S ekkor bármely magyaros kifejezés (íralom, irodalom) azonnal alkalmas lehetett e kijegecesedett jelentéskör átvételére. A *literatúra* ettől kezdve válhatott másodrendűvé az új, magyar töből képzett szinonima mellett, s így lett mindinkább a választékosság, idegenség, avittság múzeumi tárgyává. (Érdekes, hogy Horváth János, aki felismerte az irodalomfogalom történeti, szociológiai változékonyságát, s az új irodalmiság kezdetét Kazinczy törekvéseiben látta összpontosulni, a *literatúra* szóval a régiséget jellemzi A magyar irodalmi műveltség Első könyvében.)

René Wellek az irodalomfogalom tartósságát bizonyítva az ókorig nyúlt vissza. A terminus múltját ecsetelve elmondja, hogy a *litteratura* szó Quintilianus (Institutiones, 2. könyv, I. fejezet) szerint a görög γράμματα fordítása volt, s írástudást, illetve más passzusok szerint ábécét, feliratot jelentett. A szó töve a *littera* (betű), mint a görög szó a γράμμα. Római kori történetét így foglalja össze: „Cicero úgy említi Caesart, mint olyan embert, akinek van *litteraturája*, egy sorban olyan tulajdonságokkal, mint a ’józan ész, memória, bölcsesség, szorgalom’. Itt ilyesmit jelenthetett: erudíció, irodalmi műveltség. A második századig, Tertullianusig (*De Spectaculis*) és Cassianusig kell eljutnunk, hogy azt lássuk, írások együttesére alkalmazzák ezt a szót. Ők a világi irodalmat állítják szembe az írással, a pogánysággal, a kereszténységgel, a *litteraturát* a *scripturával*.” Az írásművek együttesének jelölésére Cicero a „*litterae*” szót használta, s a reneszánsz humanizmus ezt a szóhasználatot újította fel. A „*litterae humanae*”, „*lettres humains*” és „*bonnes lettres*” – írja Wellek – gyakran előfordulnak Rabelais, Du Bellay, Montaigne és más XVI. századi francia írók írásaiban. Charles Perrault 1666-ban kelt javaslata Colbert-nek, XIV. Lajos pénz-

¹⁹TOLNAI, i. m. 265.

²⁰PÁPAY, i. m. 1.

ügyminiszterének indítványozza, hogy állítsanak fel egy akadémiát, s ennek egyik szekciójá legyen a „belles lettres”, beleértve a grammatikát, a retorikát és a költészetet. Welles megjegyzi: ezt a kifejezést a „lettres humains” kifejezéssel érezhették azonosnak, s alighanem inkább a nyelv és irodalom kérdéscíveivel való foglalkozást jelentett – a retorika, a stilisztika és a poetika módján, s csak ezzel a közvetítéssel vonatkozott magukra az írásművekre. A „belles lettres” ezután, a „lettres humains” szinonimájaként, széles körben használatos volt a XVIII. század folyamán. Angliában, Skóciában, majd az Egyesült Államokban is elterjedt. Utóbb ezekben az országokban némi pejoratív mellékíz tapadt a szóhoz és a „belletrist” főnévhez, ill. melléknévhez.

Az „olvasottság”, „klasszikus műveltség” jelentéssel (nem beszélve az „ábécé” stb. jelentésekről) tért vissza a tudós szóhasználatba a latin „litteratura”, illetve annak vulgáris nyelvű (angol, francia, német, olasz, spanyol) változata, származéka a XVI. század folyamán. Escarpit a szó nem latin, de latinból vett népies és tudós változatainak csak szórványos előfordulását említi a XIII–XV. századi dokumentumok alapján. Ilyenek a „letreüre” a *Rózsa-regényben* (1275), a „letteradura” a spanyol Juan Manuelnél (1355), a „letterure” az angol William Langland *Paraszt Péterének B-szövegében* (1377), egy adat a szó skót „lateratour” formájáról 1375 tájékán és a „litterature” angol előfordulásáról 1425-ből.

A *litteraturát*, illetve a *littérature-t* Franciaországban, a XVIII. század harmincas éveiben kezdték – az egykori antik előfordulásoktól függetlenül – irodalom mint írásművek együttese jelentéssel használni. René Welles mindenekelőtt François Granet sorozatának címét, *Réflexions sur les ouvrages de littérature* (1736–1740) idézi egyértelmű korai példaként. Lessing használja (*Briefe die neueste Litteratur betreffend* – 1759-től) és Herder (pl. *Über die neuere deutsche Litteratur*, 1767). A XVIII. század hetvenes éveitől kezdve Angliában is megjelenik a *literature*. Ezek az előfordulások mindenfajta írásmű együttesére vonatkoznak, de – miközben a szónak ez a jelentése is megmarad – már körvonalazódik egy szűkebb jelentésű, csak a képzelőerőre támaszkodó nyelvi alkotások összességét jelölő használata is. Welles kiemeli, hogy e jelentés tudatos alkalmazására korai példa Carlo Denina könyvének (*Discorso sopra le vicende della letteratura*, 1760) előszavában található.²¹

A magyarországi szóhasználat a latin nyelvű szövegekben a XVIII. század utolsó évtizedéig a humanista gyakorlatot követte. A minden tudós írásművet felölelő szó a *litterae*, melléknévi alakja a *litteratus* és a *litterarius*. Ez a szóhasználat következetes. A *litteratura* előfordulhat könyvekből szerzett erudíciót jelentve, s ez a jelentés hellyel-közzel összemosódhat az erudíció forrásvidékére való ráértéssel, de meggondolandó, vajon nem mai *literatúra* jelentésértésünk sugallja-e ezt az értelmezést. Félreérthető ebből a szempontból Kenyeres Imréné Wallaszky *Conspectus*-ához fűzött egyik megjegyzése. „A *Conspectus* első fejezetét a hun–szittva idők irodalmáról szóló fejezet alkotja, úgy, ahogy az már Bél és Rotaridesen keresztül az ő iskolájuknak hagyományává vált”²² írja, s ezzel azt a benyomást kelti, mintha úgy értené, hogy a fejezet címében is – De *Litteratura Hunno-Scythica* – a széles értelmű, tudományt jelentő irodalomra utalna a *litteratura*. Holott erről szó sincs, a rovásírást jelenti ugyanúgy, mint Bél Mátyásnak az ősi magyar írásról szóló értekezésében: *De veteri litteratura Hunno-Scythica exercitatio* (1718). A *Conspectus* első fejezetében vannak az „irodalomra” vonatkozó észrevételek, de ezekben a szerző a *litterae* szót használja. Ez világosan kiderül Kenyeres Imre egy másik megjegyzéséből is: „Mivel erősebben történész, mint pl. Bod, a tudományt nem köti az írásbeliség kritériumához és nagy nyugodtsággal tárgyal első fejezetében minden történeti adatot 'litteráriának' és mindazt, ami már a Tentamenben földolgozott korszakát megelőzi.”²³ A *Conspectus* megjelenése (1785) egyébként csak három évvel előzte meg a *litteratura* új jelentésű felbukkanását Kazinczy egyik levelében. Nincsen adatunk arról, mikor jelent meg ez a szó modern jelentésével első alkalommal a hazai latinságban. A fentiek után nyilvánvaló, hogy ott sem Tertullianus vagy Cassianus olvasása szolgáltatta az okot, hanem az európai nyelvekben kialakult jelentésváltozás, a hazai, vagy a hazaira is eléggé közvetlenül ható német szóhasználat. 1786-ban, tehát még mindig két évvel a *litteratura* magyar szóként való feltűnése előtt, Kovachich Márton György pesti német nyelvű folyóiratának címében már jelen van a *Literatur* szó: *Mercur von Ungarn, oder Literaturzeitung für das Königreich Ungarn, und dessen Kronnländer. Herausge-*

²¹ WELLES, *Literature and Its Cognates* i.h., 82.

²² KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténet-írás fejlődése a XVIII. században* Mézőkők Nyomdája Bp. 1934. 53.

²³ Uo.

geben von einer Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Literatur auf das Jahr 1786. Wallaszky Conspectusának második kiadása idézi ezt, s ugyanezen a lapon az újabb hazai irodalommal kapcsolatban fordul elő a *litteratura* szó.²⁴ Az 1791-ben a bölcsészeti kar esztétikai tanszékére meghirdetett pályázattal kapcsolatban is így fordult elő a „litteratura” és a „cultura litteraturae hungaricae”. Valószínűleg a német szóhasználat hatott. Abban, hogy a magyar jelentkezők közül Nagyváthy és Szentjóni Szabó latin pályázatában a „litteratura” szó szintén előfordul, már a hazai gyakorlatnak is jelentős része lehetett: a 80-as és 90-es évek fordulóján ugyanolyan sebesen terjedt a *litteratúra* használata, mint fél évszázaddal később az *irodalomé*. Más jelentkezők és a vizsgabizottság tagjai inkább a *litterae* emlegetik.²⁵

A hazai latinságban ennél sokkal korábbi időpontban nemigen lehetett ismeretes és használatos a *lit(t)eratura* új, az irodalom szélesebb körére vonatkozó jelentése. Bessenyei és kortársai még nélkülözték ezt a szót.²⁶ Ha a hazai deákságban már akkor hozzáférhető lett volna, valószínűleg feltűnt volna írásaikban. Bessenyei a *Holmi* (1779) három változata közül egyikben sem használja a *litterae* vagy a *litteratura* szavakat. Irodalomra utaló kifejezései az „írás”, „olvasás”, „könyvek”, „poétai munkák”, „költés”, „írók”, „penna” és – állandó jelleggel, mind a tudás és művelődés mint állapot, mint eredmény, mind pedig a műveltség szellemi anyaga jelentéssel – a „tudomány” vagy „tudományok”.²⁷ A szó már a Jókai-kódexben is megtalálható, s újra meg újra feltűnt a hitviták irataiban (Dávid Ferenc: Rövid magyarázat miképpen az Antikrisztus az igaz Istenről való tudományt meghomályosította, 1567; Pázmány Péter: A mostan támatott új tudományok hamisságának tíz nyilván-való bizonyossága, 1605). Ez a szó lett a magyar felvilágosodás mindenek közzsava. Bessenyei nemegyszer hangsúlyozza: a hittudományt nem sorolja a „nékünk való ismerettség”²⁸ sorába. Küzd a nyelvvel s küzdelmet hirdet érte: „Látod hogy a szóknak erejét, most kell keresnünk, és alkalmaztatnunk Magyarba” – írja anyagelvűségét magyarázva és össze is állít egy szójegyzéket a fejezethez. Eszerint a „Világ tudomány” a filozófia, „Test tudomány” a fizika, „Szent tudomány” a teológia.²⁹ A „tudomány” azonban „tudást” is jelent: „született tudomány”: idea innata.³⁰ A tudományokba beleértendő a költészet is, mint a *Mély okoskodás, s' írás* című fejezetből kiderül. Bíró Ferenc Bessenyei *Magyarság* (1778) című röpiratával kapcsolatban megállapítja: „a tudomány művelése itt komédiák, tragédiák írását jelenti”.³¹ Végül is e tudományok legelevenebb, s ezért legkívánatosabb része a poétaságban található fel: „Egy ékesen szóló, egy hatalmas Poéta többet végbe viszen az embereken, mint száz ezer *Seneca*. Az az Író, kinek munkájira az olvasók soha nem mosolyodhatnak, sem könyvezhetnek, sem semmi féle vitézi, vagy szerelmes indulatokra nem ragattathatnak, nem messze terjed, és tsak *Bibliothékákra* szorúl ritkaságnak, hol ki ki ditséri,

²⁴Paullo WALLASZKY, *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria ab initis regni delienatus Budae* 1785. – Editio altera auctior et emendatio, Budae, Typis regiae universitatis Hungaricae 1808. 33.

²⁵Vö.: SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben* ItK 1971. (LXXV), 80. – A terminológiai változást mutatja Teleki József marosvásárhelyi és pesti könyvtárkatalógusainak összehasonlítása. A marosvásárhelyi könyvtár katalógusa 1782-ben készült. Itt a Dictionaria et Historia Litteraria szak kézikönyveket, szótárakat, orvosi, filozófiai, földrajzi, közgazdasági és kertészeti lexikonokat, tudománytörténeti munkákat, életrajzokat tartalmaz. Szépirodalmi művek a Humaniora szakban találhatók. Az a katalógus, amely Teleki halála (1796) után készült pesti könyvtáráról a szépirodalmat a litteratura antiqua és a litteratura recentior szakokba sorolja. Vö.: F. CSANAK Dóra, *Teleki József könyvtára* in SZAUDER, TARNAI (szerk.) i. m. 401–443.

²⁶Vö.: „Az 1770-es évek elején valóban fellendülés tapasztalható a magyar tudományban és irodalomban, vagy mint akkor együtt nevezték, a magyar literatúrában.” NÉMEDI Lajos, *Bessenyei elődei és kortársai* (Adalék a magyar felvilágosodás történetéhez) in *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* III., Eger 1957. 95.

²⁷L. BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* Bp. 1976. L. különösen: *A filozófus, a politikus és a „tudomány”* (Bessenyei György útja a kultúra új felfogásához, II), 299–339.

²⁸BESSENYEI György, *A holmi* Sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc. Bp. 1983. 214.

²⁹I. m. 214–216.

³⁰I. m. 203.

³¹BÍRÓ, i. m. 336.

de soha nem olvassa”.³² De nem minden, ami a fantáziára hat, számít józan tudománynak: a Kaba Bessenyeinél „részeg Emberi tudományok” közé tartozik.³³

A kortársak írásaiból is kitűnik, hogy a „tudományok” általánosságban magukba foglalták a „szép tudományokat” is, a „schöne Wissenschaften” módjára, hol minden művészetet, hol elsődlegesen az írás művészetét értve rajtuk. Előfordul azonban az is, amire a „szép” jelzőt olvasva nem gondolnánk. Erre ugyancsak Bíró Ferenc hívja fel a figyelmünket: Ányos Pál *A szép tudományoknak áldozott versekben* (1780), „nemcsak az irodalmat és történetírást érti a szép tudományok alatt, hanem a tudomány mindegyik nemét”.³⁴ Barcsay Ádám versében – *Tudományok nevékedéséről, budai ferdőben* (1777) – az ipari fejlődést előmozdító szakismereteket jelentik a „tudományok”.³⁵ Kármán József viszont – *A nemzet csinosodásában* (1794) és az *Uránia* Bézeveretében (1794) – a „literatúrával” egy sorban, ezt átfedő jelentéssel használja a „tudományok” szót, a „bölcsséget” is ideértve, s ritkán téve jelzővel különbséget „a szép és jó tudományok” között. A *litterae* jelentése tehát mintegy a *tudomány*, *tudományok* közvetítésével társul a *literatúrához*. Sejtjük azonban, hogy nem ez volt a jelentésváltozás fő útja. A változás már korábban lejátszódott – mint erre Escarpit és Welles nyomán utaltunk – az „Európai Nemzetek” körében. A jövevény készen hozta magával kettős jelentését, amelyből ki-ki ismereteinek, forrásainak és hajlamainak engedve részesítette előnyben az egyiket vagy a másikat. A *litterae* már szétvált tudományokra, a *litteratura* már leginkább csak a humán tárgyakat fogja át, egyre inkább csak az irodalom nyelvi alkotásmódjához közel állókat, sőt már a további osztódás is megtörtént a szó külföldi pályafutása alatt: a korabeli fogalmak szerinti szépirodalomra szűkölt egyik domináns jelentésváltozata.

Ezzel az utóbbi jelentéssel fordul elő Kazinczy levelében, amelyet Ráday Gedeonnak írt Kassán, 1788. szeptember 27-én: „En mióta Bétsből meg-jöttem, tsak két izben nyúltam a’ Litteraturához. Egyik alkalmatossággal Secundusból végzettem el az ide zárt Elegiámat; másszor pedig a’ Messziából fordítottam 4. levelet.”³⁶

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára további példái a *lit(t)eratura* (szép)irodalom, (schöne) Literatur jelentésére: „1790/1891: *Literaturának* gr. (Kazinczy: Lev. 2: 9: NSz); 1791/1910: *Litteratúrát* gr. (Verseghi: Kisebb költ. 79: NSz); 1794: *Litteratura* (Kármán: Uránia 3: 296: NSz); 1797: *Litteratúrát* gr. (Gvadányi: Világ. hist. 3: 245: NSz); 1802: *Literaturának* gr. (Molnár J.: Könyvház 18: 3: NSz).”

Az előfordulások azonban szélesebb körűek voltak, mint a Szótár alapján gondolnánk. Magában a Kazinczy-levelezésben található például gróf Széchenyi Ferenc levele: „A Magyar Literaturának hasznosabb, és helyesebb elő mozdítására, és gyarapítására tzelező Projectumáról is téssen az Úr emlékeztetett kedves Levelében...” (Béts, 1790. január 20).³⁷

A *literatúra* még 1788-ban a szélesebb nyilvánosság előtt is fellépett. Az ekkor induló kassai Magyar Museum Bézeveretésében látszólag csupán a „tudományok” szinonimája. (Batsányi felhasználta Kazinczy korábbi, 1787-ben kelt „Előbeszéd” tervezetét, de abban nem fordul elő a *literatúra*.) Új viszont az, hogy midőn a Bézeveretés nem általában a műveltségről, tudásról szól, hanem az irodalomról (példái szerint mindenekelőtt a szépirodalomról) mint társadalmi intézményről s mint történeti folyamatról, következetesen csakis a *literatúra* szóval él. S aligha véletlen, hogy ott található ez a szó, ahol történelmi példaként a német irodalom fejlődését állítja, s jelzi, hogy a jelen helyzet egy ilyen felívelő pálya kezdetét jelentheti Magyarországon is. „Legutolsók voltak ezen tudós nemzetek között a németek, kiknek majd hasonló akadályokkal kellett küszködniük, mint minékünk. A német *literatúrának* nevezetesebb időszaka a most folyó száznak negyedik tízével kezdődik. Bodmer, Breitinger, és Haller eleget fáradoztak ugyan már azelőtt, de nem találtak még akkor követőket. Az ötödik tízben szövetkeztek össze egész Németországon a legszebb lelkek, legtehetősebb elmék a nemzeti nyelvnek művelésére s a tudományoknak terjesztésére. A hatodikban és hetedikben mind többen-többen lettek; és így hovatovább mindinkább

³²BESSENYEI, i. m. 375.

³³I. m. 236.

³⁴BÍRÓ, i. m. 202–203.

³⁵I. m. 76 és k.

³⁶Kazinczy Ferenc Levelezése I., 213.

³⁷I. m. II., 9.

gyarapodott nyelvök s tudományok, elannyira, hogy ma a literatúrának akármely nemében bátran a legnevezetesebb európai tudós nemzetekkel vetélkedhetnek.³⁸

Erre a folyamatosan fennálló, történelemmel bíró alakulatra, s nem egyszerűen az írásművek összességére utalt ez a szó a *Mindenes Gyűjtemény* (1789) beköszöntőjében „a magyar literatúra virágoztatását”³⁹ emlegetve. Még szembeötlőbb ez a jelentés Kazinczy folyóirata, az *Orpheus* (1790) Bézézetésében. „Széphalmy” arról ír, hogy egy történeti fejlődés kezdete ez az időszak: „literatúránk enniusi epocha”.⁴⁰ A történelmi kezdeményezés öntudatát ugyanez az antik párhuzam („Plautusnak és Enniusnak ideje”) – amely egyébként előfordult Kazinczy Előbeszéd-tervezetében – fejezi ki a kassai *Magyar Museum* Bézézetésében.⁴¹

Ez a szóhasználat arról árulkodik, hogy Magyarországon az új jelentésű literatúra szó befogadása, adoptálása teljességgel egybeesett a *nemzeti irodalom intézményes létezésének történelmi folytonosságának* megalapozására tett első elszánt erőfeszítésekkel. Elsősorban arra a – szerencsés esetben – „bővített újratermeléssel” járó körforgásra, ciklus-sorra gondolhatunk, amely az irodalmi folyóiratok működésével megkezdődhetett volna, a kritika megszerveződésének lehetőségére, az olvasóközönségre. „Még soha sem volt ily buzogás...” írta Baróti Szabó Dávid a *Magyar Museum*-ban (1788, I. 75).

Ez a nagy nekilendülés egy újfajta irodalmiság kezdete,⁴² s ezt kifejezte a régi-új szó. Nem sikerült mindjárt magyar tövű nevet adni ennek az eladdig nem észlelt jelenségnek, a versben, prózában egyaránt esztétikumot hordozó („terjednek az ékes Elméknek szüleményi folyó s versbéli beszédben...”), magyarul szóló és előrelátható, elvárt önszabályozásával önfenntartóvá váló folytonosságnak. Pedig már értették az új szók koholásának módját. Pedig a *Magyar Museum* Bézézetése is szót emel a deák nyelv elhatalmasodása miatt, s a magyar szavak terjesztése végett egy egynyelvű szótár megalkotását szorgalmazza. A sors iróniája, hogy ekkorban azt a képzőt is kipécézi, amellyel mintegy fél évszázad múltán az utódok megkettőzik és feleslegessé teszik a *literatúrát*: „Az ilyen közönséges nyelvkönyvnek nemlétéből következik, hogy írásainkban vagy a sok idegen szót halmozzuk, vagy gondolatainkat teljességgel magyarul akarván kifejezni, új szokat koholunk, s nyelvünknek könnyű, természetes folyását, a sok *-delem*, *-dalom*, *-vány*, *-mány* s több efféle végezetű időtlen hosszú szókkal rúttjuk”.⁴³

Igaz, amit Martinkó András ír: „a XVIII. század második felének magyar olvasóközönségében – a közönség akármelyik szektorát nézzük is – még nincs közönségmértetű igény az önelvű magyar szépirodalomra”.⁴⁴ Ez az igény egyelőre csak az írókban, a nemzetet fölemelni vágyó hazafiakban van meg. Mind több lényeges összetevőjét ismerik fel annak a dinamikus rendszernek, amely által az irodalmi kommunikáció intézményessé és folytonossá, önelvűvé, öngerjesztővé válik. Művelődés, oktatás, a nyelv pallérozása, Tudós Társaság, kritika („a penna csatája” Bessenyeiél), a szépirodalom önállósulása a próza esztétikumának elismerésével, Kármán eredetiségsméjével; szépirodalmi folyóiratok (s bennük a most kezdődő történelmi folytonosság öntudata). Két évtizeddel később szinte mindent újra elől kell kezdeni, hogy az enniusi kort a horatiusi követhesse. Ennek a második kezdetnek lett feladata, hogy a szóhasználatlaltal is félreérthetlenné tegye: a nyelv művészete nemcsak egyik eszköze a művelődésnek, a „tudományoknak”, a felvilágosodásnak, hanem az eredetiség, az alkotás sajátos közege, van benne valami, ami „önmagáért való” s idővel már mint „szervezett hatalom” (Szerb Antal) működik. Már a XIX. század tízes éveiben feltűnik a *literatúra* mellett a *szép* jelző, a *Tudományos Gyűjtemény* melléklapjának a címeiben is (*Szépliteratúrai Ajándék*, 1821–1827).

³⁸KÓKAY György, OLTVÁNYI Ambrus, VARGHA Kálmán (vál.), *Program és hivatás* Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Bp. 1977. 59–60.

³⁹I. m. 66.

⁴⁰I. m. 71.

⁴¹I. m. 61, ill. *Kazinczy tervezete in Batsányi János összes művei* II. 1. *Prózai művek* 1. köt. (Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor.) Bp. 1960. 440–443.

⁴²„A nyelvi törekvések irodalmi szempontú tisztázása, mi Kazinczy nevéhez fűződik, egy egészen újszerű, modern irodalmiság kiforrását segítette elő: a vallás és eruditio jegyében álló régi irodalmiság helyére most állhatott oda igazán a modern szépirodalom.” HORVATH János, *Tanulmányok* Bp. 1956. 130.

⁴³KÓKAY, OLTVÁNYI, VARGHA, i. m. 62.

⁴⁴MARTINKÓ András, *Teremtő idők* Bp. 1977. 13.

Ha a pontosság megköveteli a szép jelzőt az irodalom szóhoz is hozzácsapjuk, de a XX. század végén már mind fölöslegesebben. Inkább az a gond, hogyan jelöljük tömören az irodalom nem szépirodalomra szűkített, korábban még közönséges jelentését. Erre a *literatúra* sem lehet alkalmasabb a *irodulomnál*. Ha túltesszük magunkat azon, amit hazai történetéről, funkciójáról tudunk, probléma lesz az, hogy mit mondunk a külföldieknek, akiknek a nyelvében csak *littérature*, *literature*, *Literatur*, *litteratur*, *literatura*, *literatuur*, *lityeratura* van. Fordítsák le a maguk nyelvére a latin *literatura* szóval, ha mi szembeállítjuk a *literatúrát* az irodalommal? Vagy emlékeztessük arra, hogy a mi *literatúra* szavunk egy töről fakadt az övékével, ugyanaz a múlt áll mögötte, s ez irodalom szavunk gyökere s múltja is. S ez is, az is más mint a latin *litterae*, amelynek jelentés-körében soha nem vált feltartóztathatatlaná az a tendencia, hogy mindenekelőtt a szépirodalomra összpontosuljon.

*

Szándékunk nem az, hogy az irodalomról szóló eszmecserét lehetetlenné tegyük azáltal, hogy minden kijelentést lefordítatunk a modern logika formanyelvére. Mindössze a szokványos terminológiánk és az „éles” fogalmak használata közötti szakadékot próbáljuk áthidalni. Vagy legalábbis érzékeltetni azt a távolságot, amely fennáll az irodalomtudományban alkalmazott nyelvek és a logika nyelve között. A távolság megmérése feltétele a hídverésnek. Következésképpen azokban a témakörökben, amelyekben szükség van rá, fokozódik az irodalomkutatás nyelvhasználatának tudatossága.

József Szili

IMAGES AND CONCEPTS OF LITERATURE: THE WORD "LITERATÚRA" AND THE RISE OF MODERN HUNGARIAN LITERARINESS IN THE XVIIIth CENTURY

Concepts taken in a strict logical sense, i.e. as propositional functions, are not supposed to undergo "historical evolution" involving the alteration of their identity. Discussions about changes in, or evolution of, the concept of literature do not refer to *concept* in the above sense but to a common image, idea or notion. Semantic changes of a term may have wide socio-historical implications and provide the history of ideas with relevant material.

While René Wellek expects a history of the concept of literature written to see that the term literature and its various cognates indicate the historical continuity of the concept of imaginative literature, Robert Escarpit has given us a model of the socio-historical and socio-linguistic treatment of the term "literature".

According to the Hungarian Etymological Dictionary the word *lit(er)atúra* was used as a Hungarian word first in a letter by Ferenc Kazinczy written in 1788. The Latin loan-word was used side by side with the Hungarian coinage *irodalom* from the 840's on and by the turn of the century the Latin word had the connotation of elaborate, academic and somewhat obsolete style. While the word *irodalom* – like the respective terms in other languages – was used more and more in the sense of imaginative literature, literature as art, as an aesthetic phenomenon, *literatúra* began to be regarded as the historical term for literature in a broad sense, including all intellectually valuable material in print or manuscript. The great contemporary scholar of Hungarian literature, János Horváth referred to medieval Hungarian writing as "*Litteratura Hungarica*" and students of literature began to use the word *literatúra* as if it had been a synonym of *litterae* in the period of Renaissance Humanism and earlier.

As a matter of fact the adoption of the Latin loan-word in the Hungarian language was a consequence of the semantic change of the derivatives of the Latin word *litteratura* in the literary climate of XVIIIth century France, Germany, Italy, England or Spain. It coincided with an energetic attempt to establish Hungarian literature as a self-reproducing, self-perpetuating system and

social institution. Characteristically *literatúra* appeared in the Introductions of four Hungarian literary magazines started in 1788, 1789, 1790 and 1794. Its use expressed deep historical consciousness of the modern rise of national literatures, their historical continuity, literature as a social institution and the tendency of the notion to be restricted to imaginative literature. This semantic tendency was never seen in the meaning of *litterae*. The Hungarian word *literatúra* and its Magyarized synonym *irodalom* come from the same source and have the same tradition as the modern national derivatives of the Latin *litteratura*: literature, littérature, Literatur, letteratura, etc.

A NOVELLISTA AMBRUS ZOLTÁN INDULÁSA

1.

1886 februárjában tért meg első (s mindjárt utolsó előtti) párizsi útjáról Ambrus Zoltán. Két esztendő szeretett volna odakinn tölteni – megfelelő anyagi fedezet híján kilenc hónappal kellett beérnie.¹ Teli poggyással jött haza így is. Akár nemzedéktársait (s később Adyékát), lenyűgözte őt is a „Szép ámulások szent városa...” („Ebben a csodás városban van valami olyan erő, mint a Mirza Schaffy borában” – hangzott a szűkölködő, garasos gondokkal küszködő bohém vallomása², s túl az élmények garmadján, Renan – az ember és a bölcselő – karizmatikus hatásán, még valamit kapott a metropolistól: a literatúra iránti hatványozott rajongást. „Az irodalom szeretete, melyet magával vitt Párizsba, mint veszesületett hajlamát, itt nemes szenvedéllyé fejlik lelkében” – pillant vissza hajdani önmagára Ambrus Zoltán.³ Hírlapi cikkek, színikritikák, könyvbírálatok sokasága, néhány fordítás, szellemes esszé és tanulmány jelezte már korábban is az elköteleződést, az ambíciót, ám a szépirói becsvágy bizonyly Párizsban fészkelte belé. Alkotást, saját műveket is követelt a szenvedéllyé átízzó szeretet, felszabadult, erőre kapott egy régtől lappangó hajlandóság. S kellett a metamorfózishoz a párizsi kilenc hónap, a tágasság, a forrongás, a sokszínűség élménye, amiként kellett, kontrasztként kellett az itthon folytatódó, unt robot a Földhitelintézetben.

1886 a fordulat éve Ambrus Zoltán életében s pályafutásában. Hazatérése után röviddel munkatársul szegődik az *Ország-Világ* c. hetilaphoz; ennek szerkesztőségében ismeri meg – sorsdöntő találkozás – Tormássy Gizellát, s ez az orgánus az év folyamán pályázatot hirdet tárcanovellára. A százhárom(!) aspiráns között találjuk Ambrus Zoltánt is, aki – föltehetően tartva a fiasától – a roppant beszédes *Rab Jenő* álnévvel s a még beszédesebb „Sors bona, nihil aliud” jelíggel küldi be a maga pályaművét. A bírálóbizottság ezt a tárcát, a *Messziről jött leveleket*, valamint Bárony István *Proletárok* c. novelláját ítéli a legjobbnak, s választani nem tudván közöttük, sorshúzáshoz folyamodik elvégre. A szerencse ugyan nem neki kedvez, a jutalom sem övé, Ambrus mégis győzelmeskedik: első sikerét aratja szépiróként, kilétét immár bizvást fölfedheti. A *Messziről jött levelek* pedig – s ez az ambíciók legnagyobb serkentője – napvilágot lát az *Ország-Világ* karácsonyi számában.⁴ Útjára indult a magyar századforduló egyik legjelentősebb alkotója.

Próbálkozott-e korábban is a novella műfajával Ambrus Zoltán, voltak-e s hová tűntek zsengei – nem tudhatni. A *Messziről jött levelek* első műként – meglepően érett alkotás, sejtet többkevesebb előgyakorlatot. Az viszont tény, hogy e novellát követően, 1887–1888 termése mindössze két elbeszélés – *Az utolsó mohikánok* és a *Góliáth* –, 1889-ből pedig nem maradt reánk szépirodalmi próbálkozás. Két történet – *A porcelán* és a *Csák Máté a gázgyárban* – jelzi az ihlet élenkülését 1890-ben, s bár ettől kezdve nem múlik év novella híján, 1893-ig kell várnunk az első igazán termékeny esztendőre. Érthető mindez. Előbb a Tormássy Gizellával kötött házasság kérészéletű boldogsága és az otthonteremtés prózai gondjai vonták el Ambrus figyelmét az alkotástól, majd meg a feleség tragikus hirtelenségu elmúlásán érzett döbbenet szikkasztotta ki a novellaíró ked-

¹Vö.: *Ambrus Zoltán levelezése* (a továbbiakban AZI). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: FALLENBÜCHL Zoltán. Bp. 1963. 35–36, 38–39, 45, 433–434, 436.

²Vö.: *Őszi kontemplációk in Nagyvárosi képek in Ambrus Zoltán Munkái*. 15. kötet. Bp. 1913. 46.

³Ambrus *Önéletrajzából* – in *Petőfi Társaság jubileumi könyvei*. Bp. 1926. I. 1. – idézi CSI-SZÁR Béla, *Ambrus Zoltán*. Budapesti Szemle 1935. ápr. (689. sz.) 88.

⁴Vö.: SZINNYEI Ferenc, *Ambrus Zoltán*, It 1918. 6–7., illetve: DAVIDNÉ ANGYAL Paula, *Ambrus Zoltán*. Bp. 1934. 11.

vet. Fokozta a letargiát – 1889-ben – egy súlyos betegség is, s az ocsúdást, az életlendület visszatértét csupán *A Hét* indulásától számíthatjuk. 1890 inkább még a publicisztika éve Ambrus számára, hogy a következő esztendőben írni kezdje már nagyszerű regénytorzóját, a *Midas királyt*. Amíg e kísérlet s a kevéssel utóbb publikált mű, *A gyanú* szívja magához a szerző majd minden figyelmét s munkaerejét, a novellának – mi sem természetesebb – háttérbe kell szorulnia. Korántsem véletlen ilyképp, hogy a *Messziről jött levelek* sikere után csak 1893 lett és lehetett „a kisepika esztendeje”, megnyitván Ambrus legértékesebb műfajának korszakát.

Nem sokáig várta magára az első novelláskötet. Napvilágot látott ugyan – *Három novella* címmel, Tóth Béla és Tutsek Anna egy-egy elbeszélésének társaságában – 1893 folyamán a *Pókháló kisasszony*, szerzőnk egyik korai remeke, ám a *Magyar Hírlap* „rendkívüli könyvmelléklete” aligha keltett feltűnést. Annál inkább az Athenaeum gondozta, 1895-ös keltezésű gyűjtemény, a *Ninive pusztulása és egyéb történetek*. Kihagyta e novellafüzérből a mérlegelő szigor a zsegenek ítélt próbálkozásokat (a *Pókháló kisasszony* nemkülönben), mindössze tizenegy darabot méltatván megjelenésre. A bemutatkozó könyv anyaga (a kötetkompozíció föltehetően nem indifferens sorrendjében): *Ninive pusztulása*, *Melancholic*, *A karperec*, *A szerelmes gladiátor*, *Telepátia*, *Peabody*, *Nyári est*, *A Montbars-vívócsel*, *Világos éjszaka*, *Ábránd*, *Levelek*.

Más hang szólt meg e gyűjteményben, más témakör, más világkép manifesztálódott a java novellákban, mint aminőhöz a magyar századutó olvasója és kritikus a hozzászokhatott – nem meglepő hát a felemás fogadtatás. Lelkesült mondatokban gratulált ugyan a szerzőnek Milkó Izidor („Ilyen pompás beszélykötet Franciaországban se jelenik meg minden decenniumban. Akik önt Anatole France-hoz hasonlítják, csak France-nak hizelegnek” stb.⁵), az egykorú recenziók többsége viszont alig leplezett fanyalgással, idegenkedéssel szólt a könyvről. Az elismerés helyett inkább a fenntartások domináltak. Csupán Béla Henrik írása, az *Új Idők* névtelen recenziója, valamint a *Fővárosi Lapok* (s. f.) szignójú ismertetése szerezhetett némi örömet a szerzőnek. Előbbi észreveszi, hogy a kötet „számos darabja” az ember „fatális megbízhatatlanság”-át tanúsítja, ő érz rá a novellák lírájára: „A poézis – demonstrálja Ambrus – az egyedüli szép, az élet színe, fénye, értéke, az a mámor, az a szerelem, az a minden”⁶ – utóbbiak meg részint az író józan racionalizmusát, „alapos műveltségét”, „világos logikáját”-t, „fegyelmezettség”-ét, élet- és emberismeretét, másrészt „csípős szarkazmusát”-t, „nem sértő, ötletes gúnyját”-t dicsérik.⁷ A céhbeli jó ismerősök, nemzedék- és pályatársak közül Bródy Sándor és Ignotus sokkal hangsúlyosabban méltatja Ambrus szuggesztív egyéniségét, mint frissiben megjelent könyvét; hatalmát, zsarnokoskodását emlegetik, hozzáfűzve: dacára ennek, „...sorra-rendre szerelmesek voltunk belé”, illetőleg: olyan ember ő, ki „...környöskörül fölkelti a rokonáramlatokat”. A kötetéről szólván, éle van Bródy dicséretének: „...néha túlságosan is formás, túlonúl ékesen szóló...”⁸. Ez utóbb idézeteknél is jobban fájhatott Ambrusnak Salgó Ernő írása és az *Élet* c. lap anoním recenziójának igaztalan, fullánkös bírálata – Lázár Béla metsző fölénnyel kioktató, minden novellában idegen inspirációt tételező fejtegetését nem is említve.⁹ Salgó kijelenti ugyan, hogy a gyűjtemény alakjai „természetes, hús-vér” emberek (egy 1898-as keltezésű kritikája visszavonja majd e nézetet¹⁰), ítéletében viszont mintha Bródy 1891-ben felröppentett, kétes elismerését (Ambrus „az irodalom írója”)¹¹ visszhangozná: szerzőnk művészete csakis a szakmabelieknek, „...a szellem felső tízezre, vagy mondjuk ezrei számára” tartogat mondanivalót. Ugyanezt hangsúlyozza, ámde megvetőbben, az *Élet* névtelen ítése is („...naiv olvasó sehogyan sem élvezhetné ezeket a gourmandériákat, amikben azonban író társa, az irodalmi ínyenc, nagy gyönyörűséget talál – de nem

⁵AZI: 86., 444.

⁶BÉLA Henrik, *Ambrus Zoltán*. Budapesti Hírlap 1895. máj. 31. (147. sz.) 2–3.

⁷Vö.: ---, *Ambrus Zoltán*. Új Idők, 1895. ápr. 28. (19. sz.) 362., illetve: (s. f.), *Egy kötet novella*. Fővárosi Lapok 1895. máj. 9. (126. sz.) 1468.

⁸Vö.: BRÓDY Sándor, *A szöke ember*. Magyar Hírlap 1895. jún. 2. (149. sz.) 17–18., illetve: IGNOTUS, *Ambrus Zoltán*. A Hét 1895. ápr. 14. (11. köt. 15. sz.) 242–243.

⁹Vö.: S. L., *Három könyv*. Pesti Napló 1896. okt. 5. (274. sz.) 5–6.; ---, *Élet*, 1895. máj. 26. (35. sz.) 11–12.; LÁZÁR Béla, *Irodalmi hatás és eredetiség*. Nemzet, 1895. szept. 18. (257. sz.) 1., illetve: LÁZÁR Béla dr., *A tegnapi, a ma és a holnap*. Kritikai tanulmányok első sorozata. Bp. 1896. 150–156.

¹⁰Vö.: Egyetértés 1898. jún. 26. (175. sz.) 9.

¹¹BRÓDY, *Ambrus Zoltán*. Magyar Hírlap 1891. szept. 27. (187. sz.) 9–10.

többet”), hogy tüstént még messzebbre menjen: szerinte Ambrus azért „fest” obskurus helyzeteket, fantasztikus alakokat, szimbolisztikus meséket, mert velük „... a határozott gondolat és érzés hiányát palástolni lehet”. Írónk „meséi” vagy a semmitmondás, vagy a bosszantóan hétköznapi tanulságok dokumentumai, másszor meg a gondolat és a történet divergenciáját szemlélhetjük bennük stb. A legsebezhetőbb vélemény és hanghordozás azonban kétségkívül a Lázár Béláé. Helyesen érzékeli ő, hogy Ambrus – s vele-körötte még néhányan – a magyar epika és a novellaműfaj megújítására törnek, jogosnak is ítéli ez elszánást – „... az csak természetes, hogy az átalakuló társadalom, nyelvben és szellemben egyaránt más, mint az előbbeni korszak. Új formát, új nyelvet, új tartalmat kíván. A kibontakozás korát éljük”¹² –, fennem kárhóztatja viszont, hogy – szerinte – mindez még csak idegen minták utánzása. Vérbeli perzekutor módján csupa eltulajdonított témát, ötletet, figurát vél fölfedezhetni írónk novelláskötetében is. Lázár részleges igazságát (noha be sosem vallotta) titkon el kellett ismernie Ambrusnak: a *Ninive pusztulása* c. történet túlnótló árulkodóan tanúsítja a *Thaisz* inspirációját¹³, az viszont már a maga olvasottságával és kitűnő szímatával tetszelgő kritikák melléfogása, hogy a könyv többi darabját is a másolás, az utánérzés vétkében marasztalja el. Így lesznek szerinte *A karperec* főalakjai Bourget-, „Murget” (minden bizonnyal Murger! – L. H.) – és Maupassant-figurák halavány visszfényei, tetszik a *Peabody* c. novella „Dickens-utánzat”-nak, „Szinte paródiának”, a *Levelek Jósikájá* pedig (ez a legnagyobb baklövés!) egyenesen a *Bel Ami* kópiájának.¹⁴

Ambrus reakcióit e kritikákkal kapcsolatban nem ismerhetjük, levelei sem őrzik nyomát vélhető – és jogos – megbántottságának. Ha kedvét szegte is némileg és időlegesen ennyi értetlenség, ellenvetés, fenntartás, helyenként rosszindulat, tette tovább a dolgát. Ílete nem apadt el, kitűnő novellák sorozatát írta az 1895-öt követő évtizedben, pályája csúcsára érkezvén velük. Magunk meg úgy vélünk: a *Ninive pusztulása* és egyéb történetek, valamint a belőle kihagyott, ám 1894 előtt keletkezett elbeszélések segélyével fölvázolható – viszonylagos érvénnyel – a kisepikában is új utakat nyitó Ambrus portréja. Tisztázható az első novellatermő periódus karaktere (utalva mindarra, mi benne a folytatást, a további korszakokat jelzi, illetve involválja), kialakulásában szemlélhető a világkép, az esztétikai-poétikai jellemzők arculata, s földereng máris a szerző helye és jelentősége a műfaj történetében. Túl a kötet anyagán s a már említett „zsengéken”, a vizsgálódás körébe vonjuk még a *Pókháló kisasszony*, a *Mese a kakastollas emberről*, az *Emberablás* és *Az igazi* c. elbeszélést is. Egytől egyig 1894 előtt íródtak e novellák, hisz figyelmet érdemlő körülmény: Ambrus is afféle „korszakhatárnak” tekintette ezt az esztendőt. Első könyvében csupán korábbi keltezésű darabok szerepelnek. Hisszük ekként: nem merőben önkényes és mesterkelt e határvonás, hissзük továbbá: hissз elbeszélés vizsgálatával autentikus képet adhatunk a novellista Ambrus Zoltán indulásáról.

2.

Valamennyi perspektivikusabb kritika és minden irodalomtörténeti igényű elemzés egyetért abban, hogy a novellisztika írónk életművének a szíve, fókusza, hogy e műfajban talált rá Ambrus legigazibb önmagára, itt produkálván legértékesebb, történelmi szempontból is legfontosabb (Molnár Ferencet, Kosztolányit, Márai Sándort stb. előkészítő) alkotásait.¹⁵ Egy nézetben vannak a méltatók abban is, hogy a megannyi kiváló elbeszélés szerzője – függetlenül származásától s vidéken töltött gyermek éveitől – a nagyvárosi (mondhatnók: *urbánus*) literatúra és a racionális-intellektuális fogantatású, „franciás” tájékozódású modern magyar próza első nagyságai közül való. Mondják azt is: Ambrus világszemlélete és művészete a pozitívizmusban gyökerezdik, innen ténytisztelate, a végső dolgok megismerhetetlenségét hirdető szépsze, nemkülönbön írásainak világos vonalvezetése, kérlelhetetlen és józan logikája, kristályos tisztasága, hidegen mérlegelő, minden valószerűtlent elutasító szigora, lélekanalíziseinek pontossága etc. Nem vonván kétségbe

¹²Vö.: LÁZÁR, i. m. 150.

¹³Lásd erről tanulmányunkat: *Élmény és parafrázis* ItK 1984/1. 64–71.

¹⁴Vö.: LÁZÁR, i. m. 150–151.

¹⁵Vö.: pl. FALUDI István, *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete* Szeged, 1941. 101–102., GYERGYAI Albert, *Előszó* in AMBRUS Zoltán, *Giroflé és Girofla* Bp. 1959. 30. (lásd még: GYERGYAI, *A Nyugat árnyékában* Bp. 1968.) stb., stb.

e megállapítások – viszonylagos – érvényét, úgy találók: másmilyen képet tár elénk az író vizsgált pályaszakaszának legjava termése, egy-egy esszéisztikus karakterű tanulmány, a *Midas király* c. nagyregény, az igényesebb, vallomásos publicisztika és a novellák zöme. Az értelmet érzélem, a józanságot az önkívület vágya, a visszafogottságot, a higgadt önfegyelmet a vitális értékek utáni sóvárgás, a racionalizmust irracionálizmus egészíti ki s ellentéteztet bennük, Ambrus szívhangjait hallhatni meg minduntalan. Egy nagyszabású küzdelem szintre a lélek, szélsőségeket szikráztat össze folyvást. A valóságosan megélt és ésszerűnek (avagy szükségszerűnek) elfogadott világ csap össze a fiatal Ambrus írásaiban az ésszerűtlennek, olykor félelmetesnek és démoninak tétélezett (s mégis oly csábos) vágyvilággal. Bármilyen paradox is, mindkettő értékforduló és értékhiányos egy-szersmind, s döntően bármelyik javára az író, öncsonkításáért a következmény. Innen a pályakezdő novellák belső feszültsége, érzelmi-értelmi telítettsége és hangnemi polifónia, ezért társulhat bennük mélyről buggyanó líra és a megrendülést törpítő, távolságot teremtő ironia.

Erzékelt a szakirodalom egy része is Ambrus egyéniségének és ifjúkori elbeszéléseinek eredendő vallomásos, lírai karakterét. Ezt sejtette meg Béla Henrik idézett kritikája, erre mutatott rá – 1898-ban – szép szavakkal Osvát Ernő, s bujkáló lírát, költőiséget, szegénytelen titkokat érzelmességet emlegetett a későbbi elemzők közül Juhász Géza, Csizsár Béla, Faludi István és Várkonyi Nándor csakúgy, mint Féja Géza és Voinovich Géza avagy Diószegi András és Rónay György.¹⁶ S mi Ambrusra oly igen érvényes, illik az a magyar századutó tágabb kontextusába is. Kortársi törekvésekkel rokon az ő pályanyitó novelláinak erős érzelmi töltése, fojtott lírája, nagyobb összefüggések szerves részé mindaz, mit alkotát, legszemélyesebb hajlandóságait követvén e műfajban produkált. Megfelelő távlatból s kellő elméleti-irodalomtörténeti segédlettel vizsgálhatjuk immár e dolgokat. Nincs kétség: a novella volt a századvég literatúrájának „vezérműfaja”¹⁷, az öntörvényű, belső fejlődés s a külső körülmények pedig egyaránt a lírai telítettség, a költői tökéletesítés irányába hajlították.¹⁸ Gozsdu Elek és Petelei István, Justh Zsigmond és Thury Zoltán elbeszélései egyként tanúsítják ez elmozdulást¹⁹ – Ambrus írásai nemkülönben. Érvényes reá is, maradéktalanul, mit a korszak kutatója a többiek művészetéről megállapít: „... a novella ... a lírizálódás legszebb mintáival szolgál, mert *epikus keretben a személyiséget védő költészet*”, illetőleg: „... a novella az önmegvalósítás, a belső világteremtés, a kaland és az öniszólás – anekdotát is folytató – kísérlete.”²⁰ Szintúgy illik szerzőnkre ama megjegyzés, amely szerint: „A századvégi novella ... megosztott világú, kétpólusú műfaj: egyik síkja az egész utáni vágy, másik a darabokra hulló, esetleges élet”, az is továbbá: a „... reprezentáns műfaj ... egyrészt a teremtett-óhajtott világ, másrészt az adott valóság megfelelője. E kétféle ágazó metonimikus érintkezés fogja közre a metaforikus réteget...”²¹

Ambrus kispikája azonban nem csupán azonos a kortársakéval, hanem különbözik is az övéktől, némileg más, bizonyos értelemben bonyolultabb képletet tár elénk. Szemben Gozsdu, Petelei (és a fentebb említettek) novelláival, az ő pályakezdésének egynemű darabjaiban nem egymást kizáró értékminőségeként konfrontálódik a valóságos és a vágyvilág. Miként már mondtuk: mindkét szféra, mindkét pólus egyszerre értékforduló és értékhiányos, s e kevert minőségek kollíziója teremti meg több írásának komplexitását, polifon zengését. A lírai magvú elbeszélésekbe ironia vegyül, a történetek két síkját egyaránt átítatván, jelezvén a kívül- és belülrét, közelítő és távolító perspektívát egyszerre adván. Ezért fűrésztí ironia a *Ninive pusztulásának* alakmá-

¹⁶Vö.: OSVÁT, *Pókháló kisasszony; Ambrus Zoltán könyve in Osvát Ernő összes írásai* Bp. 1945. 65–66.; JUHÁSZ Géza, *Bevezetés az új magyar irodalomba* Bp. – Debrecen 1928. 22.; CSIZSÁR Béla, *i. m.* 89.; FALUDI, *i. m.* 25–26, 51–52, 56, 60–61, 73.; VÁRKONYI Nándor, *Az újabb magyar irodalom* Bp. 1942. 94.; FÉJA Géza, *Nagy vállalkozások kora* Bp. 1943. 134.; VOINOVICH Géza, *Írók és költők* Bp. 1943. 134–136.; DIÓSZEGI András, *AZI: Előszó* 12–17., illetve uő. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig* Bp. 1965. 864–868.; RÓNAY György, *Kutatás közben* Bp. 1974. 231–232.

¹⁷NÉMETH G. Béla, *A magyar századvég modern prózai törekvéseiről* Helikon 1968. 84.

¹⁸Vö.: GÁSPÁRI László, *A századvégi novella lírizálódásáról* Bp. 1983. 38–43.

¹⁹Uo.: 43–74.

²⁰Uo.: 41, 42. (a kiemelés az övé!). – A századvégi novella lírizálódását KÁNTOR Lajos könyve – *Líra és novella. A sólyom-elmélettől a Tamási-modellig*. Bukarest, 1981. – szintén fontosnak tartja: 7–13. 80–81, stb.

²¹GÁSPÁRI, *i. m.* 42.

figuráját, Jónást is mindenkor: amidőn megtérést hirdet csakúgy, mint amidőn a test örömeinek adja át magát, kései panaszát már elő sem hozva. E novella lírája és ironiája egyszerre mind a szerzőé s a narrátoré, s áthatja a mű teljes kontextusát, mindkét szféráját. Hasonlóan kevert minőségű história a *Pókháló kisasszony*, *A szerelmes gladiátor* avagy – hogy más műfajból is legyen példánk – a *Lóversenyen* c. eszmefuttatás.²² Már is megkockáztatnók: épp a „kettőshangzatok” novellái a legértékesebbek Ambrus e korai periódusában (s később is), azok, amelyekben egyensúlyt tart líra és ironia. Ama történetek viszont, melyekből hiányzik az oly üdvös ellenpont, homofonnak, kevésbé értékesnek tetszenek: vagy érzelmesek-szентimentálisak, vagy (s ez a jóval gyakoribb) hidegen okosak – a vizsgált korszakban legalábbis. „Vegyítszta” mivoltuk okán épp a nyugtalan vibrálást, a folytonos oszcillálást: a komplexitást nem leljük bennük. Példája lehet az érzelmesre hangszerelt novellának a máskülönb – elbeszéléstechnikai s egyéb szempontokból – figyelmet érdemlő történet, *A karperec*, az egyoldalúan racionális-ironikus típusra meg az olyféle művek, mint az *Emberablás*, a *Montbars-vívócsel* avagy a *Peabody*. Akadnak természetesen átmeneti, a „súlyegyen” nélkülöző írások is: olyikban a líra erőtlen (*Ábránd*), a másikban meg a distanciát teremtő ironia (*Messziről jött levelek*), s van példa a histórián belül lezajló teljes hanghordozáscserére is. A téveszthetetlenül ironikus modalitással, litotészek sokaságával indító *Telepátia* minőséget vált a novella kétharmada után, hogy leplezetlenül lírai, érzelmes lezárássá fusson elvégre. S közös sajátosságuk a kényes egyensúlyt részlegesen megbontó avagy teljességgel felborító műveknek, hogy többé-kevésbé didaktikusak, egy-egy tézis – némelykor nyers, másszor finomabb – demonstrálására törnek. Az igazolni kívánt tételmondatot csaknem valamennyiben megtalálhatni, s a kihegyezett, hatásvadász csattanó is csak ritkán hiányzik.

Kevés mondanandó akad az egydimenziós, igénytelen, a polifóniát nem ismerő frásokról. Mihez kezdhetnénk pl. az *utolsó mohikánok* prózapoetikai szempontból is kezdetleges történetével, a *Levelek* felszínes, tézisillusztráló világával avagy *A porcelán* c. anekdotával? (Ez utóbbi súlytalanságát mi sem jellemezheti jobban, mint hogy ötletét Ambrus „ajándékba” kapta, s ugyane históriát – vele egy időben – a kor két tárcaírója, a meglehetősen híg Murai Károly és Szomaházy István is földolgozta.²³ Más kérdés, hogy *A porcelán*ban szerepeltetett Horváth Jóska szerzőnk visszatérő figurájává váljon. Közeli „rokona” lesz – keresztnévvel is – a *Levelek* főalakja, órá mutat vissza *A karperec* duhaj és kíméletlen Bárándi Jósakája, hogy a *Giroflé és Girofla* dáridózó főszolgabíróját már ne is említsük. Az 1890-es keltezésű anekdota zárlata a kilenc évvel később írt regény nyitányát előlegezi.) Tartogat egy-két tanulságot az effajta, könnyű kézzel odavetett novellák vizsgálata is, ám nem bennük lakozik az igazi Ambrus. Noha bizonyos összefüggésekben, valamely sajátosság szemléltetéseként szót ejthetünk róluk, figyelmünket a több szálamú, értékteljes művek jellemzésére összpontosítjuk.

3.

„Minden emberben szunnyad egy álmodozó, s minden emberben benne rejlik a cselekvő erő. A legtöbbünkben vagy az egyik, vagy a másik vergődik uralomra, de egyik se vész el semmiféle teremtetten lényből” – hangzik a *Csak Máté a gázgyárban* c. novella narrátorának reflexiója.²⁴ „... természetesen: álomban láttam őt először. Akik szerepet vállaltak a sorsomban, sohase mulasztották el bejelenteni magukat hajnali álmaim ezüst esőtől fénylő palotáiban” – így a *Pókháló kisasszony* felütésének énfarmájú, lírává lágyló konfessziója.²⁵ Álom, álmodozás: az ifjú Ambrus legjobb műveinek kulcsszava e kettő. Színonimái a szabadságnak, a fiatalságnak, az önkívületnek. Segélyükkel szökhet ki az ember sorsa ketrecéből, a szürke, fantáziátlan viszonyokból, a kötelességteljesítés gépies monotonijából: lehet több hétköznapi önmagánál. Ámde színonimája e két szó lidércfénynek, szirénhangnak is: mindannak, mi kilendít az ésszel ellenőrzött, fegyelmezett és megbízható életkeretek közül, s az önveszejtés szakadékába csábít. Az álom a csoda, a szépség, a gazdagság, s az álom a rémület, a démon, a formátlanság. Kétarcú, kétlényegű jelenség, s függően

²²In *Nagyvárosi képek* 1–8.

²³Vö.: *AZL*: 227, 469.

²⁴In AMBRUS Zoltán, *A tóparti gyilkosság* Bp. 1961. 234.

²⁵In *Giroflé és Girofla* 229.

viselkedésüinktől, lényének színét vagy fonákját mutogatja felénk. Ha követjük, nekiadjuk magunkat, romlásba, pusztulásba taszít, ha dacolunk hívásával, édes káprázatként inceleget. E dualizmust s a lélek örök ide-oda verődését, kényszeres ingamozgását az antinómiák közt nem kis művészi erővel példázza a *Ninive pusztulása*. Jónás, – Csiszár Béla szavával – „... a kötelességteljesítés tragikomikus hőse”²⁶ előbb a küldetést, a célulvú aszkétaéletet hagyja oda az álom, a szépség és a szerelem szavára, a gyönyörökbe merülve a szegénység, az elhivatás, a próféta-misszió után sóvárog, hogy futása s a város sorsának betelte után Lilith mesés székeségét sirassa.

S nem csupán ez a novella jelzi Ambrus nyugtalan hányódását, ambivalenciáját, felfogásának hasadságát, ábrázolván kilátástalan pathhelyzetnek a létezését. Erről hoznak hírt olyan, egymást kiegészítő s egymással felelő művek is, amelyek – látszatra egyértelműen – az álom ellenében avagy javára döntenek. Két történet szemléltesse az előbbi verziót. A *Góliáth* c. novella hőse, a pedáns filiszter életével fizet az évtizedekig titkolt álomkergetésért. Röviddel öngyilkossága előtt – Ambrus oktató-előrejelző szándéka nyilvánvaló – „Részletes magyarázattal szolgált az asztaltársaságnak a New York-i Szabadság-szoborról. Hol van a világítótornya, milyen sebességgel haladnak a tengeren át a vándorló madarak, hogyan csalja őket a fény a toronyhoz, mint verődnek a falhoz, s hullnak élettelenül a torony párkányzatára.” E fejtegetésre utal vissza a narrátor rezignált szava az elbeszélés zárlatában: „...nemcsak a New York-i halvány fény: az Ideál, az az óriás világítótorony is megkívánja a maga áldozatait. Szegény madarak!”²⁷ A *Midás király* betétfőből önelvű parabolává függetlenül történet, a *Mese a kakastollas emberről* még nagyobb nyomtatékkal s általánosító érvénnyel hangoztatja az álmok csaltságát, örvénylő veszedelmét. Híjával a regény jótékonyan dúsító és ellenpontosító kontextusának, e „novella” egyértelműen a szabályozott, megfigyelmezett, kötelességteljesítő élet apoteózisát zengi. Az Örök Szerelmek énekétől megbódult Güdül „eltéved”, amidőn Laili szíréhangját követi. S nem az imádott fiú, hanem a kezdetben olyannyira félt kakastollas ember menti ki a Görgeteg hegyén dülő hóviharból, hogy belássa apránként: nincs szebb a Medvék nótájánál s a köznapok nyugalmas örömeinél.

Szemben e végletes – s a lélek küzdelmét is jelző – tanulsággal, felhangzik az álmodó, a nyűgöktől, korlátoktól mentes, tágas és kockázatos élet himnusza is. A *Nyári est* szürke és fantáziátlan, csak a nyárpolgári önmegtartóztatást gyakorló kishivatalnokába is belehasít egyszer a rémült fölismerés: „De hát vak volt eddig? Igen, vak, siket, nyomorult, hülye. Nem volt ember, nem volt még állat se, csak egy boldogtalanságra alkotott, szenvedni és nyoszorógni tudó, mozgó szerkezet. Mert nem tudta megérteni, hogy a boldogsághoz több köze van az oktalanságoknak, mint a bölcsességnek. És most már késő!”²⁸ – Két agglegény – a plébános és a finác – kénytelen asszisztense lesz egy „korán jött” gyermek születésének, s noha odakünn vad vihar tombol, számukra – beszédes a novellacím! – *Világos éjszaka* ez: az ocsúdásé, az eszmélkedésé. S miközben az adóellenőr a görög grammatikát citálva az önmegtartóztatás és a megelégedés összefüggéséről deklamál, „Elakadt a szava. Egy harsány hangot hallott, mely mintha ezt kiáltotta volna odabenn: – Hé enkrateia – ostobaság, szőfrozüné – ostobaság! A lemondás: a halál, a zsidbadtság, a semmi. Én, én az élet vagyok!

Pedig csak az hallatszott onnan, hogy:

– Ková, ková!

Olyanforma volt, mint a macskanyávogás.”²⁹

S felbukkan a megelégedés, bölcsesség görög ekvivalense – „Szőfrozüné” – Ambrus egyik legközvetlenebb vallomások novellájában, a *Pókháló kisasszonyban* is,³⁰ csak hogy merőben más kicsengéssel és távlatl. Csupán az élehet autentikusan e történet tanúsága szerint, ki nem éri be a kötelesség józan és sivár biztonságával, hanem – legyen bármi a következmény – odaadja magát az álom, a kaland, a gyönyörű és félelmetes élet hívásának, elvégre: „... ezen a földön minden, de minden: játék”, és „Ha veszít is az ember: mindenkin rajta áll, hogy legalább szépen játssza végig a megkezdett játékot.”³¹ Nem véletlenül emlegeti a mű zárlata „Burgundiai Margit ezer szeretője”

²⁶Vö.: CSISZÁR, i. m. 90.

²⁷A *tóparti gyilkosság* 226, 227.

²⁸Uo.: 251.

²⁹*Giroflé és Girofla* 299.

³⁰Uo.: 238.

³¹Uo.: 236.

közül éppen azt, „... aki a nesle-i torony fekete ablakánál, közvetlenül a halálos ugrás előtt, a legutolsó pillanatban, visszagondolván a szerelem éjjelére, így szólt magában:

– És mégis!... Ajkad ajkamon volt, karjaid körülfonták a nyakam, és mámorom, szerelmi boldogságunk mámora, nekem megérte a többi: a tornyot, a zsákot s a sáros halált.”³²

Hogyan élünk? Álmodva vagy álmotlanul? Kockáztatva vagy óvatoskodón? Formátlanul avagy megformáltan? Oktalanul avagy okosan? Elfogadva az élet megannyi kihívását avagy gyáván kitérve előlük? – Nincs végleges és megnyugtató válasz e kérdésekre, s éppen ekként, e feloldhatatlan dilemmák mély megélésével és ábrázolásával lesz Ambrus ifjúkori novellisztikájának legjava *prózába transzponált válságköltészetté*. A racionalista-pozitivista, sztoikus és a vitalista felfogás szembesül, perel, keveredik egymással e művekben, tükröként a századvég egyensúlyát veszített, meghasonlott életérzésének és világgépének. „Ez a líra túlnő az író személyén...” – jegyzi meg igen találóan Faludi, „... az élettétkozlás tragikumát”-t s szerzőnk józanságában is „vitalista bölcsélet”-ét emlegetvén.³³ Nem csupán Taine és Renan nézeteinek, világmagyarozatának örököse és hasznosítója Ambrus Zoltán. A fin de siècle érzékeny embereként és alkotójaként – ki tudná, minő csatornákon? – befogadja szemléletébe és művészetébe az életfilozófiák hatásait is. Schopenhauer neve elő is bukkán *A tóparti gyilkosság* c. kisregényben,³⁴ Nietzsche meg már frónk gyermekkorában közreadta elméletét az apollói és a dionüszoszi princípiumának ellentétéről és egyesüléséről; a német bölcselő honi recepciója a 70-es években kezdődött, hogy épp 1890 után gyorsuljon föl. (Azt csak mellékesen említendő, hogy *A tragédia születésének* írója ádáz ellenfele volt Szókratész filozófiájának,³⁵ a *Nyári est* c. Ambrus-novella vitális értékeket tagadó, öreg hősét pedig – Szokratesz bácsinak csúfolják. Bizonytalán véletlenül alapszik az egybeesés, elgondolkodtatónak véljük mégis.) S hogy mennyire a kor dilemmája volt ésszerűség és élet kollíziója, arra példaként a szerzőnkkel egy időben fellépő (Magyarországon azonban csak jóval később megismert) nagy spanyol költő és válságfilozófus, Miguel de Unamuno axiómáját citálhatjuk: „Minden vitális antiracionális, s minden racionális antivitalis.”³⁶ Nem kétséges (az ebben a gondolatkörben mozgó elbeszélések száma s esztétikai súlya egyszersmind bizonyítja): ez a dilemma, ez az értékzavar volt Ambrus ifjúkori novellisztikájának imaginárius centruma, e góc köré gyűltek a legszemélyesebb s a legértékesebb mondandók. S erős a középpont vonzása, illetve kisugárzása. Túl az eddig már szemügyre vett műveken, beszűrődik ez a problematika másfelé gravitáló alkotásokba is. Az életkedv, az elszabadult ösztönök féktelen, „dionüszoszi” tombolása döbbsenti meg a narrátort egy különös, középkort idéző orgián (*Csák Máté a gázgyárban*), példázván a szabadságvágy, a vitalitás riasztó elfajulását, jelezvén egynémely álmok embertelen és időszerűtlen voltát. Az ifjúság, az életöröm nagyszerűségét s elvesztésének fájalmát szembesíti – egyebek közt – a novellaremeklés, *A szerelmes gladiátor*, s a lét titokzatos szféráit, józan rációval meg nem közelíthető dimenzióit fűrkészi a *Telepátia* érzelmességbe, enyhe miszticizmusba hajló története. Még az igénytelen, a vizsgált korszak peremén elhelyezkedő rögtönzésekre is jut valami ész és vitalizmus kollíziójából. Az *Emberablás* c. tárcsa³⁷ – első renden – a századvégen gombamód szaporodó és roppant népszerű vadnyugati históriák és a nőemancipációs törekvések persziflázsa. Fel tűnik azonban, hogy e játékos-ironikus hangvételű darab is visszamutat a periódus eszmei centrumára. A novella a nemének ősi fegyvereivel küzdő nőies nőt juttatja „diadalra” a számító kufárszellem, a fölényesen okos, Herbert Spencert és John Stuart Millt olvasó vetélytárs ellenében.

S a többi elbeszélés, az eddig „számon kívül maradtak”? Érdekesebb-értékesebb próbálkozás akad közöttük, ám a négy-öt mesterremekhez föl nem érnek. (A *Ninive pusztulása*, a *Pókháló kisasszony*, *A szerelmes gladiátor*, a *Világos éjszaka* és – talán – a *Mese a kakastollas emberről* sorolható ebbe a kategóriába.) Különös emberek különös eseteit, netán élettörténetét örökíti meg

³²Uo.: 243.

³³Vö.: FALUDI: i. m. 52–53. skk.

³⁴*A tóparti gyilkosság* 204.

³⁵Vö.: „Szokrateszt mint a görög bomlás eszközét, mint jellegzetes dekadenszt elsőnek ismerem föl könyvemben. Az »ésszerűség« ellentétbe van itt állítva az ösztönnel. A minden áron »ésszerűség« mint veszedelmes, mint életalásító hatalom!” – in Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo* Bp. é. n. 75. (fordította: VARRÓ István).

³⁶Unamunot idézi: KIRÁLY István, *A személyiségválság regénye: az Aranysárkány* in *Üzenet* 1985. 2–3. (febr.–márc. sz.) 123.

³⁷In AMBRUS Zoltán, *A türelmes Grizeldisz* Bp. 1978. 92–99.

bennük Ambrus, tűnődve a világ fonákságain, a látszatok, a hazugságok uralmán, az értéktelenség megannyi győzedelmén. Bemutatja egy-egy karrier színét és visszáját (*Melancholic, Peabody*), a naiv lelkek és a jószívű adakozók vereségét a hideg számítástól és az erőszakos egoizmustól (*Ábránd, A karperec*), láttatja, hogy előítélet és pimasz agresszivitás szab törvényt (*A Montbars-vívócsel*), melázik a kegyes család szerepéről az ember életében (*Messziről jött levelek*), s eltörp-
 reng: a vér „szava” és a megfellebbezhetetlen tények avagy az érzelmek, a spontán kialakult von-
 zalmak döntenek-e legszorosabb kapcsolatainkban (*Az igazi*). Többnyire ironikus modalitású, té-
 zisillusztáló történetek ezek, egyikük-másikuk alapötletének eredetiségével, intellektuális voltá-
 val, némelyikük pedig prózapoétikai, elbeszéléstechnikai újdonságaival kelthet figyelmet. Azt
 okkal állítjuk: a *Messziről jött levelek* és *A karperec* magasodik ki közülök, ha jócskán elmarad is
 mindkettő a remeklések színvonalától. Ha pedig Ambrus első kötetének kompozíciójára gondo-
 lunk, kitetszik az is: az ellenpont szerepe jutott nekik. A mélyen vallomásos, telt szonoritású, po-
 lifon novellákat rendre ironikus hangvételű, „elidegenítő” darab követi vagy előzi, sajátos hul-
 lámzást teremtve ekként. Értékes és értéktelen, megszenvedett és sekélyes sorsok látványa kö-
 veti egymást, s a történetről történetre váltakozó modalitás is tanúsítja: mily sokarcú a világ, mily
 sokalakú az élet, s mily ellentmondásos kapcsolatban állunk velük.

4.

Nincs terünk e helyt komplex és rendszeres novellaelemzésekre, s az efféle vállalást nem is te-
 kintenők feladatunknak ezúttal. Túlságosan is különböznek egymástól Ambrus elbeszélései,
 hogysem egy „mintadarab” tüzetes analízise akár csak hozzátétőleges érvényű, többé-kevésbé ál-
 talánosítható képet adjon róluk. Ismerjük és sokra tartjuk Faludi István és Korek Valéria³⁸ kí-
 sérleteit szerzőnk novelláinak tipizálására és az egyes darabok elemzésére, korántsem lebecsülön
 mondjuk hát: a szó mai értelmében komplex vizsgálódást ők sem nyújtottak. Szempontjaiktól,
 sok finom megfigyelésüktől tömördek inspirációt kaptunk így is. Véleményüket, állításaikat meg-
 haladni – ha itt-ott tudnók s szükségesnek látnók is – most nem szándékoljuk, eltekintünk néze-
 teik sorozatos reflektálásától, a lehetséges polémiáktól, az általuk nyújtott ötletek továbbgondo-
 lásától, szorítkozván mindössze néhány egyetértő utalásra és citátumra. Célunk már csak annyi,
 hogy rámutassunk bizonyos Ambrus-novellák közös jegyeire, keresvén az általánosabb érvényű,
 illetve a folytatást anticipáló vonásokat és tendenciákat, széljegyzeteljük egyes művek – szerin-
 tünk figyelmet érdemlő – sajátosságait, végezetül pedig fölvázoljuk az ifjúkori elbeszélések poéti-
 kai arculatát.

Szerzőnk és az íróelődök, valamint az irodalmi hagyomány viszonya külön tanulmányba kíván-
 koznék. Igaza van Faludinak: Ambrus aránylag kevés szállal kötődik pl. Jókaihoz, s vélekedését
 pályakezdő novellák is alátámasztják. Ám ha apróság is, mindenesetre feltűnik, hogy a *Melan-
 cholic* főhősének neve – Bálvándy Viktor – az *És mégis mozog a föld* egyik fontos szereplőjére
 alludál, az *Egy magyar nábobot* idézik a *Peabody*-ban említett „Ifjú Óriások”, a *porcelán* c. no-
 vella Horváth Jósákja meg azzal a Józsa Gyurival kerül „rokonságba”,³⁹ kiről Kárpáthy János és
 Topányi, nemkülönben Csollán Berti alakja is mintázódott. Jóval fontosabb ennél az a sajátos-
 ság, hogy Ambrus – Balzachoz hasonlatosan – „visszatérő” hősök és helyszínek sokaságát teremti
 meg. Túl azon, hogy az első periódus relatív kohézióját és egy – nagyon töredékes – „novella-
 mitológia” kiépítésének szándékát tanúsítja emez eljárás, jelzi az író gondolkodásának konzek-
 vens voltát, viszonylagos homogenitását szintűgy. Egy miniatűr „Emberi színjáték” bontakozik ki
 előttünk. Horváth Jóska „alakváltozatait” szemügyre vettük immár. A gázgyárba lóháton járó
 Csobánczy Titusz – Gajzágó Titusz néven – a *Nyári est* egyik mellékes utalásában is felbukkan,⁴⁰
Peabody „jóságát” nem csupán a novella, hanem a *Midas király* Galanthay Masája is emlegeti,⁴¹
 ez utóbbi regény Strachwitz nevű katonatisztje – Korek Valéria vette észre⁴² – már a *Messziről*

³⁸KOREK Valéria, *Hangulat és valóság* Ambrus Zoltánról. München, 1976.

³⁹Vö.: *A türelmes Grizeldisz* 175.

⁴⁰Vö.: *A tóparti gyilkosság* 228–229., illetve: 245.

⁴¹Vö.: *Midas király* Bp., 1967. 412.

⁴²KOREK, i. m. 33.

jött levelek egyik figurájaként szerepelt, hogy „hűgával”, Hannával a *Melancholic* lapjain legyen találkozásunk. A szegény apa – két különböző karakterű, ám mindenképp kiházasítandó leány „alaksoportja” *A Montbars-vívócselben*, a *Midas királyban*, valamint a *Giroflé és Giroflában* egyaránt szemléltethető, az elszürkült életű, örömtől-kockázattól riadtan visszahőkölő (s ezért kigúnyolt, becsapott) kisember pedig szintén gyakori „hőse” Ambrusnak. Munkahelyén Csobánczy Titusz is ebbe a szerepbe kényszerül, a *Góliáth* Bruck Jeromosa meg – mutatis mutandis – előbb a *Nyári est* Szokratesz bácsijába, a *Világos éjszaka* fináncába, utóbb az *Őszi napsugár* Hódy Balázsába költözik.⁴³ Egyenmény helyszínének is „visszajárnak”. A Vervölgy nevű község a *Montbars-vívócsel* és a *Világos éjszaka* novellaföldrajzában említetik, a lóversenytér egyszerre jelképe a felelőtlenség életélvezetnek és a véletlenre alapozott szerencsének (*Lóversenyen*, *Melancholic*, *Peabody*), a gépies, fantáziátlan robot színtere pedig aligha véletlenül a meteorológiai intézet (*Góliáth*), a gázgyár (*Csák Máté a gázgyárban*, *Nyári est*, *Melancholic*, *Kultúra füzértáncsal*)⁴⁴ avagy a temetkezési vállalat (*Őszi napsugár*). Ha eltekintünk is a további példaktól, nyilvánvaló: ez a fogás – a visszatérő hősöké és helyszínének – balzaci örökség,⁴⁵ s utóbb a Berzsényi báróékat avagy Pető Juliska színinövendék „érzelmi iskoláit” bemutató történetek kedvvel élesztik föl e megoldást.

Más, apróbb mozzanatok-motívumok ismétlődése is jelzi szerzőnk gondolkodásának homogenitását. A *Midas király* világszemléletét tömören összefoglalja *A karperec* kerettörténete,⁴⁶ a kékszakállú herceg rejtett szobájáról beszél hasonló szavakkal a *Csák Máté a gázgyárban*, Bíró Jenő élettörténete és a Baskircevy-esszé,⁴⁷ a fáraósírban épen megőrződő búzaszemet a *Góliáth* és a *Melancholic* egyaránt említi,⁴⁸ a baljós előérzetnek, a telepátia ráció feletti képességének pedig regény és novella is szerepet juttat.⁴⁹ A példákat megint gyarapíthatnók.

Nem pusztán helyzete okán, első elbeszélésként méltó néhány megjegyzésre a *Messziről jött levelek*. A jövőt előlegezi ez is. Lényegéhez tartozik az apró dolgok, a finom rezdülések kultusza, szubsztanciája az állni látszó s észrevétlen mégis elpergő idő.⁵⁰ S épp ez utóbbi mesteri kezelése anticipálja az oly műveket, mint a *Pókháló kisasszony*, a *Solus eris* és *A tóparti gyilkosság*. Két időszik (az elbeszélés jelene és a történések múltja) szembesül s elegyedik folyvást a novellában, kikevervén az emlékezés különös léthelyzetét és hangulatát.⁵¹ Figyelmet érdemel a *Messziről jött levelek* elbeszéléstechnikai mechanizmusa is. Ambrus a bűnügyi históriák feszültséggerjesztő megoldásaihoz folyamodik, ügyesen adagolván a késleltetések, a végkifejletet sejtető elhallgatások, a parányi és nem egyértelmű előrejelzések egymással korreláló fogásait. Hasonlóképp jár majd el a *Góliáth*, a *Csák Máté a gázgyárban*, *Az igazi*, az *Ábránd* c. novellában, valamint *A gyanú* c. kisregényben is. S igaza van Faludinak (noha nem bizonyítja állítását): ez „A mese nem eredeti...”⁵² A kegyes csalás, az irgalmas látszat hamis levelekre épülő történetét megírta Ambrus előtt Petelei (*A nagyanyó reménysege*: 1882.), útána meg Herczeg Ferenc is (*A jó fiú*: 1896.), hogy a kései „utódot”, Déry Tibor *Két asszony* c. remeklését (1962.) csupán futólag hozzuk szóba. Közös a három századvégi novellában (túl a tárgyszimbólumon és a „pia fraus” szándékán) az énforma, a kisvárosi miliő és a gyanús jelek lassú szaporodása, bár – ez a természetes – számottevő fajsúlykülönbséget reprezentálnak a históriák. Ismerte-e Ambrus Petelei művét, kapott-e tőle inspirációt? – e kérdés tisztázására itt nem vállalkozunk.

Mondandónk számos elbeszélésről akadna még, ám nem véletlenül szűkítjük a kört, a mese-novellákat választván. (E típusnak is lesz később folytatója.) *A Mese a kakastollas emberről*, a

⁴³Bruck Jeromos és Hódy Balázs figurájának rokonságára KOREK Valéria is rámutatott, *i. m.* 76, 178.

⁴⁴Vö.: KOREK, *i. m.* 42.

⁴⁵Ambrus Balzac-tanulmánya (in *Vezető elmék in Ambrus Zoltán Munkái*. 14. köt. Bp. 1913. 13–14.) külön méltatja ezt az eljárást.

⁴⁶*A türelmes Grizeldisz* 111–113.

⁴⁷Vö.: *A tóparti gyilkosság* 231., *Midas király* 612, 622. *Vezető elmék* 225.

⁴⁸*A tóparti gyilkosság* 224. *A gyanú* Bp. 1981. 156.

⁴⁹Vö.: *Midas király* 199–200, 336–338. stb., *Messziről jött levelek* in *A tóparti gyilkosság* 215. *Telepátia*.

⁵⁰FALUDI, *i. m.* 17–18; KOREK, *i. m.* 8–9.

⁵¹Lásd erről korábbi tanulmányainkat; in *Szépségvágy és rezignáció* Bp. 1984. 127–129, 158–159.

⁵²FALUDI, *i. m.* 17.

Ninive pusztulása és a *Pókháló kisasszony* konfessziós lírával és – kivált az utóbbi kettő – iróniával csordultig telített alkotás, szépen reprezentálják együtt Ambrus szecesszióját. A többi novella csupán nyomokban őrzi e nagy hatású irányzat befolyását. A gyermekkor fölfedezése, a mese, a parabola, a fantasztikus elbeszélés műfaja önmagában is a szecesszió inspirációjára vall,⁵³ még inkább a bennük manifesztálódó életérzés, az elvágódás szólama, nemkülönben a részleges mimézis és művészi gondolat közvetlen érvényesülése.⁵⁴ A vizsgált pályaszakasz novellái közül e háromban finomul leginkább költőivé szerzőnk stílusa,⁵⁵ tűnnek fel sorra-rendre díszítőelemek, érzékeny szinesztéziák, stilizáló fogások, indázó szövegszerkezetek, ragyognak elő Ambrus kedves színei, jut fontos szerephez a színszimbolika.⁵⁶ S a dúsan áradó szecessziós líra nagyon is megfér bizonyos, népmeséket idéző elemekkel. Érdekes amalgám, intellektuális játék teremthetőik így. Jól látja Korek Valéria: Ambrus effajta történetei parabolák, nem lényegi utánzatai a népmesének,⁵⁷ egynémely árulkodó jegyek meglétét mégsem tagadhatjuk. *Pókháló kisasszony* a jótekonny tündér és a vasorrú bába tulajdonságait egyesíti, mesei ellentétek bukkannak elő a kakastollas ember példázatában (jó hegy–rossz hegy, kunyhók és hegyek, Laili és a címszereplő, fuvola–síp stb.) s aligha véletlenül találkozunk Lükkel, az öreg emberrel és „Árgirus kertjével”, avagy a hármas számmal a mű szövegében („Három nap, három éjszaka jöttem...”, „...a kandalló előtt három emberke ült...”) és belső tagolódásában. Hasonlóan három fázisú történet a *Ninive pusztulása* (Jónás igehirdetése, elcsábíttatása és a város végezete), Lilithnek három udvarlója van, három megjegyzés „röppen el”, „Háromszor kelt fel a nap, s háromszor nyugodott le”, Abiron „Háromnapi vergődés után” jut el „egy magaslatra” stb. De szerepel itt a hetes szám is („Hét kertész, hét bognár sűrű...”), népmesei hangulatú és hangzású nevek (Mikimóki, Recepice) gondolkodtatnak el, s egyértelmű stílusfordulatok („...a szegény ember malaca”, „...véka alá rejtteni”, „...fülelt, mint a házinyulak”, „siránkozott, mint egy éhes szamár”, „...öntött ürge”, „...tejben-vajban füröszt”, „Visongva szaladtak el, mint vályúhoz a malacok”, „...ivott, mint a gödény”, „Egy kerékkel kevesebb ... vagy ... eggyel több” stb.) jelzik: korántsem idegen a szecesszió szépségvágyától és dekorativitás-kultuszától ez a nyersebb szólama, a kontraszteremtő szándékokhoz meg éppen illik. [Nem vonja vissza mindez, mit a *Thaisz–Ninive pusztulása* kapcsolatról korábban elmondottunk,⁵⁸ csupán a képet árnyalja. France inspirációját újabb adatok is igazolják. Paphnutius-ra, a *Thaisz* hőisére hivatkozik a *Vezető elmék* egyik tanulmánya,⁵⁹ s a legélénkebb cáfolataként Ambrus állításának – (France) „...régibb dolgai bizonyára jobban tetszettek nekem, mint az újabb produkciója; de amazok közül is talán csak az egy *Sylvestre Bonnard*-kötetet tudtam zavartalanul élvezni”⁶⁰ –, 1896-ban kelt *Aphrodite*-elemzése így lelkesedik: „... Louys előszavában *Thais*-t kicsinyli!... de hisz a paganizmusnak nincs gyönyörűbb dicsérete, mint ez a csudálatos remekmű!” etc.⁶¹ Emlékeztetőül csupán: a *Bonnard Szilveszter* vetke 1881-ben, a *Thaisz* pedig 1889-ben jelent meg...]

Zárásként a pályanyitó novellák poétikai karakteréről. Ambrus történeteiben – legyenek énműveik avagy auktoriálisak – rendkívül fontos szerep jut az elbeszélő személyének és hanghordozásának. (Kivált a legkorábban írt művek vonzódnak az „Ich-Erzählung” típusához.) Előadója majd mindenkor onnipotens és omniscient, ki bizalmas-baráti, olykor ironikus-főlényes

⁵³Vö.: PÓK Lajos, *A szecesszió* Bp. 1972. 93–94.

⁵⁴Vö.: KISS Endre, *Szecesszió egykor és ma* Bp. 1984.

⁵⁵FALUDI, i. m. 60–61.

⁵⁶A dekorativitás funkciójáról és mélyebb jelentéséről lásd: GÁSPÁRI, i. m. 42–43; a szecesszió prózastílusának jellemzőit SZABÓ Zoltán taglalja meggyőzően: *Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában* in *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról* Bukarest, 1976. 49–88.; Szabó Zoltán szempontjait ügyesen adaptálja GALAMB Katalin, *A szecesszió stílusi sajátosságai Ambrus Zoltán prózájában* in *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok* 1984. Bukarest, 1984. 316–332.; írónk színhasználatából és színszimbolikájából P. DOMBI Erzsébet von le fontos következtetéseket, *Színhátások a századforduló prózájában* in *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról* 8–12, 16, 18–19, 33, 38, 47–48.

⁵⁷KOREK, i. m. 83–85.

⁵⁸Lásd a 15-ös számú jegyzetet!

⁵⁹I. m. 215.

⁶⁰Vö.: AZI, 231.

⁶¹In *Vezető elmék* 289.

kapcsolatot iparkodik tartani fiktív hallgatóságával. Így vagy úgy „tessék érteni” szól hozzánk (*Az utolsó mohikánok*), „Ne gondolják ezek után...”, „Higgyék el...” magyaráz másutt (*Csák Máté a gázgyárban*), „Csak gondolták ezt, mondom...” (*Ninive pusztulása*) inti a „kegyes olvasó”-kat (*Peabody*). A magyar epikus hagyomány folytatása (is) ez, közvetlenséget, ámde gyakorlatban távolságtartást jelöl, eszközként egyszersmind a tárgyával és hallgatójával szemben érvényesített ironiának. S a sok kritikustól rosszállóan emlegetett irodalmi és művelődéstörténeti utalások, hivatkozások garmadója sem a tudakosság vagy a görcsösség tanúsága, a „doctus” pedantériája. A kétféle csapó ironia ölt testet ebben is. Egyáltalán: Ambrus legjava novellái tömérdek információit közölnek tónusukkal, modalitásukkal. Bennük „...az elbeszélő előtérbe nyomul, mintha a témát csupán egyes stílusfogások összefűzésére használná.”⁶² Az eseménylánc és a hanghordozás kölcsönhatásának, állandó interferenciájának lehetünk szemtanúi, ez az együttes hozza létre a polifon hangzást és a komplex jelentést.

A prózai szövegek alkotóelemei közül az elbeszélés és a kommentár dominál szerzőnk „zsenéiben”. Dialógus alig akad, ha van is, némiképp kényszeredett. Másként alakul az arány az érett novellákban, villódzó párbeszédek élénkítik a történeteket, a leírás viszont változatlanul tárgyak és interieur-ök megjelenítésére korlátozódik.⁶³ Az emberlátás-emberábrázolás relatív modernségét itt-ott önmegszólítások (*Nyári est*), némelykor feltűnedező belső monológok jelzik (*Nyári est*, *Az igazi*, *A szerelmes gladiátor*, *Világos éjszaka*).⁶⁴ A felépítés – a műfaj klasszikus hagyományait, Boccacciót, Maupassant-t idézőn – egyszer-egyszer keretes; a „ráma” lehet indifferens nagyjából (*Góliáth*) s állhat bonyolult, szerves viszonyban a belé foglaltakkal (*A karperec*, *A Montbars-vívócsel*).⁶⁵

Egyek abban Ambrus novellái, hogy – már-már az elmélet német klasszikusait, Wilhelm Schlegel, Tiecket, Vischert „illusztrálván” – rendre fordulópontokat jelenítenek meg.⁶⁶ Mindegy, hogy egyetlen epizód-e a magvuk, netán hosszabb, élettörténettel felérő históriát beszélnek el (*Melancholic*, *Peabody*), a „Wendepunkt” nem hiányozhat. A többség – Szávai János szavával – monocentrikus,⁶⁷ s nemegyszer a Paul Heyse követelte tárgyszimbólum⁶⁸ rendezi maga köré az eseményeket (*Messziről jött levelek*, *A porcelán*, *A karperec*, *Levelek* stb.). Akad azonban példa a körkörösben épülő, bináris változatra is⁶⁹ (*Az igazi*, *Telepátia*, *A Montbars-vívócsel*, *Világos éjszaka*), s manifesztálja ez: írónk nem ragaszkodik görcsösen egyetlen sémához, kísérletező kedve élénk, próbálkozásai sokszínűek. A művek értékéről – természetesen – a rétegezettség, a szövegeltelíttség, nem ez vagy az a szerkesztési elv mondja ki a végső szót.

A Szávai adta tipológia felől pillantván Ambrus novelláira, három alapforma meglétét regisztrálhatjuk. Az értékhierarchia legalsó szintjén az anekdotikus történetek (*Az utolsó mohikánok*, *A porcelán*, *Emberablás*, *A Montbars-vívócsel*, *Levelek*) helyezkednek el. Tónusuk kedélyes-ironikus, s a *fabula* dominál bennük a szűzsé rovására.⁷⁰ Korántsem Jókai vagy Mikszáth anekdotáit idézik e művek, más a világuk, a hanghordozásuk, ámde történetelvű építkezésük a mélység, a mögöttes rétegek hiányáról árulkodik. A legnagyobb számú elbeszélés az ún. „kétdimenziós realista novella” kategóriájába illeszthető. Kötött és szabad motívumok hálózataiból teremtdő szövegük (a *fabula* és a szűzsé együttese, kiegészülve a modalitással) a jelentéssűrűség, a komplexitás biztosítéka. Akadnak e típusban sekélyebb, kevésbé kitérő darabok (*Ábránd*, *Melancholic*, *Peabody* stb.), átlagos teljesítmények és remeklések (*A szerelmes gladiátor*, *Világos éjszaka*). A legmerészebb újítást viszont Ambrus három meseparabolája reprezentálja. „Vízíó-novellák” ezek, s ez a típus – Szávait idézve – „...a narrátor és az előadottak közti distancia szinte teljes el-tüntetésével valósággal az olvasóra kényszeríti látásmódját. All reájuk szintűgy, hogy „...gyak-

⁶²Borisz Eichenbaumot idézi: KÁNTOR Lajos, i. m. 63.

⁶³Vö.: KÖREK, i. m. 8, 65.

⁶⁴Vö.: *A tóparti gyilkosság* 246–247, 248–249, 254, 258–259. *Giroflé és Girofla* 249, 295.

⁶⁵FALUDI, i. m. 45.

⁶⁶Vö.: KÁNTOR, i. m. 56–57.

⁶⁷Vö.: SZÁVAI, *Novellatípusok a mai magyar irodalomban*. It 1981/3. 613–614. (a tanulmány újabb lelőhelye: SZÁVAI, *Zsendül-e a fügefája ága?* Bp. 1984.) és uő.: *Bevezetés in Boccacciótól Salingerig* Bp. 1983. 13–14.

⁶⁸SZÁVAI, i. m. 613., illetve: 10. KÁNTOR, i. m. 57, 114–115.

⁶⁹SZÁVAI, i. m. 613–614. illetve 14.

⁷⁰SZÁVAI, i. m. 625–627. illetőleg 23–24.

ran tűnnek fel csodás vagy fantasztikus elemek, álomképek, fantázia-jelenetek...⁷¹ Ha lírai-szecessziós burokokban is, századunk egyik roppant jelentős novellaformája készülődik itt.

Ígéretes indulás az Ambrus Zoltáné; egy korszak és egy személyiség autentikus képe villan föl frásaiban. A maga nyelvén szól, a maga nézőpontjából szemléli s jeleníti meg a fin de siècle létél-ményét. Világa gazdagodni fog, arcot azonban már nem cserél.

Huba Lőrinczy

LE DÉBUT DE ZOLTÁN AMBRUS, AUTEUR DE NOUVELLES

L'étude entreprend d'examiner les nouvelles de Zoltán Ambrus – au nombre de 20 en tout – écrites entre 1886 et 1893. Son but est d'éclaircir le caractère de cette première période de nouvelles de l'auteur (en renvoyant à tout ce qui dénonce ou avance en elle la continuation), de présenter la conception du monde en évolution, d'esquisser la silhouette de ses caractéristiques esthétiques et poétiques.

Pareillement à la petite épique contemporaine, une partie des nouvelles de l'Ambrus débutant est de charge lyrique, c'est la vérité et le monde des désirs qui se heurtent en elles. Tous les deux pôles sont porteurs de valeurs et dépourvus de valeurs en même temps, et c'est la collision de ces qualités mixtes qui crée la complexité et la sonorité polyphone de ses écrits éminents. Le sentiment lyrique jaillissant de la profondeur est imprégné d'une ironie, et ce sont précisément les nouvelles «à doubles accords» – *La perte de Ninive*, *Mademoiselle Toile d'araignée*, *Le gladiateur amoureux* etc. – qui sont les plus précieuses, contrairement aux histoires homophones, sentimentales ou unilatéralement rationnelles. La meilleure partie de la production de nouvelles de la jeunesse d'Ambrus est une poésie de crise transposée en prose: ce sont les conceptions positivistes-stoïques et vitalistes qui se confrontent, se mélangent dans ses ouvrages qui reflètent le sentiment vital et la conception du monde déséquilibrés de la fin de siècle.

Les héros et les lieux se répétant témoignent d'une inspiration balzacienne, tandis que l'emploi du temps et la technique d'inciter une tension anticipent des créations ultérieures. Ce sont trois nouvelles d'Ambrus qui dénoncent une influence considérable de sécession (*La perte de Ninive*, *Mademoiselle Toile d'araignée*, *Conte sur l'homme à plumet*) et ce sont elles qui sont les plus précieuses du point de vue poétique aussi. Bien que Zoltán Ambrus suive la traditions classiques du genre et la plupart des vingt nouvelles appartiennent au type anecdotique et au type «réaliste à deux dimensions», les contes-paraboles peuvent être considérés comme les précurseurs de la «nouvelle-vision».

⁷¹I. m. 631. illetve 15–16.

JÓZSEF ATTILA NYELVESZTÉTIKÁJÁNAK FORRÁSAI

Célunk József Attila nyelvészeti munkájának rekonstrukciója. A gondolatmenet eddigi részében a névvarázs képzetének leírása, az ősi és modern közötti folytonosság lehetőségeinek számbavétele, a névvarázsnak mágikus nyelvhasználati történő általánosítása révén „csupán” az előkézületeket tettük meg vállalt feladatunk teljesítésére.* A nyelvészeti építőelemeinek megtisztítása után most jutottunk el addig, hogy a voltaképpeni munkát elvégezhessek: alkatrészeiből összeállítsuk a József Attila-i teória egész épületét.

A módszer mind ez idáig a tisztázó, megközelítő stratégia szolgálatában állt. A költő nyelvészeti megnyilvánulásait párhuzamba állítottuk más korabeli teóriákkal, képzeiteit, elgondolásait a kultúrtörténet, etnográfia segítségével elemeztük. Számos esetben rámutattunk egy-egy gondolatának forrására is, de ezt a visszavezetést alárendeltük az értelmezés, a megvilágítás elsődleges feladatának.

Az előttünk álló cél módosítása a metodológia kiigazítását vonja maga után. A nagyszámú kultúrtörténeti párhuzam, a megvilágító etnográfiai példák, a rokonítható egykori teorémák birtokában, azok figyelembevételével, rájuk visszautalva József Attila nyelvészeti munkáját úgy rekonstruáljuk, hogy tételeit közvetlenül visszavezetjük azokra a forrásokra, amelyekből azok származtak. Csak olyan pontokon elégszünk meg távolabbi párhuzamok felállításával, amelyeken nem rendelkezünk adatokkal közvetlen forrásokról.

József Attila nyelvészeti munkájának kontúrjai – a teória megközelítése során láttuk – „A költészet... névvarázs” tézis körül rajzolódni kezd. Az elmélet rekonstrukcióját is ebből az alaptételből, a költőnek a nyelv és a költészet viszonyáról kialakított álláspontja szívéből kiindulva kell elvégeznünk. A teória egészének kulcsszava a mondat állítmánya: a „névvarázs”. Nyelvi szempontból nézve összetett szó: „név + varázs”. Az előtag mintegy megszorítja, konkretizálja a tágabb fogalomként használatos utótagot, a „varázs”, „varázserő”, „mágia” fogalmát. A nyelv, illetve még szűkebben a nevek körére korlátozza azt. (Természetesen a „varázs” is megszorítja a „név” fogalom körét, amennyiben a nyelvről, illetve a nevekről csak mágikus összefüggésben enged szólni.)

Emeljük ki az idézett mondatból és annak állítmányából a megszorítástól független értelemben vett „varázs” utótagot, hiszen a varázserő önálló vizsgálatot igényel: számos téren megnyilvánulhat, s ezeknek csak egyike a nyelv. József Attila elméletének egyik legfőbb forrását épp a varázserő fogalomkörében vizsgálódva fedezhetjük föl.

Mielőtt azonban a forrást fölkeresnénk s sorra vennénk, hogyan használta föl a költő az ismeretanyagot, amelyet innen merített, célszerű bejárnunk a tágabb forrásvidéket, felvázolnunk azt az eszméletörténeti környezetet, amelybe elemzésünk szorosan vett tárgya illeszkedik. A költő által használt varázserő-fogalom legmélyebb hátterében E. B. Tylor animizmus-teóriája rejlik.¹ Ezt

*TVERDOTA György, *József Attila névszemlélete*. ItK 1984. 607–629.; *József Attila nyelvészeti munkái I.* (A névvarázstól a költői névhasználatig). ItK 1985. 287–301.; *József Attila nyelvészeti munkái II.* (A névtől a szóig). ItK 1986. 1–2. sz.; *József Attila szókultusza I.* Jelenkor 1986. szeptember 834–842.; *József Attila szókultusza II.* Jelenkor 1986. október 914–920.

¹Edward B. TYLOR, *La civilisation primitive I–II.* Paris 1876, 1878. Az alábbiakban vázlatosan áttekintjük Tylor kétkötetes könyvét, hangsúlyosabban kitérve azokra a vonatkozásaira, amelyek érintik e tanulmány problematikáját. Az oldalszámokra való pontos hivatkozásokat mellőztük, mert azok túlzottan felduzzasztották volna a jegyzetek számát.

a teóriát kell mindenekelőtt felvázolnunk, kiemelve néhány olyan vonatkozását, amelyek a József Attila-i névvarázslmélet megközelítése érdekében különösen fontosak.

Az animizmus elméletének kifejtését Tylor a mítosz kutatásánál kezdi. A legnagyobb eredményeket – úgy mond – az összehasonlító mítoszkutatás hozta, azoknak a tudósoknak a munkássága, akik a legkülönbözőbb népek mitológiáit összevetve igyekeztek megragadni a vallások hiedelmek közös gyökereit, visszaastak a legkezdetelesebb mítoszi alakzatokig, megtalálták a nagy mitológiák (indiai, görög, kelta stb.) legalsóbb rétegeit. Ha a múltba még mélyebben akarunk visszahatolni, tovább kell szélesíteni a kutatás empirikus alapjait, be kell vonni a vizsgálódásba a mai vad népek hiedelemvilágát. A további haladás érdekében tehát a mítoszkutatásnak igénybe kell vennie az etnológia segítségét. A ma élő primitív társadalmak kulturális állapota őrzi ugyanis a legkevésbé eltorzítva azt a módot, ahogyan a történelem kezdetén az emberiség a világot felfogta. A mitológia fejlődésének kiindulópontjául az a hiedelemvilág szolgál, amelyet a mai vad népek körében tanulmányozhatunk.

Tylor ezután azt a mozzanatot vizsgálja meg, ami az ősalapötű ember mindennapi tapasztalatát mítoszokká formálja, s ezt abban látja, hogy a primitív gondolkodásban a természet egésze megelevenedik, magasabb fokon pedig megszemélyesítődik. (Tylor gyakorlatilag mindvégig azonosítja a két műveletet.) Ez a megelevenítő, áttelekítő, megszemélyesítő hajlam áll minden mítosz kiindulópontján, s ezt nevezi az angol etnológus animizmusnak, azaz olyan felfogásnak, amely a világ legkisebb eseményeiben is egy élő személy cselekvését, akaratának érvényesülését keresi. Az áttelekítő hajlam forrása az ember, aki a sajátjával rokon személyiséget kölcsönöz a rajta kívül álló világnak.

De mi indítja az embert arra, hogy önnönmagának lelket tulajdonítson? A tapasztalat – válaszol a kérdésre Tylor. A primitív gondolkodást két biológiai jelenség foglalkoztatja: az egyik az eleven és a halott emberi test közötti kapcsolat, a test és az élet összefüggése, a másik: az ébrenlét és az álom viszonya, az álomban, vízióban látott képek minéműsége. Indukció útján végül is arra a meggyőződésre tesz szert, hogy személye a teste mellett még valami mást: elevenséget tartalmaz, ami ideiglenesen vagy véglegesen elválhat a testtől, de míg a test elpusztul, ez a másik összetevő fennmarad. Ha valaki álomban megjelenik, akkor a primitív ember ezzel a testtől elvált „valamivel” vél találkozni. A tapasztalat kezdetleges szintjén az észleletekre egyedül adható magyarázat vezet el tehát a vadság alsó fokán álló népeket a lélek, a szellemi létező képzetéig.

Tylor példák tömegével illusztrálja, hogyan terjeszti ki a vad gondolkodás az embernek tulajdonított lelket az élő világ egészére, az állatokra és a növényekre egyaránt, s hogy az emberek, állatok és növények birodalmi között a lelkek szabadon közlekedhetnek, vándorolhatnak. A mi szempontunkból azonban sokkal nagyobb annak a fejezetrésznek a jelentősége, amelyben a szerző kifejti, hogy a primitív emberek az élettelen tárgyaknak is életet, lelket kölcsönöznek. Ezt a hiedelmet is a tapasztalatból (pl. az álomban látott tárgyakból, azaz a tárgyak fantomjaiból) eredezteti. A megelevenített tárgyak megjelölésére a könyv a „l'âme-objet” (tárgylélek), „attribuer une âme aux objets” (a tárgyaknak lelket tulajdonítani) kifejezéseket használja.

Ezen a ponton föl kell hívnunk a figyelmet arra, hogy animizmuson nemcsak az emberi vagy ahhoz hasonló természetűnek elképzelt állati, növényi és tárgyi lélekbe vetett hitet kell értenünk. Tylor legszívesebben spiritualizmusnak nevezte volna el a primitív ember „doktrínáját”, de ezt a fogalmat egy modern filozófiai beállítottság megjelölésére foglalták le. Ezért az animizmus szóval él, de a fogalmat a lehető legszélesebb értelemben használja, s nemcsak a lelket, de mindenféle szellemi létezőt (*kísértetet, szellemet, démonokat, alacsonyabb- és magasabbrendű isteneket*) is az animizmus jelenségkörébe utal. Könyve második részében azt vizsgálja meg, hogy az emberi lélek képzetét mintának véve hogyan népesítette be a vad gondolkodás szellemi lényekkel az egész természetet.

Ebben a vonatkozásban az inkarnáció képzetének volt kulcsjelentősége. A lélek megtestesülésébe vetett hit révén alakultak ki, például az elhalt ősök szellemeiből a törzs védőistenei, ez szolgált alapul a totemizmusnak, a közösség állatösökre történő visszavezetésének stb. Minket itt is a tárgyak lelkének, szellemének és az inkarnációnak az összefüggése érdekel közelebbről. A természet legkülönbözőbb élettelen tárgyaiban (szikláiban, vizesekben stb.) élhetnek nagy hatalmú szellemek – vélekedik a primitív ember. Különböző eszközökbe (kavicsba, fadarabba, szerszámba, fegyverbe) beleköltözhetnek ártó vagy védő démonok. Szellemi lények eszközül is felhasználhatnak különböző holt tárgyakat, hogy közvetve beleavatkozzanak az ember világába. A tárgyi világ ilyen felfogását és tiszteletét nevezi a tudomány fetisizmusnak. Belőle fejlődik ki a

bálványimádás, az a hiedelem, hogy valamely szellemi lény képmása (faszobra, kőre rajzolt képe) az ábrázolt démont, istent, szellemet a maga valóságában tartalmazza.

A továbbiak megértése érdekében még érintenünk kell Tylor elméletének egynémely vonatkozását. Először is azt a gondolatát, hogy a lélek *anyagtalanságába* vetett hit újabb keletű. A vadság állapotában a gondolkodás még valamiféle igen finom anyagságot tulajdonított neki, „éthero-materielle”-nek, éterikusan anyagi entitásnak fogta föl azt, mint amilyen például a lehelet, a pára, az illat stb. Természetesen nem jelenti ez azt, hogy Tylor egy pillanatra is felülvizsgálja teóriája alapképletét, amely szerint a vallásos gondolkodás az anyagi, testi és a lelki, szellemi közötti hasadással vette kezdetét.

De nem ez az egyedüli olyan megállapítás az angol tudós könyvében, amely túllép az animizmus elmélete által húzott korlátokon. Tylor például megjegyzi a fetisizmusról szólva, hogy „feltételezik, ... hogy egy vasgyűrű erőt ad vagy hogy a keselyű körme gyors menekülést tesz lehetővé”, anélkül, hogy a vas vagy a keselyű lelkére vezetné vissza a gyűrűnek és a karomnak tulajdonított védő befolyást. Még érdekesebb az, amit az ausztráliai bennszülöttek gyógyító varázslásával kapcsolatban ír le:

„a varázslók saját testükből különböző kézmozdulatokkal és bűvészkedésekkel egy *boylya* nevű bűvös eszenciát varázsolnak elő, melyet az egyén testébe kvarcrgög formájában tudnak bevinni: ez az eszencia erős fájdalmat okoz és elpusztítja a testet, de a varázsló, aki be tudta azt vinni egy másik ember testébe, ki is tudja onnan venni néhány varázssige segítségével, vagy láthatatlanul vagy kvarcrgög formájában.”

Tylor itt az általa kiemelt terminust, a *boylya*-t nem léleknek, hanem „essence magique”-nek, mágikus eszenciának nevezi, amely a gyógyító varázslatban, a mágia egyik fontos feladatkörében nyilvánul meg. Az „essence magique”-kal rokon terminus: a „fluide invisible” (láthatatlan fluidum) később is előfordul a tárgyalt műben.

Mindazonáltal Tylor ezeket a szórványos felismeréseket minden aggály nélkül beleilleszti azoknak a példáknak, megállapításoknak a körébe, amelyek az animizmust szemléltetik, illetve tárgyalják. Nagyon jellemző például, hogy a wakanda fogalmat, amelyet a későbbi kutatások az animizmus érvényességi körén kívülre helyeznek, az angol néprajztudós még mint az élet mesterét, megsemmisítve írja le, mint akihez az osage-ok imával fordultak.

Abban a dilemmában, vajon lehetséges-e az emberiségnek olyan tudatállapota, amelyben nem létezett vallás, vagy pedig a lélekhit elemi adottsága az emberi tudatnak, az animizmus elmélete az utóbbi megoldás mellett dönt. Nem mintha elvileg lehetetlennek tartaná egyfajta, a vallást megelőző tudatállapot létezését, de arra hivatkozik, hogy erre a tudomány nem ismer adatot, s a primitív társadalmak vallástalanságáról alkotott nézetek hiányos ismeretekből, illetve a kutatók elfogultságaiból erednek. Kétségtelen azonban, hogy e nézet hangoztatása során Tylor óvatosan fogalmaz. Először is megvonja kompetenciája határait, mondván, hogy bizonyos alacsony kulturális szinten élő népekkel nem sikerült fölvenni az intenzívebb érintkezést. Nyelvüket, továbbá, a civilizált ember nem sajátította meg el kellőképpen. Így az animizmus elmélete a vadság *magasabb* fokán álló népek hiedelemvilágának tanulmányozásán alapul.

Az előrelépés, Tylor elméletének kritikai továbbfejlesztése a századfordulón olyan etnográfusoknak volt köszönhető, akik a helyszínen, a bennszülöttek nyelvének behatóbb ismeretében írták le a legkezdetlegesebb fejlődési szintet elért népeket, főként Ausztráliában és az óceániai szigetvilágban. Egy Codrington nevű tudós angol utazó Melanéziában fölfedezett egy olyan képzetet, amely az itt élő szigetlakók vallásos megnyilatkozásaiban központi szerepet játszott, de amelyet nem lehetett megnyugtatóan beleilleszteni a Tylor formulázta animisztikus teóriába. Ezt a képzetet a bennszülöttek a „*mana*” szóval jelölték.² A szakemberek hamarosan más népek és nyelvek hasonló képzeit is ezzel a szóval tolmácsolták, így kiszakítva használati közegeből, tudományos terminusként éltek vele.

Codrington ugyan aggálytalanul beleilleszti az újonnan fölfedezett fogalmat az animista teóriába, éppúgy, mint ahogy Tylor sem számolt azzal, hogy például a „*boylya*” vagy a vasgyűrű mágikus befolyásába vetett hit nem illik bele magától értetődően rendszerébe. De a mana leírására felfigyelő szakemberek érzékelték ezt az inkongruenciát. A tudományos érdeklődés közép-

²Robert H. CODRINGTON, *The Melanesians, a Study in their Anthropology and Folklore*, Oxford 1891. Magyarul idézi RÖHEIM Géza, *A varázserő fogalmának eredete*. Bp. 1914. 74-76.

pontjába a mana-jelenségnek sajátos, az animizmustól eltérő vonásai kerültek. Hangsúlyt kapott az a tény, hogy a vadság alsó fokán álló népcsoportok egyike, a melanéziai bennszülöttek rendelkeznek egy olyan kezdetleges vallási képzetrel, amely egyrészt *nem személyes* jellegű, nem valamely meghatározott, akármennyire is kezdetleges lélek, szellem vagy istenség, hanem személytelen hatalom; másrészt, noha természetfeletti, mégis az anyagban, *az anyag által ható erő*, nem állítható szembe külön entitásként a fizikai valósággal.

A századforduló etnológusai a mana képzetére, mint animizmustól mentes természetfölötti erőfogalomra támaszkodva bírálóknak vetették alá a tylori elméletet. Kétségbe vonták, hogy az emberi nem intellektuális fejlődése, a tapasztalat elsődleges mitikus transzformációja a primitív indukciónak, általánosításnak, azaz a lélekképzet kialakulásának, a természet átélkesítésének és perszifikációjának eredménye lenne. „Alig lehet feltételezni – fejtegette King –, hogy az ősnépek a természeti jelenségeket személyesítsék, hiszen a saját személyiségük tudata még nem fejlődött ki bennük. A kisgyermek első állásfoglalása a különössel és meglepővel szemben, valami biológiai 'vigyázz!' vagy 'résen légy!'-féle. Az ősemlék is inkább erre a 'résen légy' álláspontra helyezkedett a tárgyakkal szemben, sem minthogy szellemektől megszállottaknak tartsa azokat. Általánosítási képessége addig terjed, hogy megvallhassa magának, 'vannak dolgok, helyek, állatok, amelyekről jó lesz óvakodnom.'” A kezdetleges ember ezek szerint csak a mana képzetéig, nem pedig a személyes lélek gondolatáig juthatott el.

Leuba az animizmus kritikáját a primitív gondolkodás tárgyias irányultságára alapozta: „a gyerekek hároméves koráig nem azt kérdezi, ki teszi ezt, hanem mi teszi ezt? A 'valami' fogalom sokkal egyszerűbb, mint egy érző, cselekvő lény képzete. Mert bár tagadhatatlan, hogy ezt a ható valamit a gyerek élőnek képzeli, úgy látszik, hogy élő, ez nála csak mozgót jelent.”³

Cassirer, aki koncepcióját a nyelv, a mitológia, a diszkurzív gondolkodás kialakulásáról nagymértékben az animizmus elméletének kritikájára támaszkodva fejtette ki, különbséget tesz vitalizáció és animáció között. Tylornak igazat ad abban, hogy a primitív ember eleveniséget tulajdonít a természet egészének, ebből azonban nem következik, hogy lelket is kölcsönöz neki. Az életet eleinte dinamikus fluidumként érzékeli, nem képes individuumokra tagolni. Nem tesz különbséget személyes és személytelen, „te” és „az” között. Amikor pedig eljut az „én” képzetéig, ezt az „én”-t csak testi valóságában tudja felfogni. A vallásos világkép kezdetei így Cassirer szerint is a mana és nem a lélek fogalmának segítségével ragadhatók meg.⁴

A vallás eredetére irányuló vizsgálódásnak a tylori elmélet kritikái továbbfejlesztése révén kialakult új tendenciáját preanimista vagy dinamista irányzatnak nevezhetjük. Megalapítójának egy angol etnográfus, Marrett-et tekintik, aki a vallás minimumát a „mana-tabu” formulában határozta meg (a tabu szót a mana-val rendelkező dolgokra vonatkozó tilalomként értelmezve).⁵ Ez a formula, mint láttuk, még nem alkalmas az anyagi és a szellemi szféra megkülönböztetésére. A primitív gondolkodás ennek birtokában csak egyetlen nagy distancia teremtésére volt képes: elválasztotta egymástól egyfelől a manával (sok manával) áthatott (ezért érinteni, említeni stb. veszélyes) embereket, állatokat, tárgyakat; másfelől azoknak a lényeknek és dolgoknak a világát, amelyekben nincs vagy kevés a varázserő (amelyek kezelése, megnevezése stb. ezért közömbös), azaz megteremtette a szakrális és a profán oppozícióját. A preanimista koncepció, mint látnivaló, nem vetette el Tylor elméletét, csak az animizmust a vallásnak a mana-tabu formulából kifejlődő későbbi fejlődési stádiumaként értelmezte.

Feltűnése után a mana azon nyomban főszerepet kapott a mágiáról szóló elméletek kategóriái között, s ez természetes is, hiszen a varázserő fogalmát szinte fenntartott hely várta a támadó, védekező, termékenységí rítusok magyarázatában. Az új tudományos terminust így azokban a vitákban is kipróbálták a szakemberek, amelyek a századfordulón a mágia és a vallás viszonyának

³King és Leuba nézeteit ismerteti és idézi RÓHEIM Géza, *A varázserő fogalmának eredete* c. könyvében. Bp. 1914. 183, 186.

⁴Ernst CASSIRER, *La philosophie des formes symboliques*. 3. La phénoménologie de la connaissance. Paris 1972. 87–88.

⁵Robert M. MARETT, *The Taboo-Mana Formula as a Minimum Definition of Religion*. Archiv für Religionswissenschaft, XII. 1909.; *The Threshold of Religion*. London 1909. Ismerteti RÓHEIM, *A varázserő fogalmának eredete*. Bp. 1914. 132.; Ernst CASSIRER, *La philosophie des formes symboliques*. 2. La pensée mythique. Paris 1972. 102.

tisztázása érdekében folytak. Egy sor érv látszott szólni amellest, hogy a nem-tudományos világképek ez a két rokon, de egymással össze nemigen férő válfaja közül korábban a mágia alakult ki. A vallás az emberiség története során mindenütt jelenvaló volt, s a mágia győzelmes ellenfelének bizonyult: háttérbe szorította, üldözte, elnyomta annak híveit. A vallás bonyolult liturgiát, színes, változatos hitvilágokat, hatalmas intézményeket fejlesztett ki, a mágia rítusai, hiedelmei ezzel szemben egyszerűek és történetük során lényegében változatlanok maradtak. A vallások tanításai szorosan összeforrottak erkölcsi elvekkel, parancsokkal, szabályokkal, a mágia viszont még nem, vagy alig öltött erkölcsi arculatot stb. Mindez a mágiát kezdetlegesebb, archaikusabb, ősbibb világkép maradványának mutatta, mint amilyen a vallás.

E megfontolások nyomán Frazer nevéhez fűződött annak a hipotézisnek a megfogalmazása, amely szerint az emberiség szellemi fejlődésének volt egy vallás előtti szakasza, amelyben a mágikus világkép még a maga tisztaságában, istenek, démonok nélkül, a vallásos elemektől mentesen volt jelen. A történelem hajnalán élő ember a világot mágikus képzetekben fogta föl. A vallásos világkép a mágikus világképből fejlődött ki, annak hibáit, gyengeségeit akarta kiküszöbölni, s elenségesen, mint hamis világmagyarázatot fordult szembe vele.⁶

Frazer hipotézisét sokan vitatták, azok közül is, akik maguk is föltették az animizmus előtti tudatállapot létezését, s a mana-fogalomnak kulcsszerepet szántak a mágia magyarázatában. Így pl. Mauss nem ismerte el, hogy valaha is létezett volna a mágiának egy tiszta, a vallási képzetektől mentes állapota, a francia etnológus ehelyett a mana-fogalmat mint a vallás és a mágia közös gyökerét értelmezte.⁷ A mana felfedezésének következménye azonban végül is az lett, hogy a mitológia, a vallás kezdetére a századforduló etnológusai így vagy úgy, ezt a fogalmat és a köréje kiépült hiedelmeket, rítusokat tápták.

A Tylor teóriáját kritikailag továbbfejlesztő irány gyorsan elterjedt az angol, amerikai, német és francia tudományosságban. A kutatók nem elégedhettek meg azzal, hogy egyetlen népcsoport körében használatos fogalomra építsék a preanimista elméletet, s igyekeztek nézeteik szélesebb empirikus megalapozására. Egy egész sor nép körében, a földkerekség számos pontján kerestek és találtak a mana-val szinonim vagy rokon képzeteket, fogalmakat. Az egyes szerzők más-más anyagon, a mana-fogalom más-más válfájával dolgoztak, ami a preanimista koncepció gyors differenciálódásához vezetett. Többféle, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő, de egyaránt dinamista magyarázat született a vallás, a mitológia, az intellektuális fejlődés kezdeteire vonatkozólag.

A különböző elméleteket kitűnően ismerteti *A varázserő fogalmának eredete* című könyvében a fiatal Róheim Géza, aki – még freudista fordulata előtt – maga is a preanimista irány hívéül szegődött és csatlakozott annak egyik változatához.⁸ Nézeteivel alaposabban meg kell ismerkednünk, mert személye három vonatkozásban is egycsapásra közel visz József Attila varázserő-fogalmához. *Egyrészt*, földrajzilag, hiszen magyar nyelven nyújtott beható tájékoztatást olvasóinak az itt tárgyalt problematikáról. *Másrészt* személyesen, hiszen ha – mint megállapítottuk – Róheim és József Attila kölcsönösen tisztelték egymást, s személyes érintkezésben álltak, továbbá a költő tanulmányozta a *Magyar néphit és népszokásokat* és a *Csurunga népét*, akkor nem alaptalan feltevés azt gondolni, hogy a harmincas években ezzel a korai művel is megismerkedett.⁹ Végül, s ez a döntő, fogalmilag, mivel a költő a preanimizmus ugyanazon válfájával került összeköttetésbe, amelynek Róheim híve volt. Arról a (főleg német nyelvterületen kibontakozott) tendenciáról van

⁶„Tylor animista teóriájával ellentétben úgy látja, hogy a kezdet kezdetén a mágia áll: a primitív hiedelmek és szokások, szertartások és intézmények (köztük a totemizmus) a mágikus világképben gyökereznek.” James G. FRAZER, *Az aranyág*. Bp. 1965. BODROGI Tibor bevezetője. 8.; lásd még: Jérôme - Antoine RONY, *La magie*. Paris, 1979. 91–94.

⁷Henri HUBERT et Marcel MAUSS, *Esquisse d'une théorie de la magie. L'Année Sociologique VII. 1902–1903*. Ezért említjük a társzerzős művet Marcel Mauss neve alatt, mert a későbbi kiadások az ő műveként tüntetik föl a tanulmányt. Megjelent a Marcel MAUSS, *Sociologie et Anthropologie* c. kötetben. Paris 1983. 1–41.

⁸1914-ben jelent meg Budapesten, 232 lap terjedelemben. A könyvet vázlatosan ismertetjük, de a hivatkozási helyeket nem tüntetjük föl külön jegyzetekben.

⁹József Attila finnugor ihlete c. tanulmányunkban (It 1986. 75–94.) foglalkozunk azokkal a dokumentumokkal, amelyek Róheim és József Attila személyes kapcsolatát igazolják, valamint azt is bizonyítjuk, hogy a költő ismerte a freudista etnológus említett két könyvét.

szó, amely a mana-fogalom mellett, azzal összefüggésben az egyik malajo-polynéz nép, az indonéziai batakok nyelvében használatos *tondi* képzetet állította vizsgálódása középpontjába, s belőle gyártott a mana mintájára tudományos terminust.

Róheim könyvének gondolatmenete olyan fejtegetésekkel kezdődik, amelyeket minden preanimista irányzathoz tartozó etnográfusnál megtalálhatunk. Kijelenti, hogy »az emberiségnek ... volt már animizmustól mentes erőfogalma: az új etnológiai irány műszavával jelezve, 'mana'«, majd számos más változatban is olvasható fordulatokkal sorra veszi a mana-fogalom ismertető jegeit, s a rokon természetű ausztráliai, amerikai, afrikai változatokat (arungquilha, boylya, joia, tamanous stb.)

Ebből a leírásból – a később kifejtendőkre tekintettel – két dologra érdemes itt főlhívunk a figyelmet: Egyrészt arra, hogy Róheim szerint úgy a mana, mint társai, emberekben, fegyverekben, kövekben, növényekben, csónakokban egyaránt előfordulhatnak. Másrészt pedig, hogy »a varázserő képzete a legprimitívebb népeknél mindig a halálhozó rontás cselekedetéhez fűződik«, azaz a magyar etnológus is azok közé tartozott, akik a manát és a varázslást összekapcsolták egymással. »Az új etnológiai irány« szellemében jár el Róheim akkor is, amikor határozott különbséget tesz a vallási fejlődés animizmust megelőző és animista szakasza között. Felfogását az a magabiztosság, határozottság teszi egyénivé, amellyel ezt a korszakolást kifejti. Nála ez a két fejlődési stádium élesen kettéválk, a mana és a lélek úgy helyezkednek el, mint egy híd két szélső pilére, amelyek közé átmeneti állapotok egész sora illeszthető be.

Az a tartalmi újdonság, amelyben kevesekkel osztozik csupán, mint említettük, a *tondi* fogalmának kezelésében nyilvánul meg. A *tondi* egyike a mana rokonfogalmainak, s általában nem is tartozik a leggyakrabban tárgyaltak (manitu, wakanda, orenda stb.) sorába. A francia etnológia nemigen foglalkozott vele, Lévy-Bruhl például csak mellékesen említette.¹⁰ A *tondit* Róheim is, mint a »kezdetleges erőfogalom« egyik válfaját tárgyalta, mint olyant, ami »összeolvadhat a varázserővel, a manával is, de lényegileg nem identikus vele«. Ezt az önmagában nem számottevő eltérést azonban, amely eredhetne pusztán a batakok sajátos törzsi hagyományaiból, a könyv felnagytítja, a két fogalmat funkciójuk szempontjából oppozícióba állítja. Ezáltal kiemeli a mana színonimáinak sorából, főszereplővé lépteti elő. A manát, amelyet eladdig Róheim is a maga zavarbaejtő meghatározatlanságában idézett föl olvasója előtt, a *tondi* fogalma korlátozza, sajátos profilját látja el, s a vizsgálódások középpontjába a két fogalom munkamegosztása, dialógusa kerül.

A tondinak ebben a munkamegosztásban Róheim kifejezésével élve, »a dolgok veleje«-nek szerepe jut. Az erről szóló fejtegetésekben tűnnek leginkább szembe a magyar etnográfus felkészültségének tylori rétegei, s ez az a pont is, amelyen az animista teóriát meghaladta. A dolgok velejéről kifejtett tételek ugyanis az angol néprajztudósok a fetisizmusról frott gondolataiban gyökeresnek. »Ide sorolandók azok az esetek is, amelyeket forrásaink a *tárgyak lelkében való hit* gyanánt szoktak említeni.« – írja Róheim s a példák között azt a szokást is megemlíti, amelyet Tyloról idéztünk a vas ékszerként való használatát motiváló hiedelemről. Ugyancsak kitér a Tylor által tárgyalt, az ausztráliai bennszülöttek gyógyító varázslásában szerepet játszó boylyára. Mindketten merítenek azokból a leírásokból is, amelyek azt tanúsítják, hogy az élelmiszerek a vad népek képzeletében a megevett állatok, növények lelkét, illetve »velejét« is közvetítik az emberek számára, így pl. a medve veséjének elfogyasztása az eszkimót a vadállat bátorságával ruházza föl stb.

Róheim elismeri ugyan, hogy »a dolgok veleje részben kiindulópontja az animizmusnak is«, de rögtön hozzáteszi –, s ezzel lép át a preanimisztikus teóriák övezetébe –, hogy »ez a 'lélekanyag', amely az én felfogásom szerint nem egyéb, mint az ember 'veleje' eredetileg *személytelen* valami, *erő* és *anyag* egyszerre, csak a lélekfogalom hatása alatt ölt animisztikus köntöst. Például a batakoknál a '*tondi*' benn van a test minden részében. Mennél több egy testrészben a '*tondi*', annál értékesebb a testrész, annál jobban kell rá vigyázni. Legtöbb a '*tondi*' a fejben, a vérben és a májban. A fejevadász a levágott koponyával megszerzi az ellenség tondiját, ugyanezért isszák meg az ellen vért. Olyan embereknek húsát eszik meg, akiket életükben különösen bátornak tartottak, vagyis akiknek sok tondijuk volt. A vérszerződés, mint a barátság pecsétje, a tondik kicserélése. A nyál azért gyógyítószer, mert *tondi* van benne. Híres szónokok a retorikában járatlannak szájaiba köptek, ezáltal adva nekik tondit és szónoki tehetségük egy részét.»

¹⁰Lucien LÉVY-BRUHL, *La mentalité primitive*. Paris, 1922.

Róheim idézett szavait az teszi különösen érdekessé, hogy arról az alanyról nyújtanak preanimisztikus értelmezést, amely az animizmus elmélete szerint minden lélekhit kiindulópontja: ezek szerint a kultúrát megteremtő ember eredetileg önmagának is csak tondit, azaz kifejezetten anyagszerű esszenciát tulajdonított, s csak utóbb jutott el a lélek felfedezéséig: „A léleknek egynemű primitív formája – írja könyve egy másik helyén –, egyszerűen az ember veleje, azaz az ember személyiségének az emlékkép segítségével való összegzése”. S ha a lélek képze az emberrel kapcsolatban sem merült föl, még kevésbé lehetett jelen az állatok, növények, élettelen dolgok körében. A világot eleinte nem lélek, hanem tondi hatotta át. „Nevezhetjük ezt a képzetet erőnek, virtusnak, lélekanyagnak vagy testléleknek, aszerint, amint egyik vagy másik irányban tovább fejlődött példányát tartjuk szem előtt. Én azonban magát a kiindulópontot akarom kidomborítani és azért ezzel a terminus technicussal nevezem: a dolgok veleje.” „Ez a képzet az emlékképpel azonosítva ... a lélekanyag és a testlélek összekötő hídjain a lélek fogalmáig fejlődhetik...” Az animista és preanimista felfogás szembenállása tehát a terminológia szintjén úgy ragadható meg, mint a legtagabb értelemben vett *tárgyléleknek* és a legtagabb értelemben vett *dolgok velejének* oppozíciója.

De vajon ugyanez az ellentét ez, mint a mana és a lélek szembenállása volt? Rokon azzal, de van közöttük egy alapvető különbség: a mana varázserőt jelent, s – legalábbis az interpretációk többségében – csak a dolgok és lények egy részére terjed ki. Épp ezért alkalmas, mint már jeleztük, a szakrális és a profán, a hatalmas és az átlagos, a jelentőségteljes és a megszokott elkülönítésére. Tondija, tehát emlékképben összefoglalható minősége, jelleme ezzel szemben mindennek van, „vagyis a lélekanyag egy tárgy vagy élő lény tulajdonságainak összessége: a dolgok veleje. Másképpen kifejezve: az okozónak apperceptiált tárgya.”

Róheim származásuk tekintetében is különbséget tesz mana és tondi között. „Az egyik kiindul az embernek embertársa iránt érzett legkezdetlegesebb érzelméből, a rontás vágyából, a másik az ősembert körülvevő természet kiváltotta érzelmekből, a dolgoktól való félelemből és a dolgokra való vágyból. Az elsőt nevezhetjük *varázserőnek* vagy *manának*, a másodikat *a dolgok velejének* vagy *tondinak*.” A manát tehát Róheim inkább az embertől eredő személytelen erőnek, a tondit pedig inkább az embert körülvevő élő és élettelen világ nem perszonifikált energiájának tekinti. A mana az emberek között is leginkább egyes kivételes hatalommal, képességekkel rendelkező személyekben, törzsfőnökökben, varázslókban, harcosokban, vadászokban összpontosul, míg a miliő közvetlen (kártekonny vagy jótékony) hatása, illetve hatáslehetősége folytán az ember környezete minden tárgyat tondival ruhazza föl.

A mana és a tondi közötti ilyen különbségtételnek József Attila nyelvesztetikájája szempontjából – majd látni fogjuk – kulcsjelentősége volt. A párhuzamokra figyelve nagyon könnyen és meggyőzően bizonyítani lehetne, hogy a költő varázserő-fogalmának közvetlen előzményét Róheim munkájában kell keresnünk. Nem szabad azonban elsiklanunk egy lényeges különbség fölött, amely a származtatástól való tartózkodásra készítet: József Attila a tondi fogalmát magyarul nem „a dolgok veleje” kifejezéssel adja vissza, mint a néprajztudós, hanem „a tárgyak lelke”-nek nevezi azt. Hogy a szóhasználat eltéréseinek jelentőségét megértsük, tudnunk kell, hogy a preanimista koncepció nem volt meggyőző mindenki számára.

Az erről folyó viták részleteibe nem érdemes belemélyednünk, elég ha csak annyit említünk meg, hogy az etnográfusok által vizsgált primitív kultúrákban a preanimisztikus stádium vegytiszta állapotban, a lélekbe, szellemekbe vetett hit mégoly kezdetleges változataitól mentesen nemigen fordult elő. Továbbá nézeteltérések támadtak akörül is, vajon egyes animisztikus hiedelmvilággal rendelkező népek nem állnak-e, kulturális fejlődésük egészét tekintve, netán kezdetlegesebb szinten, mint azok, amelyeket döntően preanimisztikus világkép jellemez? Így a preanimisztikus koncepció mellett a század elején másfajta képletek is kialakultak. Ezeket az jellemezte, hogy nem tértek vissza az animizmus elméletének Tylor-féle megfogalmazásához, számoltak a primitív varázserő-fogalommal, a manával vagy annak valamely társával, csak épp nem fogadták el, hogy a varázserőbe és a lélekbe vetett hit között valamiféle kultúrtörténeti időrendet lehetne megállapítani.

Az etnológia álláspontjának alakulását ebben a kérdésben talán legjobban a szociológiai iskolától eltérően gondolkodó francia kutató, P. Saintyves könyvében érhetjük tetten, aki átmeneti helyzetet foglal el a preanimista felfogás és az etnológiának ezt az irányát vitató nézetek között.¹¹

¹¹P. SAINTYVES, *La force magique. Du Mana des primitifs au dynamisme scientifique*. Paris. 1914. 87. 67.

Saintyves végül is arra a következtetésre jut könyvében, hogy – mivel az ősidők embere még nem ébredt személyiségének öntudatára, s a világot kezdetben személytelen erők által áthatottnak hitte –, „a mana feltételezése megelőzte a lélekét, a dinamizmus előbb volt, mint az animizmus”.

Könyvében azonban egy ettől gyökeresen eltérő magyarázatot is adott a varázserő és a lélek viszonyára. Kifejtette, hogy a képzelet semmit sem képes időn és téren kívül megalkotni. Tér és idő a képzeletnek is a priori formái. A képzelet termékeit két típusba lehet osztani aszerint, hogy az időre, a lefolyásra, a levésre, a tevékenységre helyezik a hangsúlyt vagy a térre, a stabilitásra, a folyamatosságra, a tehetetlenségre. Az előbbi típusú elemi képzelet hozta létre a személytelen varázserőt, a mana képzetét, mint világmagyarázó elvet, az utóbbi pedig a lélek, a szellem, az istenek feltételezéséhez jutott el. A preanimizmus és az animizmus ezek szerint az emberi képzelet két egyenrangú, egyidejűleg hatékony formája, s ez az oka annak, hogy „látjuk, hogy az univerzum primitív ábrázolásai az időbeli és a térbeli típus között ingadoznak, vagyis az erő és a lélek között”.

Jellemző Saintyves álláspontjára, hogy míg Tylor a szíűk wakandáját animista módon, *szellemként* értelmezte, Róheim a *varázserő* képzetének egyik változatát látta benne, addig a francia kutató olyan *varázserő*-fogalomként írja le, amellyel az istenek, *szellemek is* rendelkeznek.

Tudománytörténeti áttekintésünk talán fölöslegesen hosszadalmasnak tűnik, főleg ha azzal a rövidséggel és töredékességgel vetjük össze, amellyel József Attila ezeket a kérdéseket érintette. A tárgyalás terjedelmén és módján azonban nem szabad, s József Attilánál különösen nem, lemélnünk azt a szerepet, amelyet a problémakör gondolkodásában betöltött. Úgy véljük, a költő a primitív társadalmak világmérete vonatkozó kutatásoknak a preanimista teóriákat követő legújabb fejleményeihez kapcsolódott, s így ama hagyomány egészének örököse volt, amelynek kezdetei Tylor animizmus-elméletéig nyúlnak vissza.

Az a kútfő, amely ezt a rendkívül sokrétű etnológiai örökséget összegyűjtötte és lehetővé tette, hogy a költő szükség szerint merítsen belőle, *Hevesy Iván: Primitív művészet* című, 1929-ben megjelent könyve volt.¹² A feladat, amely előttünk áll, annak igazolása, hogy a Primitív művészet valóban elláthatta ezt a közvetítő szerepet (az elmondottak alapján e művelet elvégzése nem okozhat nehézséget) s egyúttal József Attila fejtegetéseit kell Hevesy gondolatmenetéből levezetnünk.

József Attila a névvarázsméletemet először az Ady-vízióban, 1929 augusztusában fejtette ki, de ebben a tanulmányban még nem mutatható ki a Primitív művészet hatása. A könyv olvasásáról két értekezés árulkodik: az 1930 januárjában megjelent Babits-pamflet és a vele nagyjából egyidejűleg napvilágot látott Magyar Mű és Labanc Szemle című vitairat. A pamflet születését többek között Ignotus nevének a Nyugat címlapjáról történt levételével, illetve a Nincsen apám se anyám kötetről a Nyugatban megjelent Németh László kritikával hozza összefüggésbe a kutatás, így megírásához a költő 1929 decembere előtt nemigen kezdett hozzá.¹³ A vitacikk, válasz Győry Jánosnak a Magyar Szemle januári számában közölt Elképzelt paraszt-klasszicizmus című cikkére, valamivel később íródhatott. Hevesy könyvét tehát József Attila 1929 augusztusa és decembere között, az őszi hónapokban tanulmányozta.¹⁴

Az elsősorban képzőművészeti érdeklődésű, később a fényképezés és a film kérdéseivel foglalkozó Hevesy a budapesti avantgard jeles képviselője volt a húszas években. Többek között a művészet agóniája és reinkarnációja című tanulmányával hívta föl magára a figyelmet.¹⁵ A költő a Magyar Írás körében vagy a Modern Kávéház új törekvésű fiataljai között minden valószínűség

¹²A könyv terjedelmének nagy hányadát a képzőművészetek őstörténetének, a primitív népek ábrázoló- és díszítőművészetének tárgyalása teszi ki. A mi szempontunkból leginkább *A művészet eredete* c. fejezetnek van jelentősége. (7–16.) Az alábbiakban vázlatosan ezt a fejezetet ismertetjük.

¹³A Babits-pamflet *Az istenek halnak, az Ember él* címmel A Toll 1930. január 10-i számában jelent meg. Megírásának egyik feltételezett indítóoka az volt, hogy Osvát Ernő 1929. október 18-án történt öngyilkosságát követően, 1929 decemberétől kezdve Babits és Móricz levették Ignotus, a főszerkesztő nevét a lapról. Másik okként az irodalom Németh Lászlónak a *Nincsen anyám, se apám* című, a Nyugat 1929. december 1-i számában (649–650.) megjelent bírálatát jelöli meg.

¹⁴Győri János cikke a Magyar Szemle 1930. januári számában (60–64.) látott napvilágot. József Attila válasza az Új Magyar Föld III., 1930. január–február–márciusi számában jelent meg.

¹⁵A Nyugatban 1921-ben jelent meg. Kosztolányi Dezső is méltató módon szólt róla. A *Magyar Írás* c. folyóiratban több vitacikk jelent meg vele kapcsolatban. 1922-ben önálló kötetben is napvilágot látott.

szerint személyes ismeretségbe került vele, bár közelebbi kapcsolat aligha alakult ki köztük.¹⁶ De a mi szempontunkból ennek nincs is különösebb jelentősége. A Primitív művészet című könyvét megíró Hevesy már éppúgy tulajdonképpen avantgard korszakán, mint a költő, noha a primitív művészet felé fordulásuk nyilván nem független az izmusok bűvöletében eltöltött évek tapasztalaitól.

A költő és a művészetteoretikus közötti kapcsolatot taglalva tehát megmaradhatunk a szöveg-filológia közegében. E kapcsolat meglétének leginkább szembeötlő bizonyítéka a Babits-pamfletnek az a pontja, amelyen a költő a csúf művészi létjogosultságát bizonygatva a polynéziai hadisten rütségét és egyidejű művészi tökéletességét hozza föl példaként: „Pl. a polynéziai hadisten faszobra gyerekriasztóan ronda, de tökéletes mű. Az óriási szájon, fogakon, lapos, apró, kapzsi és bandza szemeken, hülyén ferde állon és az egész félrecsapott, vigyorogva rémítő ábrázaton minden porcikán, minden négyzetmilliméternyi helyen ott a művész ujjanyoma.” Lejjebb: „Így pl. az említett polynéziai hadisten szobrát nem ajánlhatom könnyen utálkozó, érzékeny lánykáknak.” Nos, „a polynéziai hadisten faszobra” Hevesy könyvében szerepel illusztráció gyanánt. Talán legrészletezőbb képzőművészeti műelemzésének tárgyát a költő itt vehette szemügyre.¹⁷

Ha az illusztráció elemzési tárgyat történt választása önmagában véve nem is mond sokat, arra mindenesetre alapot ad, hogy a két szerző szóban forgó írásai között egyéb érintkezési pontokat is keressünk, s elsősorban a Hevesy- és a József Attila-féle varázserő-fogalom közötti összefüggéseket vessük vizsgálat alá. Hevesy Iván megfogalmazásai helyenként kísértetiesen emlékeztetnek a Róheimnél olvasottakra. Alaposabb utánanézés talán kideríthetné, hogy a Primitív művészet sokat köszönhet a magyar etnográfus korai művének. De az sincs kizárva, hogy a párhuzamok azal magyarázhatók, hogy mindketten ugyanazon forrásokból merítettek. Hevesy mindenesetre nem könnyíti meg a dolgunkat: csak a legújabb (döntő mértékben német nyelvű) szakirodalmat adja meg, s ebben nem szerepel Róheim neve. Klasszikusokra (Frazer, Tylor, Preuss, Marrett, Durkheim stb.) sem hivatkozik.¹⁸

Hevesy mindazonáltal a mana-fogalommal operáló szakemberek népes csoportján belül Róheimhez hasonlóan azon kisebbséghez tartozott, amely az előbbihez a tondi fogalmát társította. A két terminus között, továbbá, a Primitív művészetben ugyanazt a munkamegosztást találjuk, amellyel A varázserő fogalmának eredete című monográfiában megismerkedtünk:

„A modern etnográfia a polinéziai mana szót használja minden primitív nép varázserő-fogalmának jelzésére.” „...mindenekelőtt a mana egyéni tulajdonságot jelent, annak a tulajdonságát, aki rontásra képes.” „...nem minden ember képes egyaránt a rontásra. Éppen ez a hit tette lehetővé a varázslók, a papok kasztjának kialakulását. Bennük több a mana, tehát nagyobb természetfeletti hatalommal rendelkeznek.” „...a mana-fogalomból fejlődik ki egy másik képzet, az, amely már csak a legjellegzetesebb tulajdonságot, majd pedig a tulajdonságok összességét jelenti. Szigorúan következetes fejlődés hozza meg az új fogalmat, amely az anyagon túllévő lényeket jelöli meg, hogy túlhaladja fogalomelődjét. Az új fogalom rendkívüli mértékben kiszélesíti a mana fogalmát, anélkül hogy azt kiszorítaná. A mana emberi tulajdonság, amely állatba, növénybe, halott tárgyba csak az emberből kerülhet. Az új fogalomtulajdonságok összessége, minden egyes állatnak, növénynek vagy anyagnak a lényege. Éppen úgy természetesen az embernek is. Az új fogalom jelzése megint csak a polinéziai szóhasználat alapján: tondi. Manája csak kivételes embereknek van, tondija ellenben mindennek, ami létezik.”

A varázslás Hevesy szerint nem más, mint a két varázserőnek az érintkezésbe hozása, amikor a kivételes mágikus hatalommal, manával rendelkező emberek felidézik a tárgyak, lények tondiját: „A művészet célja tehát születése pillanatában semmi egyéb, mint lélekidezés. A szent állat, a törzs őseül tisztelt totemállat lelkének vagy emberi ősök, hőroszok lelkének felidézése.” „A művészet – nevezzük most már így ezt az emlékkép- és lélekidező ábrázolást...”

Azért idéztünk ilyen bőségesen Hevesynek a manára és a tondira vonatkozó fejtegetéseiből, mert József Attila nem épp terjedős, de annál magvasabb, tömörebb, alaptétel-érvényű megál-

¹⁶HONT Ferenc, *Szeged – Budapest – Párizs*. József Attila Emlékkönyv Bp. 1957. 108.

¹⁷HEVESY Iván, *Primitív művészet*. Bp. 1929.

¹⁸Hevesy mintegy húsz könyvcímet sorol föl *Könyvek az ősemlék és a primitív népek művészetéről* (csak az új irodalom) cím alatt. Közöttük Eckhart von Sydow, Herbert Kühn, E. Fuhrmann, valamint C. Einstein és T. Koch Grünsberg nevét említi több alkalommal.

lapításai voltaképpen a fenti részletek derivátumai: „A költő – olvassuk Az Istenek halnak, az Ember él című 'tárgyi kritikai tanulmány' első mondataiban – vajákos, táltos, bűbajos.” „Fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élve *tondi*-ját s ez sikerül is annak, akinek mana-ja, vagyis varázssereje van.” Később Babits kritikusaíróról szólva kanyarodik vissza a megpendített gondolathoz: „Hetet-havat összeapszadékkoltak Babits lelkéről, miegyéből, anélkül hogy sugarat vetettek volna a varázsszere, amely a lelket fölidézi.”¹⁹

A Magyar Mű és a Labanc Szemle című vitáiban újra napvilágra bukkan a formula, meglepő épségben megőrizve a Hevesy-féle megfogalmazásnak még nyelvi alakját is: „Tudjuk, hogy eredetében a művészet lélekidézés, a tárgyak lelkének (*tondi*-jának) idézete.” (A kiemelések József Attilától származnak.)²⁰ A Hevesytől és József Attilától idézettek felületes összevetése is meggyőzhet arról, hogy a költő a művészettörténész szellemi örököse és az ő kitűnő összefoglalásának köszönhetően az egykorú modern etnográfia eredményeinek kiaknázója volt értekező prózájában s másfelől arról, hogy József Attila látszólag odavetett, alkalmi megjegyzései mögött mélyen átgondolt gondolatrendszer búvik meg. Ha a mana és a tondi fogalmakat mint mellékeseket félrelegyintünk, ezzel a költő műveltségének egész tartományát, etnológiai tájékozódását hagyánknak figyelmen kívül.

De a József Attilától idézett mondatokban még további tanulságok is rejlenek és ezeket úgy szűrhetjük le, ha a költő kijelentéseit Hevesy fejtegetései felől közelítjük meg. Hevesy szóhasználatát minden rokonság ellenére egy lényeges ponton eltér a Róheimétől. A tondit nem 'a dolgok veleje'-ként fordítja, mint a néprajztudós, hanem a 'tárgylelek', a 'tárgyak lelke' terminussal adja vissza, tehát azzal a szak kifejezéssel él, amelyet Tylor használt a fetisizmusról szólva. Ha csak a szóhasználatot néznénk, azt mondhatnánk, hogy Hevesy ezen a ponton, figyelmen kívül hagyva a preanimizmus tanulságait, visszakanyarodott az animizmus klasszikus elméletéhez. Közelebből nézve azonban nincs olyan széles szakadék a Róheim- és a Hevesy-féle fogalomhasználat között, mint amelyet a terminusok sugallnak.

Egyrészt láttuk, hogy 'a dolgok veleje' Róheim szerint a tárgylelek őse, a primitív lélekhit kiindulópontja. A tondi preanimista kezdetekből az animizmus egyik alapképzetvé fejlődött ki. Másrészt azt is látjuk, hogy Hevesy szerint a tárgyak lelkébe vetett hit a mana-képzetből fejlődött ki, tehát a Primitív művészet szerzője elismeri, hogy a preanimista stádium megelőzte az animizmus kialakulását. Tegyük hozzá: a művészettörténész nem azonosítja a tárgylelek fogalmát a mai értelemben vett, anyagtól független létezőként felfogott lélekkel: „Ezt a kezdetleges lélekfogalmat azonban semmiképpen sem szabad összetéveszteni és összekeverni a mi lélekfogalmunkkal, amely későbbi, igen hosszú fejlődési útnak eredménye. A mi lélekfogalmunk lényege a személyesség, a perszonalitás, amely a primitívek tárgylelek-fogalmából teljességgel hiányzik.” Hevesy voltaképpen tagadja Tylornak azt a tételét, amely szerint a tárgylelek az emberi lélek kisugárzása lenne a tárgyi világra. Ő a lélek fejlődésének épp ezzel ellentétes irányát vázolja föl: „A primitív animizmus nem úgy alakul ki, hogy az élettelen tárgy, növény vagy állat emberi lélekhez hasonló lelket kapott, hanem éppen fordítva. Vagyis az emberi és állati lélek a tárgylelek mintájára alakul ki.”

A Róheim és a Hevesy közötti szóhasználatbeli eltérés mégsem jelentőség nélküli. Róheimet és a preanimista teóriát az emberi tudatnak kifejezetten az a fejlődési szakasza érdekli, amely megelőzte az animista stádiumot, így a tondi fogalma a manával teljes egészében homogén: mindkettő a személytelen varázserő valamely aspektusát jelöli. Hevesyt ellenben az emberi kultúra fejlődésének egy olyan stádiuma foglalkoztatja, amelyben már jelen van (az akármilyen kezdetleges) lélekfogalom, amelyen tehát már végbement a szellemi és anyagi világ szétválása. A művészettörténész ezen a ponton túllép a preanimista teóriákon és azokhoz a (fentebb Saintyves nézetével illusztrált) felfogásokhoz közeledik, amelyek számára valamilyen okból háttérbe szorult a századelőn oly nagy hangsúlyt kapott preanimizmus → animizmus fejlődésképlet.

Az okot, amely ezt a továbblépést kiváltotta, a későbbiekben jelöljük meg. Előrebocsátjuk, hogy ugyanez az ok József Attila teoretikus gondolkodását is befolyásolta, s ez magyarázza, hogy – mint láttuk – a költő is, Hevesyvel megegyezően, Róheimmel ellentétben 'a tárgyak lelke' kifejezést használta a tondi magyar megfelelőjeként. József Attilánál a preanimista felfogástól való eltérés egy fokkal jelentősebbnek látszik, mint az általa követett mintáé. Ő nem vezeti le a tondit

¹⁹József Attila *Összes Művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok*. Bp: 1958. 48.

²⁰József Attila *Összes Művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok*. Bp. 1958. 62.

a manából mint Hevesy (s nem is rokonítja a kettőt, mint könyve egy másik pontján a művészet-teoretikus). Mana és tondi egyenrangú, szimultán létező képzetek számára. Továbbá nem tesz különbséget Hevesy módján a tárgylelek és a modern lélekfogalom között sem. Lehet, hogy az eltérés teljesen esetleges, elhanyagolható, s csupán abból ered, hogy a költő lakonikusan fogalmaz, nem árnyal, a finomabb összefüggések szétszalazására nincs gondolja, de Hevesyvel teljesen analóg módon gondolkodik a kérdésről. Ám az is lehetséges, hogy a megfogalmazás leegyszerűsítése szemléleti eltéréseket is maga után vont. Kétségtelen, hogy így vagy úgy, József Attila fejtegetéseiben erősebb hangsúlyt kap az az elmozdulás, amely Hevesynél a Róheim-féle koncepcióval összehasonlítva csak árnyalatnyi volt.

Úgy látszik tehát, hogy József Attila számára Hevesy könyve nyomán tisztázódott a szó tudományos értelmében a varázserő fogalma. Csakhogy, mint említettük, ezzel a fogalommal nem a Primitív művészet-ben találkozott először, hiszen már az Ady-vízióban aktívan használta a sokszor idézett összetételben: „névvarázs”. Azt lehet mondani, hogy a könyv elolvasása révén a fogalom „-varázs” elemére vonatkozó ismeretei mélyültek el, váltak a korábbinál szakszerűbbekké s a terminus egésze ezáltal találta meg a helyét egy tágabb fogalomrendszerben.

Ahhoz, hogy e fordulatról megbízható képet kapjunk, magunknak is közelebbről szemügyre kell vennünk a varázserő és a névvarázs közötti fogalmi összefüggéseket. Felfoghatnánk a névvarázst úgy is, mint egyszerűen a varázserő egyik fajtáját. Ez azonban lélektelen, szakszerűtlen, a néprajzi valóságot figyelmen kívül hagyó logikai osztályozás lenne. A névvarázs helyét a varázserő körében a mágia természetének, belső tagolódásának megfelelően kell megtalálnunk. Láttuk, hogy Hevesy szerint a kivételes képességekkel felruházott emberek, a művészek ősei, a varázslók és papok, József Attila szerint pedig a költők elődei, a vajákosok, táltosok, bűbájosok rendelkeztek varázserővel. A mana ezeknek az alanyoknak a tevékenységében nyilvánul meg. Ez a tevékenység pedig rituális természetű. „A mana tehát a rítus ereje; és a rítusnak pedig tüstént van manája.” – írja Jérôme-Antoine Rony és a mágikus rítusokat, amelyekben a mana megnyilvánul, két nagy csoportra osztja: a „rites de transmission”-ra, amely csupán a világban meglévő mágikus erőt helyezi át egyik helyről a másikra, egyik alanyból a másikba, s a „rites de génération”-ra, amely korábban nem létező mágikus erőt vezet be a világba. Mintegy varázserőt teremt oda, ahol az korábban nem létezett.²¹

A névvarázs helyét a „rites de transmission” körében maradva találhatjuk meg. Ezek a rítusok a „magie sympathique”-on alapulnak, tehát azon az elképzelésen, hogy „a dolgok a távolból titkos szimpátia útján hatnak egymásra, és hogy az impulzus az egyikről a másikra olyan úton-módon vivődik át, amelyet a láthatatlan éter egyik fajtájaként gondolhatunk el”. A szimpatetikus mágia Frazer klasszikus felosztását követve a homeopátiás, hasonlósági és az átviteli mágia körére tagolódik. Az utóbbi az angol néprajztudós szerint „abból a gondolatból indul ki, hogy a dolgok, amelyek egyszer összetartoztak, még teljes szétválásuk után is szimpatetikus kapcsolatban maradnak egymással, s ami az egyikkel történik, az történik a másikkal is”. Így például a primitív ember gondosan elrejtí vagy elemészti levágott körmeit, mert ha ellensége megkaparintaná azt, akkor egész testét birtokba vehetné, s ártalmas hatást gyakorolhatna rá.²²

Nos, ha figyelembe vesszük, hogy a primitív ember nevét személye hasonlóképpen reális alkotórészének tekinti, mint körmét, akkor nem nehéz belátnunk, hogy a névvarázs az átviteli mágia egyik, speciális esetének tekinthető. Arra nézve, hogy József Attila tudatában volt-e ennek a ténynek, hogy a névmágiával kapcsolatos ismereteit elrendezte-e varázserő tárgyában szerzett tapasztalatainak nagyobb egészében, nincs adatunk. Hevesy könyvének elolvasása mindenesetre lehetővé tette számára, hogy tisztázza a mana, a tondi és a névvarázs rokonfogalmak közötti eszmei összefüggéseket.

A névvarázs terminust, mint említettük, tudomásunk szerint Ady-vízió című, 1929. augusztus 18-án megjelent értekezésében írta le először. A cikk az Ady-revíziós vita része, amely 1929. július 7-én Vészi József, majd július 14-én Kosztolányi Dezső írásával vette kezdetét. Az utolsó hozzászólás, amelyre József Attila reagált, augusztus 11-én jelent meg Szász Zoltán tollából. Az Ady-vízió gondolatmenete tehát 1929 július végén, augusztus elején formálódott ki.

²¹Jérôme-Antoine RONY, *La magie*. Paris, 1969. Az idézet helye: 28. A rites de transmission-ról és a rites de génération-ról 16–21.

²²James G. FRAZER *Az aranyág*. Bp. 1965. 26, 43.

A „névvarázs” szakkifejezés azonban ennél régebbi ismerőse volt a költőnek. Legkésőbb 1928 első felében ismerkedett meg behatóbban, teoretikus szinten a névmágia problémakörével. Nyomravezető ebben a kérdésben Bokor László, aki kiderítette, hogy József Attila Napkelet-pályázatának jeligéjét, a „Muagerisz”-t Moravcsik Gyula egyik tanulmányából kölcsönözte. A pályázatot a folyóirat 1928 januári számában hirdette meg és az év derekán, július 15-én oldották föl, a jeligéket. Verseivel tehát a költő 1928 első felében nevezett be a versenybe s ekkor már ismerte a szóban forgó tanulmányt.²³ Feltehető, hogy friss olvasmányélménye volt ez a munka, amely a Magyar Nyelv 1927 január–júniusi számában látott napvilágot.

Számunkra a Muagerisz királyról frott értekezés nem önmagáért érdekes. Pusztán azért, mert bizonyítja, hogy a nyelvészeti folyóirat említett számát a költő 1928 téli–tavaszi hónapjaiban kézbevette. Márpedig ugyanitt olvasható egy-egy tanulmány *Zlinszky Aladár* és *Solymossy Sándor* tollából, amelyek a névhez fűződő mágikus elképzeléseket tárgyalják. Az előbbi címe: *A névvarázs*, az utóbbié: *Névmágia*. (József Attila névvarázs-elmélete szempontjából, mint már korábban utaltunk rá, említésre érdemesnek tartunk még egy harmadik, ugyanitt olvasható írást is: Klemm Antalnak a finnugor alapnyelvi mondat kérdéseit taglaló értekezését.) Ezek szolgálhattak alapul József Attila „névvarázs” fogalmának és az erre épülő koncepciónak a kialakításához.²⁴

E kitűnt tanulmányok a névvarázst természetesen annak rendje-módja szerint a mágikus gyakorlat egészébe ágyazva tárgyalják. A figyelmes olvasó belőlük is képet kaphat arról, hogyan illeszkedik a névvel üzőtt varázslás a mágikus szertartások sorába. Így Solymossy egyik példájából komplett módon kikerekedik az átviteli mágia egyik esete, amely a tulajdonnévnek és viselőjének feltételezett szerves, belső kapcsolatán alapul: „Nepalban a nagy hindu felkelés alkalmával Gurriszá bennszülött vezérnek következő parancsát fogták el az angolok: 'Tudjátok meg az angol vezérgenerális nevét: írjátok rá egy szelet papírra, tegyetek hozzá kevés rizst és safrányt, s mondjátok el fölötte háromszor a nagy átok szövegét; azután pálmafa-gallyat szerezve, annak tűzénél égessétek el az egészet.'”

A példa nagy erővel világít rá a névvarázs „rendszeritani” helyére a varázserő körén belül, de a két tanulmány nem helyez súlyt arra, hogy ezt a helyet precíz fogalmisággal kijelölje. Zlinszky és Solymossy megelégszik magának a „névvarázs” jelenségnek közvetlen körüljárásával, változatainak számbavételével. Írásaik jelentőségét épp leíró jellegük biztosítja: Az a tény, hogy a varázserő problémáját kifejezetten a név, a nyelv közegében vetik föl és oldják meg, lehetővé teszi, hogy József Attila szellemi útjának irányát követve az etnológia tágabb köréből a nyelvészet szűkebb körébe, az *etnolingvisztika* területére lépjünk.

A *Névmágia* és a *A névvarázs* szövege bizonyos helyeken egészen pontosan fedi egymást. Érdemes ezt az egybeesést néhány példán szemléltetni, mert az idézetek egyúttal bevezetnek a két tanulmány világába. „A Grimm-mesék *Rumpelstilzchene* s a magyar Pancimanci azon alapul, hogy a molnárléány megtudja a gonosz manó nevét, s akkor az azonnal elveszíti hatalmát felette. A *Lohengrin*-mondában Brabanti Elzának nem szabad a lovag neve után kérdezősködni, mikor az hatyútól vont hajóján megérkezik, s amint mégis megteszi, a hattyú elszáll vele. Mert Lohengrin, az isteni lovag, elveszteni égi erejét, ha földi nő megtudná. Ez a tilalom valódi értelme.” – írja Zlinszky. „Ugyanez a motívuma (ti. az eltitkolt név kitudódása – TGy) a széltében elterjedt Panci-manci mesének” – olvassuk Solymossynál. – „Egy leány akkor lesz a király felesége, ha a kiszabott, de lehetetlen feladatot teljesíti. Jelentkezik egy törpe szellem, hogy elvégzi helyette, de mire készen lesz, ki kell találnia nevét, különben elviszi magával. A leány is ugyanolyan módon megtudja a törpe nevét, megszabadul, elnyeri a királyfit.” „A breton *Grál-monda* Lohengrin epizódjában, mint tudjuk, Brabanti Elzának tilos a hatyúlovag neve, hazája és származása után kérdezősködni.”

Talán még meglepőbb egybeesésre bukkanunk, ha összevetjük a két tanulmányban a vadászat közben vagy azt követően, illetve vadállattól elszenvedett sérülés esetén érvényes taburól írottakat. Solymossy: „Bengáliában a szantál bennszülött, ha vadászaton leopárdot vagy tigrist vesz észre, szomszédját így figyelmezteti: A macska! ... vagy más körülírást használ. A cseroki indiánus nem azt mondja, hogy valakit a csörgőkígyó harapott meg, hanem: a tüske megkarmolta. Ha sást ejt el, hogy tollait rituális táncaihoz használja, azt mondja: kányát lőtt. Mindezt azzal a

²³BOKOR László, *József Attila Muagerisz-jeligióje*, Kortárs 1972. július 1134–1138.

²⁴SOLYMOSSY Sándor, *Névmágia*. Magyar Nyelv 1927. március–június 83–99.; ZLINSZKY Aladár, *A névvarázs*. Uo. 100–109.; Klemm Antal, *A finnugor mondat őstörténete*. Uo. 328–341.

szándékkal, hogy az állatok szellemeit félrevezesse.” – Zlinszky : „Ha a santalok vadászaton vannak s egy leopárdot vagy tigrist vesznek észre, társaik figyelmét ezzel a fölkiáltással irányozzák reá: *Nini egy macska!* vagy valamely más hasonló állat nevével. Éppen úgy a cserokézek sohasem fogják azt mondani, hogy valakit *megmari* a csörgőkígyó, hanem hogy *tüske szúrta meg*; ha egy *sast* áldozati célra megölnek, azt állítják, hogy *havasi sármány* volt. Minden kijelentésnek az a célja, hogy a sas vagy a csörgőkígyó szellemeit, akik szavaikat hallhatják, tévútra vezessék.”

Az ilyen alkalmi egybeesések okait firtatunk nemigen érdemes, hiszen bőven tartalmaz mindkét tanulmány olyan néprajzi anyagot, amelyet a másikban nem találunk meg. Fontosabb számunkra, hogy a két iker-értekezés a példaanyag egybeeséseinél mélyebb szinten is rokonnak bizonyul: „műfaji” sajátosságai alapján sem igen tehetünk közöttük különbséget. Solymossy így összegzi a gondolatmenet végpontján írásának célkitűzését: „Célom csupán az volt, hogy áttekintő összefoglalásban ismeressem az ósállapotú törzseknek a személynévvel kapcsolatos szokásait és gondolkodásmódját, s vele felhívjam a figyelmet a szók jelentésének kezdetleges fokon tapasztalható, folyton ingadozó bizonytalanságára.” Olyan mondat ez, amellyel Zlinszky is pontosan jellemezhetné volna saját cikkének programját. Mindketten áttekintő összefoglalást nyújtanak a névvarázs körébe sorolható jelenségekről. Mindketten vallják az etnográfia illetékességét, tehát azt a gondolatot, hogy e nyelvi jelenséget legtisztább formájában az „ósállapotú népek” körében lehet tanulmányozni. Mindazonáltal mindkét tanulmányban nagy szerepet játszanak a kultúrtörténetből merített példák, legáltalánosabban fogalmazva: a *survance*-ok.

A gondolatmenetnek egy előbbi pontján megállapítottuk, hogy az Attila keresztnév kiválasztásához fűződő családi legenda fölötti töprengések során a költő névéhez kapcsolt elemi tudattartalmak mintegy *valalanyul* szolgáltak, amelybe ő utóbb *beolthatta* nyelvelméleti spekulációit. A két iker-értekezés megfelelő részletei és József Attila névmotívumai közötti összefüggések kimutatása révén a költő szellemi *kertészkedésének* ezt a műveletét, a neve iránti érdeklődésnek nyelvelméleti tájékozódással mélyülését érhetjük tetten. Az Attila névhez legszorosabban és legközelebbi kapcsolódó elméleti ismeretre, az elnevezés etimológiai magyarázatára, mint már említettük, József Attila Zlinszky Aladár tanulmányának olvasása során tehetett szert, aki a névtaburól szólva a hun király közismert nevét a valódi, titkos nevet a közhasználatban helyettesítő 'atyácska' jelentésű rokonságfogalomként értelmezi, vitatkozva olyan álláspontokkal, amelyek a Volga folyó török nevéből vezetik le azt.

Az Attila név köré azonban egy sereg más, Zlinszky és Solymossy tanulmányából származó etnolingvisztikai ismeret is elrendezhető. Mindenekelőtt azok a fejtegetések jöhetnek számításba, amelyek a tulajdonnevet mint különleges tulajdonságokkal rendelkező nyelvi kategóriát állítják szembe a 'közönséges' szavak egyéb csoportjaival. A költő Solymossytól megtanulhatta, hogy a névnek osztályozó szerepe mellett egyénítő funkciója is lehet, s ezzel függ össze az 'érzelmi velejáró', a szavak ez osztályára oly jellemző sajátos érzelmi nyomaték jelenléte. Zlinszkytól viszont arról értesülhetett, hogy a név funkciója nem merül ki az egyénítésben sem: a személynek „legegyénibb tulajdona”, amely reá nézve jót vagy rosszat jelent. „Nomen est omen” – idézi a szerző a régi latin mondást. Név és viselője ilyen sorsszerű összefüggését szembeállítva a pusztá jelölési viszonytal, Solymossy is több ízben hangsúlyozza, fejtegetve, hogy a név a primitív népek gondolkodásában nem annyira a testtel, mint inkább a lélekkel van elválaszthatatlanul egybenőve.

De ezzel a költő keresztnévének helye még csak nagy általánosságban lett kijelölve. Az Attila nevet a különleges státusú nyelvtani kategórián belül is kiemelkedő hely illeti meg, hiszen a szakrális szférával több ponton érintkező mitikus uralkodó elnevezése volt eredetileg, amelyet József Áron fiának mágikus célzattal adtak. Az ilyenfajta névadással kapcsolatos hiedelmet legáltalánosabb formájában Solymossy Sándor tanulmánya fogalmazza meg, amikor arról beszél, hogy a primitív népek szerint az azonos nevűek között részleges személyazonosság vagy lelki rokonság áll fenn, az ilyen személyek egymás alteregói.

Ezen a hiedelmen alapul az a sokfelé megfigyelt névadási szokás – fejtegeti tanulmánya más helyein Solymossy –, hogy valamely híres dőd- vagy ükapa nevét kapja a gyermek, hogy ezáltal az illető hős lelke is beleköltözzék az újszülötbe. Zlinszky értekezésében arra hoz számos példát, hogy a régi görögök újszülöttjeiket gyakran istenre emlékeztető nevekkal (pl. Theokritosz, Hérodotosz) látták el. „A magyarság – folytatja gondolatmenetét Zlinszky – a totemizmus korában a volgai bolgár törökséggel érintkezve ragadozó állatokról, főleg madarokról nevezte el fiait.” Végül kitér a keresztények névadási szokásaira is: „És ha a keresztény szülő valamely szentet választ gyer-

meke nevéül, sokszor azt, akinek névünnepeén született, abban a hitben teszi, hogy az illető szent a névazonosságánál fogva védeni, segíteni fogja az élet viszontagságai, megpróbáltatásai közepett.”

Ezeket a fejtegetéseket olvasva a költő találva érezhette magát, joggal vélhette azt, hogy bennük róla (a nevééről) van szó. Az Attila keresztnév egyfelől meggyőzően szemléltethette számára Zlinszky és Solymossy kijelentéseinek megalapozott voltát, s másfelől a két szerzőtől érzékletes példák sora alapján szakszerű magyarázatot kapott arra, amit eladdig többé-kevésbé homályos vonalmentésként élethetett csak át. A költő névmotívuma és a két értekezés között még számos más érintkezési pontot találhatunk. A Szép Szó sorshúzással egybekötött névadási anekdotája mögé például odavetíthetjük azt, amit Solymossy a (manipulált) véletlennek a primitívek névválasztási szertartásaiban betöltött szerepéről ír. A megnevezésnek a névtulajdonos sorsát befolyásoló hatására vonatkozólag pedig számba vehetnénk mindazt, ami a két tanulmányban az óvónevek kapcsán leíródik.

Részletesebben mégis csak arról a kérdésről ejthetünk szót, amelyet a két tanulmány talán a legnagyobb nyomatékkaal taglal: a névtabu, a név eltitkolása és ennek következményeként a névváltozások problémaköréről. Annál inkább, mert – az Attila–Pista eset rá a legjobb bizonyosság – talán ez a kérdés foglalkoztatta legintenzívebben a költőt is.

A névtabu jelenségében éppúgy a név varázserejébe vetett hit fejeződik ki, mint az eddig felsorolt példákban, csak éppen negatív oldalról. Vele kapcsolatban mindkét szerző nagyon sok konkrét esetet említ. Az istenek nevének kiejtésétől való tartózkodásra vonatkozó példák közül, Zlinszky tanulmányából, kettőt emelünk ki. Nincs adatunk arra nézve, vajon a költő olvasta-e az onomasztikus irodalom sokat elemzett és még többet érintett klasszikus emlékeit, Plátón Krátülosztát. De hogy tudott a dialógusról, és hogy nem volt tájékozatlan a benne tárgyalt problémák tekintetében, azt Zlinszky tanulmányának részlete is bizonyítja, amelyben Hermogenész és Szókratész között az istennevekről folytatott párbeszéd idéződik föl. Ugyancsak említi a tanulmány a szakirodalom hasonlóképpen sokat idézett példáját, az egyiptomi főisten, Rá mítoszát nevének mindenható voltáról és az ebből eredő kimondási tilalomról.

A névkiejtést megtiltó parancs nemcsak túlvilági lényeket, hanem abszolút helyzetbe került földi létezőket: törzsfőnököket, uralkodókat stb. is megilletett. Ennek következtében merült feladásba az Attila néven emlegetett hun király igazi, szakrális neve, mint annyi más kiemelkedő személyisége, ha hihetünk Zlinszky hipotézisének. Intézményesen vonatkozik a névtabu a primitív népek halottaira, főként friss halottaira is, legyen szó a halott nevének pusztá kiejtéséről vagy egy újszülött számára való kiutalásáról. De elővigyázatosságra minden élő embernek szüksége van, ha nem akar neve révén pórul járni. Ha bizonyos szituációkban fölfedi nevét vagy más valaki kideríti azt, reá nézve ez végzetes következményekkel járhat. A korábban említett példákon kívül (Pancimanci, Lohengrin) itt csak a Solymossy tanulmányában taglalt Parsifal-motívumra, illetve annak mesei változataira, a Nemtudomka-típusra utalunk.

Érdeemes egy pillanatra megállnunk az állatnév-tabuk mellett is. Mindkét szerző kitér, ha alkalma van, magyar vagy tágabb körben finnugor példák tárgyalására. Ismerve a költő finnugor összehasonlító nyelvtudományi, finnugor ősköltészeti és néprajzi érdeklődését, feltételezhetjük, hogy ezek a részletek különös élménsséggel ragadhatták meg figyelmét. Zlinszky is, Solymossy is erősen támaszkodik Munkácsi Bernát Vogul népköltési gyűjteményére, József Attila kedves olvasmányára, s a tudós finnugor néprajzi tárgyú tanulmányaira. Különösen érvényes ez az állatnevek kiejtésétől való tartózkodás jelenségét tárgyaló részletekre. Zlinszky például ír arról, hogy a magyarból a tabunak köszönhetően kiveszett a medve ősi finnugor elnevezése és helyette a szó szláv megfelelője terjedt el. A többi finnugor nép is színes körülírásokkal élt ahelyett, hogy a kultusz tárgyát képező állatot közvetlenül megnevezné. Szláv neve is körülírás: mézevőt jelent, mint ahogy a farkas vagy a szarvas a magyarban a szóban forgó állatoknak nem a szoros értelemben vett nevei, hanem jelzői voltak. De az utóbb említett példákkal már tovább is léptünk a névtabu jelenségétől a név egyszerű elhallgatásától a formai elváltoztatás, az eufémisztikus körülírás, illetve a helyettesítés: tehát a névváltozások területére, s így eljutottunk az Attila–Pista epizód értelmezésének közvetlen közelébe. Már korábban is kifejtettük: téved, aki a Curriculum vitae részletében nem lát többet, mint egy kisgyermekkori konfliktust vagy akár annak utólagos felidézését. A sokat emlegetett mondatokban csak a nyers éleianyag gyermekkori eredetű. A felnőtt, aki azt formába öntötte, láthatólag nagyon is tisztában volt a primitív embernek a névváltozásokról alkotott elképzeléseivel. Ha tehát azt a formát, amelyben az emlék megfogalmazódik, meg akarjuk érteni, célszerű feltárnunk etnolingvisztikai hátterét, megjelölnünk a forrásokat, amelyekből a formaelemek származnak. E források kö-

zött – úgy véljük – Solymossy és Zlinszky említett tanulmányai játszottak meghatározó szerepet. A két szerző, bármilyen oldalról közelíti meg tanulmányában a névváltozás kérdését, mindannyiszor azt sugallja a költőnek, hogy a név megváltoztatása nem esetleges, nem semleges, hanem a személyiségnek (a név használójának vagy birtokosának) sorsát döntő módon befolyásoló esemény.

A névtabu nagyon gyakran vonja maga után a név kicserélését. „A keletafrikai masszái néger – írja például Solymossy –, az elköltözöttnek nyomban más nevet ad, amit a lélek nem ismerve nem vonatkoztathat magára, említésekor nem őt hívják.” „Máshol viszont – folytatódik a gondolatmenet – a hátramaradottak saját nevüket változtatják meg ... a rokonok új neveket vesznek fel, hogy (a halott) lelke rájuk ne találjon.” A névkorrekciónak azonban egészen más motívumai is lehetnek, köztük olyanok, amelyekről a névkettősségek kapcsán már korábban szót ejtettünk: „A votjákoknál a beteg gyermeknek új nevet keresnek, hogy meggyógyuljon. Az erre használt kifejezés ... annyit tesz, mint 'lélekkeresés'; másik névvel másik egészséges lelket keresnek neki, ami meggyógyítja a testet is.”

A névváltozásnak különös módja a névcseré, de ez a szokás is igen erőteljesen kifejezésre jut-tatja azt a hiedelmet, hogy a névváltozás sorsszerűen befolyásolja a változás alanyát. „A csendes-tengeri Radack, Osdia s egyéb szigetek bennlakói – olvassuk erről Solymossynál – úgy kötnek barátságot, hogy neveiket elcserélik egymással ... Ez lényegileg lélekcsere; a másik ti. átvévén az ő lelkét, köteles az ő érdekeit védeni, míg maga részéről vállalja amazét ... A nyugatausztráliai partokon a név- és lélekcsere nemcsak komolyan, de véglegesnek is tekintették, az illető eredeti neve rövidesen kiveszett az emlékezetből.” Solymossy szerint a névcseré voltaképpen egyen-értékű a vércserével, a vérszerződéssel, azaz bizonyos primitív népek tudatában a név a vér ekvivalense. Figyelemre méltó megállapítás ez, amikor A Dunánál: „Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa ... kavarog e szívben” sorainak forrásait keressük. A névcseré – jegyzi meg továbbá Solymossy – másfelől a lélek-zet-cserének, tehát a csóknak megfelelője a nyelv területén.²⁵

A névváltozásnak egyik legfőbb, intézményesített módozatáról, a beavatásról, felnőtté válással kapcsolatos újraelnevezésről ugyancsak képet kaphatott a két tanulmányból a Curriculum vitae írója, aki – mint ismeretes – végül is elfogadta a világtól a Pista nevet, miközben hűségesen ragaszkodott a születésekor kapott keresztnevéhez is. A két elnevezés között értékellentétet állított föl. Ehhez az értékellentéthez közvetlen párhuzamot találhatunk Solymossy Sándor tanulmányában: „Valakit tehát a neve útján is meg lehet rontani. Különös, de tény, hogy csak a születéskor kapott eredeti személynév ilyen természetű; a másik: a közhasználatban lévő erre nem alkalmas, tehát nem veszedelmes.” Az Attila–Pista epizód megfogalmazási formájához legszorosabban illeszkedő adalék azonban az a fejtegetés, amelyben Solymossy a névváltozásról mint halálról és újjászületésről ír: „Midőn a mongoloknál valamelyik vitézt legyőzöttek, szegény éri (gyáva, megfutamodik stb.) a kegyet osztó kán nem mindig bünteti halállal, hanem elrendeli, hogy neve szűnjék meg s helyette másikat adományoz neki; vagyis ezzel a régi meghalt, s új valaki lépett helyébe.” Mintha erre vagy ezzel rokon kijelentésekre visszhangoznának a Curriculum vitae híres sorai: „A szomszédokkal való tanácskozás után fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe.”

Láttuk: József Attila a névadás jelensége köré egész költészetfilozófiát épített ki. Ez azonban csak úgy történhetett, hogy a névvarázs fogalma nem csupán a személyneveknek, hanem a tulajdonnevek egyéb kategóriáinak, a közneveknek, más szófajoknak, a szókészlet egészének, s végső soron a nyelvnek a mágikus használatát képviselte. A költő Solymossy és Zlinszky tanulmányából a nyelvi varázserő eme generalizációjához is igen sok ösztönzést, indítást kaphatott. A névtabu földrajzi nevekre történő kiterjesztésére Zlinszky hozott példát: „a grönlandiak, ha egy gleccser mellett eveznek el, nem merik nevét kimondani, különben szelleme megharagudnék, s egy jég-hegyet vetne útjukba. Északamerika indián törzsei azt hiszik, hogy ha útközben sziklák, szigetek, folyók neveit kimondánák, sok esőt kapnának, hajótörést szenvednének vagy valamely vízi-szörny nyelné el őket.”

A vadászati névtaburól fentebb idézett részletekben a varázserőnek a köznevek birodalmára való kiterjesztése megy végbe, hiszen például a farkas éppúgy nem egyetlen állati példánynak,

²⁵SOLYMOSSY Sándor, *A csók eredete* című tanulmányában önállóan is foglalkozik a kérdéssel. Itt is érinti a névcseré és a vérszerződés kérdéseit. *Ethnographia* 1928, 2. sz. 71–82.; Uo. 3–4. sz. S. S., *A csók eredetéhez*. 183–191.

hanem a vadak egy osztályának közös neve, mint elhallgatott és feledésbe merült „igazi” neve is. Ugyanilyen kiterjesztés megy végbe az uralkodók, halottak névtabujának általánosítását szemléltető példákban, amelyek közül csak egyet idézünk: „Míg Tahitiban Pomare királyné uralkodott, a *po* 'éjszaka' szót nem volt szabad kiejteni, s helyette *mi-t* mondtak.”

A névtabu generalizációját tárgyalva Solymossy Zlinszkynél is tovább megy, s arról beszél, hogy a név kiejtésének tilalma *minden szóra* kiterjed, függetlenül annak szófaji hovatartozásától: „Tahitiban új uralkodó trónraléptekor minden olyan szót át kellett cserélni, amelyben az új jejedelem neve vagy annak töredéke előfordul. Számnevek helyébe is mások léptek.” De a legérdekesebb talán a névvarázs érvényének kiterjesztése az indulatszavak kategóriájára: „A szegényember, mint mesehős, legnagyobb bajában leroskad az útszélen és felsóhajt (*Oh, Ohimé, Ohai* stb.), mire földöntúli alak terem előtte és szolgálatait ajánlja ('Hívtál, itt vagyok!'). Amaz csodálkozik, nem hívott ő senkit. Kiderül, hogy a szellemnek e felkiáltás a neve, s amint kiejtik, ott kell teremnie.” Az óvónevek között még mondatnevekre is találunk példát, mind Zlinszkynél, mind Solymossynál. De a mondat varázsserejével egyébként ők éppúgy nem foglalkoznak, aminthogy a költő sem terjesztette ki a mágikus hatást a szókincsen túlra. Zlinszky a szó varázshatalmáról való fejtegetéssel kezdi tanulmányát, s csak aztán tér át a nevekre, amelyekben fokozottan van jelen a szómágia. Solymossy is, noha tanulmánya a nevekről szól, ő is általában emlegeti a beszéd szavaiban szunnyadó varázserőt.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy Solymossy és Zlinszky iker-tanulmányainak alapvető szerepük volt a költő etnolingvisztikai műveltségének kialakításában. József Attila azonban sem néprajzkutató, sem nyelvész nem volt s így ez a műveltséganyag nem önmagában, nem önmagáért volt érdekes számára. Az etnolingvisztikai összetevő voltaképpen egy költészettfilozófiai eszmerendszer részét képezte, ennek volt fontos alkotóeleme. Olyannyira fontos, hogy a József Attila-i esztétikát bizvást nevezhetjük *etnolingvisztikai költészettölcseletnek*. Ha tehát azt próbáljuk fölmérni, mivel járult hozzá a két elemzett értekezés *közvetlenül* e költészettölcselet létrejöttéhez, akkor a bennük felhalmozott anyagnak és a róla alkotott ítéleteknek a továbbiakban arra a hányadára kell összpontosítanunk figyelmünket, amely a néprajzi és nyelvészeti sajátosságok mellett művészeti vonatkozásokkal is rendelkezik.

A fentebb leírtakból is kitűnik, hogy a két szerző a névmágiával kapcsolatos példák számottevő részét a költészet területéről veszi. A műköltészetet és a népköltészetet, a külföldi és a magyar műveket, az ősi eredetű és az újabb művészetet egyaránt kiaknázzák. Zlinszkynek fontos hivatkozási forrása a Biblia, annak különösképp ószövetségi része. Előszórettel idézi a görög-latin antikvitást és Arany Jánost. De említi Hartwick püspök Szent István legendáját és merít Munkácsi Vogul népköltési gyűjteményéből is. Solymossy művészi anyagú példái ellenben nemigen lépik túl a folklór határait. A tudós megmarad a germán–kelta–finnugor mítoszvilág, a népmesék, a regös énekek körében.

Nem kétséges, hogy ez a nagyszámú példa egyaránt azt sugallta József Attilának, hogy költészet és névvarázs között természetes, belső összefüggés van. Sokkal fontosabb azonban ebből a szempontból az a tény, hogy költészetmagyarázatának egyik kulcsfogalmára, a '*felidézés*' terminusra először talán Solymossy tanulmányában bukkant: A költő – úgymond a Babits-pamfletben – *felidézi* a tárgyak lelkét. A Magyar Szemlével vitázó cikkében pedig így fogalmaz: a költészet eredetében *lélekidézés*, a tárgyak lelkének *idézete*.

Ez a fogalom Solymossy értekezésében többször és hangsúlyosan visszatér, mint a névmágia eljárásainak lényege: „A beszéd szavainak, mondásainak ezt a megjelenítő, létrehozó képességét (a primitív ember) valami azokban szunnyadó varázserőnek tulajdonítja, amellyel képesek *ide idézni*, *ide igézni* a jelentett dolgokat.” Megállapításának Solymossy a tanulmány egy más helyén azzal ad hangsúlyt, hogy felhívja a figyelmet általános elterjedtségére: „A többször említett *oda-idézés* is névkiejtés (hívás) útján, csak itt lép igazán érvénybe. Ez az odavarázslás (lélekcitálás) az emberiség legerjedtebb elemi gondolatai közé tartozik.”

A Solymossy használta szak kifejezést formai és tartalmi szempontból egyaránt érdemes közelebbről szemügyre venni. Formai szempontból azért, mert egyes igekötős alakjai: 'ide idézni', 'odaidézés' minden bizonnyal felhívták magukra a szavak alakja iránt is kivételes érdeklődést tanúsító költő figyelmét. Erre utal az a körülmény, hogy a Születésnapomra című versnek abban a részletében, amely Horger Antal professzoron érvényesíti a 'vajákos, táltos, bűbajos' költő 'szellemi' erejét, manáját, az '*ideidézi*' alakkal találkozunk, aligha véletlenül.

Még ennél is fontosabb a szó tartalmi vizsgálata, a jelentései közötti összefüggések végiggondolása. Azt lehetne hinni, hogy az „ideidézi szellemem hevét s nevét” sorokban nincs többről szó, mint arról a jelenségről, amelyet fogalmi nyelven visszaemlékezésként nevezünk: 'felelevenítem emlékezetemben alakját'. Láttuk azonban, hogy a 'felidézés' mind József Attilánál, mind Solymossynál mágikus természetű aktus. A példák, amelyeket a tudós említ, érzékletesen elénk állítják az óriási különbséget, amely a felidézés mint pusztá visszaemlékezés és a felidézés mint rituális cselekedet között fennáll:

„A mód is, ahogyan a nével idézik, különféle erejű lehet. Néhány becses idevágó adatra Munkácsy Bernát hatalmas vogul népköltési gyűjteményében találunk. 'A világügyelő hős' énekében öreg néne segít a bajba került hősön; varázstárgyakat ad neki és megengedi, hogy alkalomadtán idézhesse, de 'ne erősen, hanem lassacskán emlegetse'. Később a hős mégis nagyon idézi, mire néne hirtelen dörgéssel háromszármű ló hátán jelen meg és szemére veti, miért idézte oly rögtönösen? Ugyanilyet említ a 'Kaltes-rege'. Egy további vogul mitikus éneken: a 'tűzőzőn-rege'ben az istenfiak tanácsa nem tud megegyezni; megidézik a Jeli-us városbeli öreget, hogy megkérdejk tőle, mikor bocsátja alá Arany Kvores isten a tűzőzőt? A roppant erős hívásra kavargó hófürgetegben hótalpaival együtt az öreg beesik a házba. Dühösen rájuk förmed: 'Minek idéztetek olyan rettentő erővel, majd minden csontom összetörtött a nagy süségben!'"

Nem kétséges, hogy József Attila versében Horger Antalt nem kevésbé 'erősen emlegette', mint nénjét a világügyelő férfiú: 'nagyon idézte' őt, nevét a felelősségre vonás szándékával mondta ki. Igaz, a Szeged városbeli öreget nem fenyegette az a veszély, mint a Jeli-us városbelit, hogy a hívásra csontjait törve a maga testi valóságában kell megjelennie egykori tanítványa előtt, hiszen – mint Solymossy megállapítja – „a név kiejtése annyi, mint az illetőnek odahívása, odaidézése... , *ha nem is testileg, lelkileg.*” A 'felidézés' tehát nem pusztá, semleges, a mágikus vonatkozásokat nélkülöző visszaemlékezés. Ellenkezőleg: a primitív ember magának az emlékképnek vagy képzetnek pusztá megjelenésére is mágikus magyarázatot ad: „valakinek a neve hallatára megjelen lelki szemei előtt az illető alakja; ezt a maga eszével csak úgy képes megérteni, ha feltételezi, hogy a névnek hatalma van az alak, az élő lény fölött, rendelkezik vele, ide tudja varázsolni.”

Ennek a két alapvető gondolatnak: az emlékezetbeli felidézés mágikus értelmének és a művészet és a felidézés közötti kapcsolatnak világos, részletes kifejtését azonban hiába keresnénk Solymossynál. Hogy a 'felidézés' fogalmának ezt a két jelentésmozzanatát és József Attila költészetbőlcselében betöltött szerepét megértjük, el kell hagynunk a Magyar Nyelv 1927. évfolyamában megjelent két tanulmányt s vissza kell térnünk Hevesy Iván könyvéhez.

A varázserő fogalmát Róheim, Zlinszky, Solymossy és Hevesy egyaránt használják. De négyük közül egyedül Hevesy foglalkozik a varázserő fogalmának eredetével abból a kifejezett célból, hogy ezáltal sikeresen rekonstruálhassa a *művészet eredetét*. Bármennyire közel áll egymáshoz Róheim és Hevesy koncepciója, bármennyire megtalálhatta volna a mana–tondi szereposztást a fiatal költő az etnológusnál is, elválasztja tőle az a körülmény, hogy annak könyvében föl sem merül a művészet eredetének József Attilát is elsőrendűen izgató problémája. A költő és a művészettörténész tehát abban voltak egyek, hogy nem „steril” néprajztudományt, hanem etnológiai művészetfilozófiát műveltek.

Csak hogy míg Hevesy figyelmét a képzőművészet genezisére korlátozta, addig József Attila éppen csak érintette egy-egy mellékes példa erejéig ennek a művészeti ágnak a kérdéseit. A költőt az általa gyakorolt mesterségnek, a szó művészetének eredete foglalkoztatta. Ezért fordult érdeklődése a költészet anyagának, elemének, a nyelvnek genezise felé. Ezért vált nyitottá Zlinszky és Solymossy etnolingvisztikai fejtegetéseinek befogadására. A József Attila-i nyelvészeti rekonstruálása során velük szemben mégis ihlető szerepét kell kiemelnünk, hiszen a művészet és a varázserő összefüggése a Magyar Nyelv két szerzőjénél csak mint az őket foglalkoztató alapkérdésekkel együtt járó, mellékes, nem pedig közvetlenül célba vett és a tisztázás szándékával tárgyalta kérdés merült föl, ahogyan ez a Primitív művészet lapjain történt.

A művészet és a varázserő összefüggéséről, azaz a művészet mágikus genezisééről Hevesy racionális magyarázattal szolgál. Magyarázatának három kulcsfogalma: *tárgylélek*, *emlékkép* és *felidézés*. A rájuk alapozott gondolatmenet első szakasza a tárgylélek és az emlékkép azonosítása. „A tárgylélek az összes, illetve a leglényegesebb tulajdonságok együttese” – írja, majd így folytatja: „Pszichológiai szempontból tehát azonos a képzettel, és azonos az emlékképpel. Valamely dolog emlékképe elválaszthatatlanul magában foglalja a dolog lelkét.” Ennek az azonosításnak a révén a gondolatmenetből kiiktatható, illetve zárójelbe tehető minden irracionális mozzanat. Ugyanis

ahol a primitív ember a tárgyak lelkével, azaz egy természetfölötti tényezővel vél találkozni, ott a modern ember csak az illető lény vagy dolog képzetét vagy emlékképét észleli: „Ha az emlékkép magában foglalja a tárgylelket, illetve azonos azzal, akkor ez annyit jelent, hogy a tárgylelek elszakadhat a tárgytól, de csak úgy, mint ahogy egy dolog emlékképe is elválik magától a dologtól... A tondi azonos az emlékképpel, a lélek azonos a képpel. Egymáshoz tartozásuk, azonosságuk mély és bensőséges.”

Ezen a ponton, a kellő pillanatban lép be a gondolatmenetbe a felidézés fogalma: „A tondi felidézi az emlékképet, az emlékkép a tondit. Nekünk a kölcsönösségnek ez az utóbbi folyamata a fontosabb. Az emlékkép felidézése eszköz arra, hogy jelenlévővé tegyük, megidézzük a tárgylelket, a tondit, esetenként a benne burkolt természetfölötti energiát a manát.” Ez utóbbi idézett mondatokban töményen bennefoglaltatik Hevesy mágikus művészetmagyarázatának lényege. A szerző voltaképpen kettős tudattal dolgozik. Az egyik tudat a mai emberé, a jelenség kései szemlélőjéé, aki tudja, hogy a felidézés eredményeként megjelenő valami nem más, mint a lény vagy dolog emlékképe. Ez a körülmény avatja a fejtegetést művészetmagyarázattá, hiszen az emlékkép felidézése reális, technikailag megvalósítható művelet vagy művelet sor. A másik tudat a primitív emberé, aki ezt a műveletet abban a hitben hajtja végre, illetve eredményét abban a hitben fogadja el, hogy a művelet sikeres végrehajtására csak varázserővel rendelkező alany képes, és az eredmény, ami előáll, maga a tárgylelek, maga is mágikus természetű esszencia. A művészetmagyarázatot ez az elem teszi mágikus jellegűvé.

A tárgylelek, az emlékkép és a felidézés kulcsfogalmaival végzett meghatározások nyomán aztán már válaszolni lehet a felidézés „hogyan”-jára, immanens módon lehet fölvetni a művészi megjelenítés kérdéseit: „Hogyan történik az emlékkép felidézése? Erős elképzeléssel és az utánzásnak bizonyos módjaival. Mit jelent ebben az esetben az utánzás? Az erős elképzeléssel felidézett emlékképnek újból érzéki formába való öntését.” Az utánzás, az újból érzéki formába való öntés azonban különböző módokon történhet és e módok megállapítása a primitív művészeti ágak differenciálását eredményezi. Hevesy szerint „az érzéki formába való öntés” „kétféle módon történhetik a primitív embernél. Az egyikben inkább a mozgási, kinetikus elemek dominálnak, a másikban főként a vizuális elemek.” A költészet az előbbinek, a primitív táncoknak, énekeknek a leszármazottja, a képzőművészet a vizuális emlékidézésből bontakozik ki. Hevesy az előbbivel érintőlegesen foglalkozik, József Attila pedig az utóbbit mellőzi. Sőt, bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy a költő az emberi kultúra megalapozása szempontjából előbbre tartotta a maga mesterségét és időben korábbra helyezte annak születését: „a nyelv és költészet keletkezése az időben jóval előbbre esik, hiszen a név (a szó) sokkal általánosabb mozzanatában jelöli, idézi tárgyát, semmint a legegységűbb képfírás.”

A konklúzióban, a művészet mágikus fogantatásában azonban teljesen egyetért a költő a művészettörténésszel. „De ne feledjük a legfontosabbat – írja Hevesy: – úgy a kinetikus, mint a vizuális felidézésnek nem az a célja, hogy az emlékkép megjelenjen, hanem hogy az emlékképpel együtt megjelenjen az állat tondija, manája, az állat lelke. A művészet célja születése pillanatában semmi egyéb, mint lélekidézés. A szent állat lelkének felidézése.” Fentebb már idéztük Hevesy két utóbbi mondatát és megállapítottuk közeli rokonságukat József Attila kijelentésével: „eredetében a művészet lélekidézés, a tárgyak lelkének (*tondi*-jának) idézete”. Fenti magyarázatainkból kitűnik, hogy e rokonság mögött a költő és a művészettörténész gondolkodásának koncepcionális közelsége rejlik.

Dolgozatunk gondolatmenetének ezen a pontján térhetünk vissza a korábbi fejtegetéseinkben nyitva hagyott kérdésre: mi az oka annak, hogy Hevesy teóriája, noha egy gyökérből fakadt Róheim preanimista koncepciójával, egy jól érzékelhető árnyalattal közelebb áll az animizmus tyolri felfogásához? Valamint arra az ezzel összefüggő kérdésre: miért mutatnak József Attila idézett kijelentései határozottan animisztikus arculatot? A válasz e kérdésekre egyszerű: azért, mert – mint megállapítottuk – sem a művészettörténész, sem a költő nem steril néprajztudományt műveltek, hanem az etnológia felismeréseit azért és annyiban aknázták ki, amennyiben azok segítséget nyújtottak a művészet eredetének magyarázatához. Könyvében Hevesy nagy gondnal cáfolja azokat az elméleteket, amelyek szerint a művészet az ember veleszületett hajlamaiból sarjadt volna, tehát egyidős lenne az emberré válással. Vitába száll azokkal a teóriákkal, amelyek a művészet eredetét az ember játékosztönből, az utánzó ösztönből, a művészi ösztönből eredeztetik. Szerinte mindez csak a mai, erős esztétikai kultúrában nevelkedett ember érzéki csalódása, a mai állapotok visszavetítése a kezdet kezdetére: „A művészet a kultúrfejlődésnek igen kései hajtása,

mert csak az őskőkor második felében, az újabb őskőkorszakban jelent meg.” „A művészet története nem egyidős a művelődés történetével. Évszázadezeket élt a földön az ember anélkül, hogy a művészi alkotás hajlamának legcsekélyebb jeleit is elárulta volna. Négy-százezer esztendő tech-nikai és lelki fejlődés előzte meg a művészet megszületését.”

A hangsúly Hevesy könyvében a művészet születését megelőző és megalapozó lelki fejlődésre esik: „A művészet... nem anyagi, hanem szellemi, lelki megnyilatkozás. Az első és legfontosabb feladat tehát: kikutatni a lélekfogalom alakulásának hosszú és érdekes útját.” „Végso eredményben mi azokra a természetfölötti fogalmakra akarunk kilyukadni, amelyekből a művészet megszületett.” Ezeket a természetfölötti fogalmakat találja meg a szerző a manában és a tondiban, a varázserőben és a tárgylélekben. A tárgylélek azonban akármilyen kezdetleges formában képviseli a lélek fogalmát, már az emberi fejlődés animisztikus szintjét jelzi. A művészet Hevesy szerint annak a kornak a terméke, amelynek vallási tudatát az animizmus uralta. A művészet születésének előfeltétele tehát az anyagi és a lelki, a testi és a szellemi szféra közötti szakadék létrejötte volt. A 'lelki' és a 'szellemi' szavak Hevesynél (éppúgy, mint Tylornál) egymással szinonim kifejezések, minden nehézség nélkül helyettesítik egymást.

József Attila felfogásának animista jellege nyilvánvalóan abból eredt, hogy elfogadta Hevesy okfejtését. Ha ugyanis a művészet keletkezése feltételezi a kezdetleges lélekfogalom megszületését, akkor annak, aki a művészet genezisést akarja tisztázni, teljességgel érdektelen annak firtatása, vajon az ember intellektuális fejlődésének ezt megelőző szakaszában volt-e olyan stádium, amelyben még csak a mana-képzet alakult ki és amelyen az ember nem volt még a lélek képzetének birtokában. Fölösleges továbbá a mana fogalmából levezetni a tondiét, ahogyan Róheim tette és ahogyan még Hevesynél is megtalálható ez a származtatás. Tökéletesen elegendő a mana és a tondi fogalmakat mint egymással korrelációban lévő varázserő-változásokat tenni meg kiindulópontnak.

A költő tehát fejlődésének egyik pillanatában, a Babits-pamflet megírása idején Hevesy nyomán maga is úgy gondolta, hogy a művészet keletkezésének előfeltétele az anyagi, testi-lelki, szellemi közötti hasadás, s értekezésének gondolatmenetét erre az ellentétre építette föl: „Mert a szellemre az anyag poklai tátonganak mindenünnen, ezek fölött kell, mint Madách mondja, 'glóriával áttallépnie'. Az anyag végtelen, határtalan. És noha minden egyes dologban rábukkannunk a lélekre, a dolgok egyetemének lelke mégis elsikkad előlünk... A szellem bele is veszne az anyag végtelenségébe, ha egyáltalában beletörődne abba, hogy kívül is legyen valami, ami határtalan.” A léleknek az anyaggal való eme birkózása a lélek győzelmével, s ami ezzel egyértelmű, a tudománynak, a vallásnak és a művészetnek a megszületésével végződik. József Attila figyelmét ez utóbbira irányítja: „A lélek pedig e legnagyobb szükség okából átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhető műegészet alkot.” Rendkívül fontos megállapítás ez, mert összeköttetést teremt a József Attila-i művészetfilozófia egyik központi fogalma, az 'ihlet' és az etnológiai eredetű lélekfogalom között, az előbbit az utóbbi egyik, magasabbrendű alakváltozatának tekintti.

Az anyag, test – lélek, szellem fogalmak ilyen dualizmusa vonul végig az értekezés egészen és nyomja rá bélyegét annak gondolatmenetére. „Akinak ilyen nyákos, üres odú a lelke, lehet-e formaművész?” – kérdezi Babitsról. Ady szerinte „ökölrement Istennel, anyaggal”. Kosztolányi „hólabdákkal is megvédi érzékeny hadászati pontjait az alakatlan és együttesében tartalmatlan anyag alattomos támadásai ellen”. A műveknek, úgymond, nem a szépsége, vagy csúfsága a fontos, hanem az, „mifajta szellem gyúrta itt rettenthetetlenül az anyagot” stb. Összegzésképpen tehát elmondhatjuk, hogy a művészetbölcseletet író József Attila az egykorú etnolingvisztika örököse volt, s hogy ezt a tudományos örökséget (legnagyobbrészt) Hevesy Iván: Primitív művészet című könyve, Zlinszky Aladár: A névvarázs és Solymossy Sándor: Névvarázs című tanulmánya közvetítette számára.

LES SOURCES DE L'ESTHÉTIQUE DE LANGUE D'ATTILA JÓZSEF

C'est à la fin des années vingt qu'Attila József a formé sa philosophie poétique. Dans le cadre de celle-là, il s'est occupé du rapport de la poésie et de la langue. Il a résumé ses vues, avec une concision théorique, dans la phrase: »La poésie est une magie du nom agissant dans l'âme de la nation«. Il a considéré le poète comme le successeur des magiciens de l'époque primitive ou bien des mages et des prêtres des peuples primitifs, qui à l'aide d'une force magique, évoquent l'âme des êtres et des objets. L'étude découvre l'arrièrefond d'histoire de science et les antécédants immédiats d'histoire d'idées de cette théorie, dite »théorie de la magie du nom«. Elle constate qu'Attila József a formé son esthétique de langue en s'attachant aux résultats de l'ethnologie du XXe siècle. Ce sont la théorie d'animisme de Tylor et ses continuations critiques qui se trouvent à l'arrière-plan le plus profond, qui sont substituées par les concepts »mana« et »tondi« de la notion primitive de l'âme de Tylor. Il y a trois dissertations de langue hongroises à propos desquelles on peut supposer avec certitude qu'elles ont transmis pour Attila József les résultats de l'ethnologie et de l'ethnolinguistique contemporaines: du livre d'Iván Hevesy, intitulé *L'art primitif*, de la dissertation d'Aladár Zlinszky: *Magie de nom* (Névvarázs) et de celle de Sándor Soly-mossy: *Magie de nom* (Névmágia). L'étude élucide les rapports d'histoire d'idée entre les textes en question d'Attila József et les écrits mentionnés, et c'est à la base de cela qu'elle essaie de reconstruire le processus au cours duquel l'esthétique de langue du poète s'est créée.

Tamás Attila

TÓTH ÁRPÁD KÖLTÉSZETE ÉS A SZÁZADELEJI STÍLUSIRÁNYZATOK

Nagyjából általánosnak mondható az a megállapítás, hogy Tóth Árpád verseinek együttese az átlagosnál zártabb egészet alkot. Éppen nem azért, mintha szerzőjük harsányan egyéni színekkel kívánta volna magára irányítani a figyelmet. Inkább a kifejezett magatartás – egy társaiénál többnyire szerényebb, félszegebb, legfőljebb még a Juhász Gyulával rokonítható, az övénel azonban játékosabb s nagyobb szenvedélyeket érlelő egyénisége – teszi jellegzetesen egyénivé ezt a poézist, s a verseket színező tényezők keverésének finoman egyéni aránya. (Az alig több, mint két évtized határai közé szorult fejlődés menet pedig nem kínálja a határozottabb szakaszolást, a viszonylagos egységen belül a különbözőések észrevevését.) Ha közelebbről is megnézzük ezt az átlagosnál egységesebb összbenyomást adó verstermet, akkor viszont azt láthatjuk, hogy ez egyetlen irányzatnak sem állítható, illetve nem fér be a „fővonalába”; arculatának egységessége nem abból adódik, hogy csupán egyetlen stílusterékkel áll érintkezésben. Emellett: ha kimutatható is, hogy egyik vagy másik irány nagyobb, vagy inkább valamivel szerényebb mértékben jutott csak benne szerephez, ezek egyikének sem szólhatunk a vezérszerephez jutásáról. Főként legértékesebb alkotásainak esetében.

A századfordulónak hazai földön továbbélő úgynevezett népnemzeti irányzata például – érthető módon – viszonylag szerényen van jelen a Nyugat nagy nemzedékének lírikusánál, futó említésnél ezért alig érdemel többet. A „költők bordalái”-ra, „vén szőlőtőké”-re utaló, „magyar serleg koccanása”-nak csengésében és „barna vesszők kék gerezdjei”-nek látványában gyönyörködő költőnek (*Este*) hamar elhalikul a szava. Inkább csak a pályakezdő – bár már harmincas éveiehez közelítő – lírikus hiányolja csöndes dohogással, hogy hiába járja Debrecen utcáit, „Vén kapukban nem köszönt / Pipás régi gazda”, s az elaggott akácfák sem tekintik már ismerősüknek (*Hej, Debrecen*). Szénásszekerek képét, nyárfák reszkető fejét és „szőke hársak”-at idéző nosztalgiaik is inkább csak a tízes évek első felében szólnak meg ebben a lírában. Viszont valamiféle szerény jelenlétük úgyszólván mindvégig észrevehető marad: „vénhedt kúria” látványán – melynek tornácán szelíden pipázgató „agg úr mereng” – később is végig simíthat az olvasó tekintete (*Egy régi ház előtt*), akár néhány újabb év múltával apró tornyok, „béke hús kovásza” által dagasztott „falvacskák” szívet derítő látványán (*Rozskenyér*). Az Idő a késői Tóth Árpád-lírában is falusi ács szerszámaként, „vén gyalu”-nak az alakjában munkálkodik a dolgok arculatán (*Erdőszél*), „vén betyár”-ok, „vén zsvány”-ok is megjelennek egy-egy szemvillanásnyi időre (*A vén zsvány*), az „egyszerű parasztbazsalikom semmi kis levele” pedig a halálra immár közvetlen közletről készülő férfit is el tudja lágyítani. Harangvirág képelt harangszavára is a boldogság érintésének öröme tölti el (*Harangvirág*), a „sűrű, jó magyar föld” nyugalma pedig egy pillanatra az ő városi zaklatottságokban sérült lelke számára is békességet nyújthat (*Fénylő búzaföldek között*). Csak épp egy árnyalatnyit tér el általában ilyenkor Tóth Árpád stílusa az említett irány jobb képviselőinek hangvételétől.

Persze, a művészetben az árnyalatokon is igen sok múlhat.

A „fénysubás, öreg égi pásztor” enyhén fényképrázatba vont alakján is mintha átsejlenének még az Arany János iskoláján felnőtt költők népi zsánerfiguráinak kontúrjai – de hát magának a klasszikus tanítómesternek a rezignáltsága sem marad visszhangtalanul Tóth Árpádnál, (gondoljunk a *Karthágó köveire*), akár az önbiztatás, illetve a hazafias kötelelességteljesítés ígéje (az *Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz* több sorában).

Elmondhatjuk a századvégi-századfordulós érzelmességről is, hogy viszonylag gyakran érezteti hatását Tóth Árpád költészetén. Ez azonban – noha jelenlétét nem kizárólag az irodalomban lehet, illetve kell tudomásul vennünk – aligha érdemli meg, hogy részletezőbben foglalkozzunk

vele, hiszen nem vehetjük számításba a kor jellegadó, jelentősebb értéket teremtő stílusirányzataként. Magának a ténynek a megemlézése mégis szükséges. (Gondolhatunk itt akár „az emberek szívé”-re apelláló *Ó, tudsz-e szállnira*, akár a „szébb élet tiszta orma” utáni vágyódás rebegő szavaira, a „jobb szívek reményé”-nek győzelmében bizakodás megfogalmazására, a kódobásra „szívdobás”-sal válaszolás jézusin túlmenő programjára, a könnyes szemekről, a magányukat fájlatló csillagokról szóló, vagy az elfúló hangon gyöngédséget esengő szavakra; „sírás szepegése”-nek megszólaltatására, a „züllött élet” elsíratására, „kis álmán érzélgő” sovány kislány alakjának részvételi megfestésére: az *Egy régi ház előtt*, az *Őszi szántás*, a *Szeretnék átölelni...*, az *esti felhők...*, a *Lélektől lélekig*, a *Palace-ban*, a *Levél*, a *Hajnali szerenád*, a *Csak ennyi és a Stanzák egy trafikoslányról* soraira.)

Egy fokkal részletesebb számbavételt kíván a korban fontos szerephez jutó szimbolizmus jelentkezése.

Kardos László értékes monográfiája csak annyit ismer el ebben a vonatkozásban, hogy Tóth Árpádnak „a *Hajnali szerenád* korszakában írt versei több jelét mutatják a francia szimbolistákkal való hangulati-technikai érintkezésnek.” Kimutatja Baudelaire *Az utazás* c. és Rimbaud *A részeg hajó* c. versének nyomait magyarra fordítójuk „saját” költeményeiben, s azt a tényt, hogy bizonyos fogalmak neveit Tóth Árpád nagy kezdőbetűvel írta le verseiben. Leszögezi azonban: „igazán szimbólumszerűvé csak egy-két ponton válnak szavai.”¹ Inkább csak arra hívja föl a figyelmet, hogy hasonlatainak nem kis hányadában szokatlan mértékben megnő a *hasonló* szerepe: némelyik többtagú, „fürtös” hasonlat illetve hasonlatéptípmény fontosabbá lesz magánál a hasonlítottnál, melynek pedig „a grammatika logikája” szerint alá kellene rendelődnie. „Bizonyos – mondja ki – hogy Tóth-nál nem lehet szimbolizmusról beszélni, sem Ady, sem Mallarmé értelmében”, legföljebb valamilyen „stilisztikus rokonság” érdemelhet itt említést.² Ennél sokkal többet a Tóth Árpád életművet kötetbe rendező fiatalabb költőtársnak, Szabó Lőrincnek az írásai sem mondanak ki ebben a tárgykörben.³

Komlós Aladár továbbmegy ennél egy fokkal. Egyik megállapítása szerint Tóth Árpádnak némely tekintetben a parnasszistákéval rokon lírája „végeredményben klasszicizmus és szimbolizmus összeegyeztetője”. Rámutat arra, hogy ebben a költészetben gyakoriak a szimbolisták által különösen kedvelt szünesztéziák, kijelenti: „A metaforák állandóan záporozó virághullása ... aligha jött volna létre a szimbolizmus klímája nélkül”, és megkockáztatja a föltevést: „Rémy de Gourmond vagy Szini Gyula pl. Tóth Árpádot ... minden bizonygyal szimbolistának minősítené, mert költészetük szülője a dekadencia, a differenciált érzések és meglepő jelzők kultusza.”⁴

Anélkül, hogy határozottabb vitába kívánnánk szállni Kardos László kijelentéseivel, bizvást megerősíthetjük a Komlós Aladár által mondottakat. (S ehhez nincs szükségünk arra, hogy a nyilvánvalóan Ady nyomán írt, tehát nem jellegzetesen Tóth Árpádra valló *Kastély és temető* is figyelembe vegyük.) Ha fölidézzük magunkban azokat a csak bensőleg sejthető, titkos tájakat, melyeken „a kék Semmibe ... vonulnak / A földi, párás, fájó sóhajok”, ha megborzongunk „a lelkek taván” átkúszó „hús kígyótestek” vergődését érzékelve (*Notturmo*) vagy ha koporsóban ébredő „holt álmok népe”-vel találjuk magunkat szemben (*Régi dallamok*), és „a dolgok vadonában” remegő „halk, meleg szépségek”-re találunk (*Orfeumi elégia*), vagy mikor átéljük, hogy a látszólag szürke dolgok sem egyebek „övikoldott titkok”-nál, melyeknek fényes melle „új bú tejét kínálja” (*Sóhaj*), akkor nem érezzük kitapinthatónak a Tóth Árpád-líra és a szimbolizmus világa közti válaszfalakat. „Áldott az árnyak test nélküli teste, / Titkos kelméje lelkeimmel rokon” vallja *Az árnyból szőtt lélek* soraiban a Nyugat fiatal poétája. „Agyzsongulásig” beszívott parfümök illatbódulatában a vágyak is „züllött, vézna matróz”-okká, (majd kiábrándító „üres fickók”-ká), a bánatok pedig „furcsa, fekete rabnók”-ké lényegülnek át, akik megverten, összebújva „zsongító dalt” dúdolnak (*Vágyak temetése, A rabról, aki...*). Hogy máskor „ében őrtornyok”-ként magasodjanak elénk (*Éjféli eső*). Illatzenék kábítanak ezeken a jellegzetesen *belső tájakon*, „a lélek ősz pusztái”-nak mélyeiből itt „kancatej-szagú dal”-ok jöhetnek elő, míg az élet hajójának

¹KARDOS László, *Tóth Árpád* Bp. 1959. 202, 218–219, 307.

²I. m., 109, 306, 436.

³SZABÓ Lőrinc, *Könyvek és emberek az életben* Bp. 1984. 397–441.

⁴KOMLÓS Aladár, *A szimbolizmus és a magyar líra* Bp. 1965. 77, 80, 30.

„rejtett kamráin” – úgy érződhet – félelmetes, „vak patkányok rágak” (*Fénylő búzaföldek között, Áldott legyen...*).

Ha tény is, hogy ez a líra nem helyezhető el a szimbolizmus keretei között, a szimbolizmus jegeinek színező-áryaló, a Tóth Árpád-versek egy részének minőségét részben meghatározó szerepe semmiképpen sem hanyagolható el. A „bánat misztériuma”, az „örök titkok” és a „ritka kelyhű percek” iránti fogékonyság, vagy a „vágyak zenéje”-nek meghallása, „vak lombú gyász”-ok meglátása ugyan inkább csak a korai életszakasz természetében gyakoriak – viszont nem kizárólag bennük mutathatók ki.

A szimbolista és a szecessziós vonások nem egyedül Magyarországon találkoztak össze a századforduló évtizedeiben. Egyéb más átmenésük nálunk alighanem Ady költészetében a legszembeötlőbb, Tóth Árpád sem kivétel azonban ebben a tekintetben – már az idézett példák egy része is erről tanúskodott. A dekoratív – néha az eklektikával érintkező – változatok éppúgy megjelennek nála, mint az erotika szentté avatott perceit átjáró, opalizáló fények, a „halk, furcsa bánat”-ok csillanásairól szóló, megfoghatatlanabb érzékiségű sorok. Talán a köztük mutatkozó átmenetek a leggyakoribbak. Néha „túlérett, pazar és érthetetlen pompák” varázsa nyugoz le soraiban, „tömrő bíbor és roskadó brokát” borítja be a „kéjes és ájult ligetet”; (ligeteken túl a gondozott természetet képviselő parkok is gyakran szolgálnak nála kisebb cselekmény színteréül), van, hogy „pompázó, lusta alkonyat” késői fényei, máskor „zománcos fényű”-vé fölizző színek dúsítják a megidézett látványt. „Zsúfolt aranyozású, fülelt pompájú vágy”-ak kábitanak, „ajduló szél vonaglása” ad hírt kéjt is sugalló, mélyben rejtőző fájdalomról. A „lomha hold nehéz brokába” burkolózva vonul végig a „tűzvirágos égmezőn” (*A rabról, aki...*), az erdő kéjesen nyújtózva „örök buja csuda”-ként tárja ki „pompás testét” (*Hajnali szerenád*), s „bíbor kódok” párállása színezi át a természet „túlérett, pazar”, végtelenbe ringató érzékiségének gazdagságát (*Esti ének, Non piu leggevano*). Az „örök tavasz” természeti misztériuma bődítja el az érteket, s néha még a magány is különös dzsungellé varázsolódik itt, melyben „a vén boa constrictor, / A jóllakott bú szívünkbe lebeg”. Az újromantika egzotikum-kultusza, pompázatossága, a szecesszió túlfűtött organikuságigénye és ernyedten nagyvonalú gesztusossága Tóth Árpád-versek sokaságában olvad egymásba.

Részben a romantika régiesebb arculatú látomásaival is összetekélykőz.

A Tanácsköztársaság létrejöttét köszöntő ódában felmagasodó „Meztelen, nagy, vérvörös alak” maga is látványosan színes, fokozott mértékben mondható ez el a műalkotás egészéről.

Az új isten – mely stílusát tekintve részben a romantikus látomással záródó *Március*, a nagy lélegzetvételű *Jöjj, vihar*, talán még közvetlenebbül pedig a rapszodikus-himnikus *A rubinszárnyú cherubhoz* folytatásának tekinthető – semmiképpen sem szakítható el a szecesszió erőteljes, többnyire mesterséges színeinek tobzódásától. (Ha sajátos, részben eklektikus változatot képvisel is a szecesszió dekorativitásán belül.) Már a „tagadott” – a szembenállás alapjául szolgáló – látvány is ezzel, illetve az újromantika színvilágával rokon. Sötét templommélyek tömjénfűstködén áttörő „tűz-szem”-ek parázslása, alabástrom enyhén szürkés – élettelen – fehérsége, képkeretek sötét aranylása és „nagy, kékselyem palást” elomló díszessége olvad itt lassan át „aranyló hullafoltok” morbid pompázatosságába. Ezzel szembesítődik azután a „Piros Kelet” és a „sápadt Nyugat” között nagyokat lépő „Vörös Isten”-nek az alakja, a „sárga Szajna”, az Óceán „zöld üvege” és az ugyancsak enyhe tompasággal fénylő „Fehér Ház” díszleteinek látványos együttesében.

Ehhez adják mintegy a zenekíséretet egyfajta profánul vallásos elragadtatottságnak a hosszánál.

Itt egy kissé régies romantika sodró lendülete és hatásos nagyjelenei segítették felszínre törni azt a nyugtalanságot, mely a korban és annak lírikusában egyaránt benne rejtett; ez máskor – egy-egy pillanatra – szecessziós-expresszionisztikus stílusváltozatokban is megjelent. Gondoljunk az „örjöngenek az esti fák” Van Gogh-os látomására (*Május éjén a régi bor*), vagy a „Szédült vízió” világvégi kavalkádjára, melyben a szaxofonok buja hangjaira „vad alkonyban táncol a világ / S minden táncos a saját sírján táncol” (*Rádió*). Ezek (és a hozzájuk hasonló elemek: kisebb montázsok a rohanó nagyvárosi élet képeiből, másrészt néhány dinamikus, merész szókapcsolás) mégis inkább csak alkalmiaknak mondhatók (pl. *Március*). Egy fokkal nagyobb mértékben érdemli meg figyelmünket a kisrealizmusnak egy fajtája, mely néha naturalista mozzanatokat is tartalmaz (pl. *Este*). Sötét, kopott bordélyházi ágyak, tört bútorok, (*Egy leány szobájában, Kincs*), szürke házfalak, korhadó fatöncök, heverő csöbrök, nyirkos sötétségek, napi robotban elkopó, betegségtől testhőmérsékleti fokokra és kilókra leértékelődő emberi életek, szegényes konyhaszálak – papírlapokra vetett, félbemaradt vesszorokkal – szintén teret kapnak itt, egy nagyon

is „józan való”-nak alkotva a részeit. Főleg ehhez kapcsolódik azután a Tóth Árpádra jellemző, kesernyős mosollyal árnyalt ironia is, mely abból adódik, hogy fölismeri részben önmagának, részben magához hasonló más létezőknek a jelentéktelenségét (*Láng, Meddő órán, Jóéjszakái!*).

Bizonyos mértékben – ahogy erre közvetetten Rónay György hívta föl a figyelmet⁵ – Reviczky Gyula lírájának fejlesztve tovább a hagyományait.

Az impresszionizmust ismételten említi a Tóth Árpádról szóló szakirodalom, többnyire azonban anélkül, hogy jellegzetesen impresszionista művekre vagy egyértelműen impresszionista megoldásokra is rá tudna eközben mutatni. Inkább csak általában esik szó korai „impresszionistadekadens” periódusáról, vagy az impresszionistákéval rokon „jelző-pazarlás”-ról, a jelzőknek az impresszionistákéhoz hasonló „szapora”-ságáról.⁶ Esetleg a szimbolizmus és az impresszionizmus kapcsolatára hivatkoznak,⁷ vagy az alkalmi – mintegy pillanatokhoz kötött – ötletszerűséget emelik ki egyéni hasonlataiban. Máskor impresszionisztikus könnyedséget vagy impresszionistákra emlékeztető „színragyogást” említenek.⁸

Elhanyagolják időnként annak kérdéseit, hogy – egyben-másban meglévő rokonságuk ellenére – az impresszionizmus könnyedén fellazított természeti színvillanásai és a szecessziós piktúra egy részének telt, dekoratív, nagyívű vonalakkal körülhatárolt színfoltjai, vonaglóvá vagy éppen örvénylővé csavarodó ecsetnyomai nagyon is eltérnek egymástól. Tóth Árpádnál pedig minden bizonnyal a természetinek aligha minősíthető *arany* a leggyakoribb szín (mintegy félszáz előfordulással), de az ezüst, a bíbor vagy a telt mélyzöld sem ritka. A könnyedén mozduló, gyorsan változó-múló iránti fogékonyság – ami kétségkívül ott van az impresszionisták tulajdonságai közt – igazában ritkán társul Tóth Árpádnál színeknek, színhatásoknak az élményével. Hogy „az öröm illan” – oly gyorsan, hogy mire jöttében észrevehettük, még jó, ha legalább azt láthatjuk, amint „visszavillan kék szeme” – arra éberben figyelmeztetnek a viszonylag fiatalon távozó lírikus tragikus játékoszággal perdülő sorai, s az sem kerüli el a figyelmét, amint egy csöppnyi láng tűzvészszé vágyik lobbanni a száraz fűben, ám másodpercekre futja csak az életéből (*Láng*). „Cikázó galambsziluett”-eket csak ritkán tud tollával papírra vetni, s hogy „mint pici, színes lámpák”, úgy fénylenek a frissen nyílt bimbók, vagy hogy „halványzöld... hunyorgó és félelnek” fények könnyed fátyla borít be egy mezőt, annak észlelése is kivételes eset ebben a költészetben. (*A rabról, aki király volt.* – A színfoltok már-már expresszionisztikus szikrázásának megörökítésére törő *Ó kék és zöld...* című, 1915-ös vers viszont töredékben maradt.) A költő által „nagy impresszionista” jelzős szerkezettel megjelölt hajnal viszont valójában nem jellegzetesen impresszionista képet fest a sorok tanúsága szerint: ezüst ónnal rajzol felhőt az „álmodozva” pingált égboltra, aranylemez-keményeségű holdkoronggal fokozva annak hűvös dekorativitását (*Hajnali szerenád*). Az impresszionizmus jegyei a legsajátosabbban – egyszerűsített műemkeknek a tényezőiként – egyedül a *Körúti hajnalban* jelennek meg. A *Bús bérház-udvar ez...* témáját továbbfejlesztő versben az apró nap-képekre tördelődő fény sugar, mely „végtelen fény milliom karátja”-ként gurul széjjel az utca kövein – „színek víg pacsirtái”-nak frissességével bátorítva a megrezenő virágfürtök halványosságát – valóban az impresszionizmus élő káprázatának adja valamilyen felfokozott változatát, s a pillanatnyiság illékonyága és a személyes érzékenység különlegessége is fontos tényezőjévé lesz a költeménynek. Hiszen a pillanatok múlása kell csak ahhoz, hogy semmibe tűnjék a megörökített színvarázs, és az ámuló lírikus veszi már csupán észre az utolsó sugarak könnyed csökdöbését.

A vers remekmű-volta viszont részben éppen ebből adódik. Azáltal jön létre, hogy nem csak a mondott pillanatot örökíti meg. A „szennyes, szürke” hajnal, az utcaport seprő álmos vicék és a megkopott sínek látványa, a villamoskerekek fűlért csikordulásának érzékeltetése s a „józan robot” uralmának tudomásul vétetése a realizmusnak, akár a realizmus naturalista változatának is beleillik a világába – mint ahogy ez utóbbinak enyhe érzelmességgel árnyalt szférájába is jól illik a munkaslány kezének és a lánnyal rokon szegényes akácfá rajzolatának néhány vonása. A fénykáprázat és a „vak” hajnal ellentétének úgyszólván drámai feszültsége illetve végtelensége ezzel szemben inkább a romantikából lehet ismerős – ám a prózai kisszerűség és a fénycsoda kont-

⁵RÓNAY György, *A nagy nemzedék* Bp. 1971. 218.

⁶KARDOS, i. m. 183, 114, 120.

⁷KOMLÓS, i. m. 33, 77.

⁸SZABÓ, i. m. 410, 429.

rasztjait itt áthidalják a boltok „alvására”, a vicék kobold-arculatára, és az akác virágainak kincs-szerűségére utaló, a valójában rideg kerécsikordulást érző *jajnak* a hangjaivá átlényegítő szavak. Az utca titkokkal érintkező „bűvölt”-sége, az akácfa „részegülő” szomjoltása pedig halványan még mintha a szimbolizmus szféráival is rokonságot teremtené.

Maga a műalkotás egységes egész (Az említett belső motívumkettőzésen túl kiemelhető ebben a tekintetben az is, hogy ha a „vak” volt a vers első szava, akkor ennek ellentétéként a „nem lát-tak” lesz annak utolsó állítmányává: *időben* ezek fogják közre a fény fölszíkrazásának leírását, az érzéketlenül szürkellő „két tűzfal” szoros *térbeli* határainak megfelelőiként. A „józan robot” két-fajta – előbb részletező, később általános – leírásának ugyancsak időbeli határolásához hasonlóan.) A nyelvi műalkotásban különböző sajátosságokkal képviselt történeti *stílusirányok* ezzel szemben sokfélék: egy ellentétekből, hasonlóságokból és párhuzamokból épített egésznek adják a sokféleséget biztosító anyagát.

Szembeötlően hasonló a helyzet – hogy csak a fontosabb versek sorából válasszunk még egyetlen példát – az *Esti sugárkoszoru* esetében is. Vagy a „titkok illatá”-nak fénye, a dolgok lelkének különös vándorútra kelése – halál sejtelmét árasztó árnyak testének zuhanásai közepette – nem a szimbolizmus misztikus, csak túlfinomult idegekkel felfogható világából lenne ismerős, a „Béke égi csendjé”-nek tiszta, koszorúba fonódó sugarai ne a preraffaeliták áhitatos díszítőelemeiből formálnának harmóniát?⁹ Az a földön túli szférákba emelő szerelmi elragadtatás, amelynek át-élője csaknem teljesen elveszíti valóságtudatát – „Nem tudtam többé, hogy te vagy-e te, / Vagy áldott csipkebokor drága tested, / melyben egy isten szállt a földre le” – ne a romantikus líra olyan remekeivel volna rokon, melyekben „egy égbe rontott képzelet tündérléányá”-val forrhat össze ajkunk „a csók tüzetől”? (Miközben „eltűn” előlünk világ és idő, s „minden rejtélyes üdvösségeit árasztja” ránk „az örökkévalóság”?) Ne a realizmus egy fajtája éreztetné viszont a hatását annak leírásában, hogy a vallomástevő végül mégiscsak a kézzel elérhető valóságra nyitja rá a szemét: abban, hogy a „földi érzés” véteti végül észre magát testének áramlásaiban? („Zuhogó”, „mély zenével felelve egyszersmind a vers zárórészében a nyitás árnyainak földre „zuhanásai”-ra.) A végső vallomást is mondhatni a mindennapiság nyelvén fogalmazza majd meg.

Megint csak ki kell mondanunk: ettől még aligha lesz realistává a költemény egésze – ahhoz hasonlóan, ahogy a szimbolizmus áramlatán belül sem helyezhetjük el néhány enyhén szimbolisztikus jegyének alapján, színeinek dekorativitása pedig a szecesszió túlértett pompájával is legföljebb itt-ott mondható rokonnak. Az impresszionizmussal is inkább csak légies könnyedségében hasonlítható össze. A romantikus líra darabjai között sem tudnánk viszont egykönnyen elhelyezni, ezek valamilyen késői változataként. Inkább az mondható el joggal, hogy sok forrásból merített Tóth Árpád, egyaránt tanult régibb és újabb irányzatoktól – ebből a sokféleségből tudott egyéni, olvasói „ránézésre” jórészt egységes arculatú, magas színvonalú költészetet létrehozni.

Megkockáztathatjuk a megállapítást, hogy korántsem egyedülálló módon: sokkal inkább századunk általános művészi törvényszerűségeihez igazodva.

⁹Vö. még például az *Elégia egy reketyebokorhoz* ismert befejezésével, ahol is „reszkette megnyílik egy lótosz szüzi ajka, S kileng a boldog légbe a hősín szárnyú béke.”

Dolmányos István

POLITIKA-TÖRTÉNETI PROBLÉMÁK ADY ÉLETMŰVÉBEN

Gondolatok Király István könyveiről

(Ady Endre I-II. 1970.)

Legjobb Ady monográfiánk második kiadása is jókor jött. Közérdekű ez a nemes küldetésű, roppant érzelmi hatású tanulmány.

Király professzor vérbeli társadalomtudósként a mával beszélgettetit Adyt. A jelen szempontjaira csap le. Segítségükkel mond el történelmileg helytálló, kortanulságnak is beillő igazságokat.

Magasszinten nevelő írás ez. Találónan aktualizáló magyarázataival hibás társadalmi feleletek és egyéni reakciók ellen veszi fel a harcot.

Király könyvében az a legnagyobb, hogy modern nverseséggel lemarja a vak-rajongó irodalomból örökölt Ady-portré történelmietlen és ezért kártékony részét, a maga valójában bemutatva a forradalmiságot.

Nem mindenkinek lenne joga ilyen műtetre. Királynak van. Ady európaiságának, világszínvonalának, újító szerepének igenlése, ez az aranyfedezete az értő kíméletlenségnek.

Tudományos realizmusának fontos eszköze: a történetiség, az Ady evolúció jobb figyelembevétele. Király mondanivalójából e tekintetben maradandónak tűnik a „darabont” Ady indoklásának több eleme, illetve főleg 1908 fordulópontként történő kiemelése.

A szövegezés congenialitására csak utalhatunk, méltatása hozzáértőbbek feladata.

*

Egyetlen kérdéskört találunk a munkában, amellyel kapcsolatban a szerző akaratlanul mégis túlzottan eszményíti hőseit. Sok tekintetben indokoltan bírálja az SZDP vezetőit, de – talán a vita hevében – némileg lebecsüli a korabeli magyarországi szervezett munkásmozgalom hatását Adyra és haladó nemzedékére.

Bizonyára utólag a szerző sem ért egyet azzal a megállapításával, hogy a tárgyalt korszakban „minden” népi energia „alázatba fült”. Az Ady antikapitalizmusáról szóló fejezet nem emlékezik meg a munkásmozgalom pozitív befolyásáról.

A szöveg szerint 1906-ban a munkásmozgalom *kizárólag* hátrált, holott ez egyúttal a ragyogó sztrájkharcok esztendeje. A műben arról olvashatunk, hogy az SZDP akkor – 1906-ban – már semmiféle vonzó hatást nem gyakorolt a „várakozókra”, s így Adyra, pedig ebben az időben szökött fel a szervezetekbe belépők száma.

Az egyik alfejezet a „munkásmozgalom mint a liberalizmus függvénye” kevésbé szerencsés címet viseli, mégpedig azzal a korszakkal kapcsolatban, amikor az SZDP a legtávolabb állt a szabadelvű párti kormányzattól.

A hazai marxista, szociáldemokrata hatások elsikkadásának tipikus esete az a magyarázat, amit a szöveg Adynak a magyarországi párthoz intézett, 1907 eleji pompás üzenetéhez fűz (Csák Máté földjén ti vagytok az isten). Erről ugyanis azt állapítja meg, hogy az *nem* a magyarországi, *hanem* a franciaországi munkásmozgalom hatása alatt keletkezett. Ady párizsi tartózkodása során tényleg elsődleges volt a francia munkásmozgalom ösztönzése. De önmagában az üzenet ténye bizonyítja: Ady régebből jól ismerte és tisztelte a magyarországi munkásmozgalmat. (Más vonatkozásban később a szöveg is elismeri Ady párizsi „emlékezéseinek” jelentőségét.)

Párt és költő kapcsolata egyetlen 1909. évi pillanatfelvétellel exponálódik, döntően abban csúszosodik ki. Arra emlékeztető beállításban, amit Jászi távolról sem jóindulatú emlékezései sugal-

maznak a pártvezetők értelmiségellenességéről. Tényleg súlyos hibák hárultak a pártvezetésre. De Ady és az értelmiség munkásmozgalmi kötődését nem lehet ezzel az egyetlen felvétellel általanosítani, Csizmadia véleményét pontosabb körülírás nélkül „kollektivizálni”. A költőt a párt némely vezetőjéhez is a barátság és hála érzései fűzték, aminek a könyv nem tulajdonít megfelelő jelentőséget. Budapest munkásságának gyakori megmozdulásai pedig alapvetően Ady egész közéleti tevékenységében. Anélkül, hogy teljesen mechanikus kapcsolatot tételeznénk fel, érdemes figyelni arra, hogy a kormánypártok tekintetében a költő politikai nézeteinek alakulása – még árnyalataiban, esetleges fogvatékoságaiban is – az SZDP taktikaváltozásaihoz simul. Amikor az SZDP „darabont”-paktumot kötött, Ady „darabont” volt. Amikor 1909 elején az SZDP a függetlenségi párti ellenzék felé fordult, Ady is Justh felé közeledett, stb. Márciusi verseinek egyik eszmei alapját Bokányi korábbi ragyogó szónoklataiban kereshetjük.

Munkáspárt és költő kapcsolata a valóságban bonyolultabb. Nem utolsósorban azért, mert Adyt is felelősség terhelte. A monográfia a költő viszonylagos magányáért egyedül a munkásmozgalom és a tömegek felelősségét fessegeti.

Király István Révaival és Lukácsal vitázva tagadja, hogy Ady forradalmiságában mindvégig bizonyos kettősség fedezhető fel, noha aligha lehet kétségbe vonni, hogy a költőt korai haláláig erős – s nemcsak a jobboldali szociáldemokrácia zavaró tényezőjével magyarázható – eszmei-világnézeti bizonytalanság is jellemezte.

Ez az Ady – az irodalomtörténet-írásban még gyakori beállításoknak megfelelően – a szövegben rendszerint mindent pártoktól elszigetelten „fedez fel”. Egyedül ő „nyitja az utakat”, csak ő az aki „indít”. Szellemi erőfeszítéseinek bizonyos marxista előzményeire nem történik utalás.

A munkásmozgalom halovány rajzával kapcsolatos az első orosz forradalom hatásának értékelése. 1905–1907 Ady fiatal férfikorának egyetlen korabeli óriás-revolúciója. Jelentőségét nemhogy Ady, de egész haladó nemzedékének fejlődésében is nehéz túlbecsülni (gondoljunk Jászi lelkendező leveleire). A könyv kiiktatja Ady kulcsélményei közül az 1905–1907. évi forradalmat.

Igaza lenne, ha csak azokat a véleményeket utasítaná el, amelyek szerint Adyt ez a forradalom eszméltette, lökte a haladás útjára. De a mű végletbe téved: nem mutat rá eléggé arra, hogy Ady régi forradalmi elszánásainak megerősítésében döntő szerepe volt a korabeli forradalom élményének. Az oroszországi forradalom hatását kizárólag 1905-ben keresi, noha az elhúzódt.

Az orosz események kissé periférikus tárgyalását bizonyos mértékig értelmezi az a megállapítás, hogy Oroszország – „egy peremvidék”. Az ilyen érvelés világtörténetileg tarthatatlan, a régi Nyugat-centrikus szemlélet politikailag már a század elején is túlhaladott maradványa. Ahelyett, hogy a mű a nagy *kontrasztok*, az új rengésközpontok, az új *politikai* centrumok tájairól beszélne, Magyarországgal együtt egész Kelet-Európát szinte Afrikával és Áziával hozza közös beszezőre. Valamiféle nemzetközi „peremvidéki öntudatot” említ. Adyt pedig e misztifikált peremvidék költőjének tekinti. Közben a peremvidék jellemzésére olyan ismérveket sorol, amiket – akár Marxot idézve – bízvást ráilleszthetnénk Nyugat-Európa legfejlettebb országaira is (alázás, fájó tépett hang, tespedt stb.). Problemátikusnak tartom a könyv mindenáron való, s *elvonítá* váló anti-centrum elméletét, azt hogy Ady *nem* a centrum (?), hanem a „végek” (?) költője. Én ezt az értékelést tartom peremvidéki színezetűnek, s kissé rokonjellegűnek a kisvárosi-vidéki Adyt eszményítő sürgetésekkel. Szabad-e ezzel szemben Dévényinnél is betörnöm?

Ady a könyvben túlságosan gyorsan szabadul meg nacionalizmusától. A műben az 1905. évi korszak örökérvényű tisztítótüznek tűnik. Utána már csak „leküzdött nacionalizmusról” van szó. A manapság talán időszerűbb tanulsággal szolgáló további rezdülésekről, visszaesésekről szisztematikusan nem olvashatunk. Ady permanens tisztítótüznek elfedése irányába hat, hogy a szöveg a költő egyik kérdéséről azt állítja, hogy az volt a legizgatóbb problémája: mit ér az ember ha magyar? S igaz-e, hogy az emberhez méltó élet – az „örök kurucság” (amit csak állandó nemzeti felkelésként értelmezhetünk)?

*

Ugyanakkor a jogos és eredményes igazítás lendületében az Ady-portrén munkáló kéz néhol olyan rétegeket is megkarcol, amelyek már nem a költőt, hanem a valóságos Adyhoz tartoznak.

Korábbi túlzó nézeteket némiképpen szintén elrajzoltakkal helyettesítve, a szerző bizonyos ütemcsúsztatással a valóságosnál lassabbnak tartja Ady politikai fejlődését, főleg az 1905–1908

közi időszakban, s fogalmi zavar támad a forradalmiság értelmezésében. A költő nézeteinek belső ellentéteit még jobban kisarkító tárgyalásmód helyett szükségtelen hangsúlyeltolódás figyelhető meg itt a negatívumok irányába.

Tévedés, hogy Ady „nemigen” jutott túl a liberalizmuson 1905–1906 táján. Hiba 1906-ról szólva a jövő eseményeként feltüntetni Ady polgári radikalizmusát (ez egyébként is ellentmond az „érzelmi forradalmár” említő fejezetcímnek). A munka vitatja, hogy Ady 1905–1908 között forradalmi demokratikus nézeteket vallott, s őt „következetes demokrataként”, „puszta demokrataként” méltatja. A szembeállítás nem indokolt. Az akkori Magyarországon a viszonylag következetes polgári demokrata a forradalmi demokrata. Az más kérdés, hogy Ady nem mindenben érte el ezt a szintet. Már 1905 előtti forradalmi tendenciái is hangsúlyosabb említést érdemeltek volna, 1905-ben pedig radikális demokrata, akinek gondolatvilága ettől fogva – különösen 1906–1907-ben – viszonylag gyors ütemben forradalmasodott. Nem ellenérv, hogy bizonyos kérdésekben következetlen volt. Mindenben következetes forradalmi demokrata nem létezett. Nem ellenérv, hogy iszonyodott a vértől – ez több forradalmi demokratánál megfigyelhető. Nem ellenérv Ady több anarchista megnyilatkozása, hiszen a kispolgári forradalmiság sohasem tudta magát elhatárolni az anarchizmustól. Különösen nem győz meg, hogy Adynál hiányzott a forradalmi tett. A mű nem veszi eléggé tekintetbe, hogy a költő harcos publicisztikája önmagában is tett volt. A munka már-már éppen az anarchizmusra emlékeztetve kér újra és újra cselekvést hőseitől, anélkül, hogy megjelölné, mit kíván tulajdonképpen? (Egy későbbi időszakkal kapcsolatban előfordul, hogy Ady egy merénylet ellenzőjeként kapja meg a forradalom elutasítójának bélyegét.) Konceptuális jelentősége van, hogy a Felszállott a páva című versből *nem* a diadalmas elvárás, de a baljós hangulat kiáradását állapítja meg, egyoldalúan értékesítve helyes részmegfigyelését. Úgy vélekedik, hogy a költőnek még a későbbi forradalmiság sem adott hitet és távlatot.

A kötetek alig különböztetik meg a polgári és szocialista forradalmiságot. Ady nem egyszer a szocialista forradalmiság ismérvei alapján minősül éretlenebbnek.

1908-tól, amikor a szerző is elismeri a költő forradalmiságát (tudatos meggyőződését), kevéssé figyel fel az Adyt továbbemelő pozitív élményekre (a koalíció bukása, a költő népszerűsége stb.). Nem annyira továbblépő, mint inkább megtorpanó gondolkozónak festi, s azt állítja, hogy Adynál a kételkedés „vibrálása” – a lényeg.

Király jogosan állapítja meg: Ady forradalmisága sok tekintetben kialakulatlan, érzelmi jellegű volt. Azonban az „érzelmi forradalmiságnak” szánt fejezetben a probléma egysíkúan merül fel. A mű szerint Adyt 1905–1908 között a „puszta érzelmiség” jellemezte, csak érzelmeivel, „absztrakt” módon, sejtve tapogatózott a forradalom felé. Merev ellentétpárokban szembeállítja egymással az értelmi és érzelmi forradalmiságot, a morális és a meggyőződéses revolúciót, a hitet és az elszántságot, sőt a politikát és erkölcsöt. Persze a részletes elemzésben engedményt kellett tenni ebből, s így a „puszta” érzelmi forradalmár egyidejűleg a történelemszemlélet megújítója, tudatosító, az intellektuális forradalmár kiteljesítője. 1905–1908 között a szöveg kerüli a tudat ki-fejezést, legfeljebb az ismeret fogalmát használja, de azt is csattanóan ütközteti a világnézetével. A következmény: a Dózsa György unokája című versét – a könyv szerint *nem* meggyőződésben, *hanem* érzelmi benyomásai alapján írta. Ezek után az 1908. évi fordulat egy addig teljesen impresszionista személyiség hirtelen hályogtépésének tűnik.

A mű Adyt 1908 után is „önmaga ellenére való forradalmárnak” tekinti és nem indokolja meggyőzően, hogy az elsősorban pesszimistának ábrázolt költő hogyan léphetett előre.

Restelljük szóvátenni: a politika érzelmi megközelítése védekezés, leplezés, rafináltság, tehát fékezett tudatosság is lehet.

Az érzelmiség részleges áttételező szerepét nyilvánvalóvá tette volna Ady politikai jelképeinek rendszeres elemzése. Erre azonban – a vármegye kivételével – nem kerül sor. A jelképek politikai értelem-variációi kívül rekednek a tárgyaláson.

Az említett karcokhoz tartozik Ady magányának értelmezése. A szerző az elszigetelődést mutatja be a költő egyetlen létformájának. Pedig a magány csak tendencia Ady életében. Inkább életérzésként, hangulatként, az egyéni lét síkján jellemezte ezt a „táborosan” harcos és sok barátú újságíró. Ám a könyv kizárólag a második irányzatot hangsúlyozza. Nem írja le részletesebben Ady későbbi országos „pajzsraemelését”, a demokratikus tábor nagy része által történt ünneplését. A költőn tényleg sokszor erőt vett a magány, de az mégis a súly elvetése, hogy a Szeretném ha szeretnének egyáltalán „nem a szeretetvágy költeménye” (jobbán II. k. 144. 1.). A magány-„vágynak” ilyen előtérbe állítása már nem annyira magyaráz és lefokoz, mint inkább

túlemel. Adv napi munkaküzdelmének figyelmen kívül hagyása lényeges értelmező vonással egyszerűsíti a portrét.

A szerző – erre külön nyilatkozata utal – nem becsüli eléggé az életrajz szerepét az írói fejlődésben. A biográfiát ugyanis politikai fontosságú adattár helyett inkább az egyéni élet krónikájának tekinti. S ami furcsa: a mű mégis az egyéni élet részletezésében bővelkedik a politikai biográfia rovására.

*

Amikor mindezt megállapítani véljük, tüstént hozzá kell tennünk: az utóbbiakért nem elsősorban a szerzőt hibáztatjuk. E nagy irodalmi monográfia főleg a történetírás adósságát, a történetírás nem kielégítő kultúráközelségét dokumentálja. (Bizonyára az is ennek tudható be, hogy miután a feudálkapitalizmus fogalmát nagy nehezen kiiktattuk, a dualizmus politikai vákuumáról, a kor tehetetlenségéről, halálvágyáról szóló mellőzhető közhelyek ilyen magas színvonalú munkában is kísértének.)

Soraink a következő kötetei előtt álló kiváló mű küldetésének zavartalanabb érvényesülését célozzák. Örülnénk, ha elősegítenék tudományaink együttműködését, az eszmei problémák tisztázását.

(1971)

(Intés az őrzőkhöz. I–II. 1982.)

Legnagyobb irodalmi életmű-rajzunk kerekedett ki Király István újabb két kötetéből. Ezt az 1300-nál több oldalt fokozott örömmel vehettük kézhez. Nemcsak folytatódott a sokat ígérő szintézis, de mintha a szerző felgyült türelmetlenségünket kívánná lelohasztani, ugrásszerűen azonnal az életmű csúcspontjának, zárókövének izgalmas időszakával szolgál; a világháború éveivel.

Az új, életerős, oroszbarát világpolitikai orientációért és a sovinizmus felszámolásáért folyó küzdelem Adv életművében minden más íronál erősebben feltüremlett és kontrasztokat alkotott – ezért lett éppen az ő költészete és publicisztikája századunk irodalmi vitáinak központi neuralgikus pontja. A történettudomány oldaláról nézve is törvényszerű, hogy ilyen terjedelmű és ennyire igényes munka foglalkozzon vele.

A világháború kezdetén

Király számára könyvtárnyi önigazoló memoáriróadalom kínálná azt az olcsó megközelítési módot, amely szerint a *világháború kirobbanásával* egészében igazolódott a magyar progresszió és azonnal mintegy megdicsőült. Ő ehelyett a tárgyszerű boncolás tudományos módszerét választotta. Ezért a tényeknek megfelelően kiindulópontja éppen az, hogy a világháború kezdete a magyarországi haladás legtöbb gyengének bizonyult áramlatát sok tekintetben megcáfolta, előrejelzéseiket összetörte. Nacionalista beszüremlést állapít meg a szociáldemokratáknál (I. 122, 144. 1.). Imperialista megfontolásaikért a progresszió másik nagy csoportjának, a polgári radikálisoknak és kispolgári demokratáknak zömét is elítéli – 1914 őszének tükrében. A szélsőjobboldal és a megtévedt baloldali csoportok komor hátteréből bontja ki Adynak a nehéz körülmények között küszködő, de körülbelül 1914 novemberétől inkább pozitív, imponáló politikai állásfoglalását. Ez ha nem is volt mentes a nagy ellentmondásoktól, újrabontakozó, jó irányú forradalmi irányzatával, tartásával fokozottan elválóban volt a denaturálódó polgári radikalizmustól és a jobboldali szociáldemokráciától.

Az egész munkának tulajdonképpen ez a reális szigor az aranyalapja.

Adv: „a nagy tömegek szerephez jutnak”

Más oldalra tartozik, hogy a szerző figyelmét megítélésünk szerint kissé egyoldalúan vonják magukra a politikai élet ún. szalonirányzatai. Ez azzal a negatívvmmal jár, hogy a *radikalizálódó nemzetközi és hazai munkásmozgalom* Adyra gyakorolt ösztönző hatásának leírása a következő

hónapokat és éveket tekintve szinte teljesen elapad a kötetekben. Nem derül ki, hogy ebben a korszakban, amikor Ady szerint „a nagy tömegek szerephez jutottak”, ez volt az a döntő erő, amely a költőt mind jobban segítette a nacionalizmustól való további fokozatos, bár távolról sem egyenletes tisztulásában.

Amennyire találó, hogy az új munka megkülönböztetett érdeklődéssel fordul 1914 eseményei felé, – a szerző emiatt mindkét kötetben keresztül színte helyben jár, a világháború kirobbanásának témaköréhez vissza-vissza térve –, annyira problematikus, hogy nem nyújtja a költő politikai nézeteinek rendszeres, vagyis időrendben előadott és filológiailag dokumentált leírását. Az utóbbi bizonyára önként kiváltaná a forradalmi tömegmozgalmak hatásának bizonyos szemléltetését. Például az 1916-os zeneakadémiai matiné történeténél. Ez sohasem jöhetett volna létre ilyen demonstrációként a radikalizálódó baloldali, népi áramlatok előzetes úttörése nélkül. Anélkül például, hogy ekkorra már „a fiatal dühök is ellobogtak” lettek légyen (1915), részben a népmozgalom hatására.

Mindez a távlatra is kihat. Ahelyett hogy a kötetek a reális tömegmozgalom csúcspontja, a későbbi kommunista vezetésű munkás és értelmiségi mozgalmak és a Tanácsköztársaság felé nyitna történeti perspektívát, kevésbé érthető módon az 1916 évi demonstrációkat egyedül 1928 sarlósainak népies rendezvényei felé célozza be.

Néhány egyéb apró, de nem jelentéktelen történelmi szépséghiba is akad mindjárt a kezdetnél, amit a második kiadásig könnyen el lehetne távolítani. Király óvatlanul átvesszi azt a széles körben elterjedt tengely-közhelyet, hogy a németek teljesen felkészültek a háborúra, míg a többi nagyhatalom nem. Joggal kérdezheti az olvasó: komolyan elképzelhető-e egyáltalán, hogy valamely hatalom csakugyan teljesen befejezi felkészülését még a harcok előtt? És ha mégis, miért verheték meg akkor éppen a németeket? Az az elképzelés, hogy az el-elbátortalanodó Ady esett ki teljesen a korából, s hogy az ő jobb hite nem igazolódott, szintén könnyen cáfolhatónak látszik: Tisza, Wekerle és Apponyi voltak azok, akiknek hite nem igazolódott, akik tényleg kibuktak saját korukból. A kisebb fogyatékoságokhoz tartozik még bizonyos kezdeti szerb, bolgár és lengyel vonatkozások mellőzése. Túl szépnek tartjuk továbbá a külföldi írók jellemzését a világháború fogadásában: a valóságban bonyolultabb a kép.

Oroszország és Ady

Ellenben Király István minden más Ady-összefoglalásnál bővebben fejti ki, miként haladt előre a költőfejedelem a világháború időszakában az új, egészséges politikai világorientáció magáévátételében, a *megújuló Oroszország központi politikai szerepének* következetesebb megértésével. Teljes joggal mutat rá, hogy Ady politikai nagyságának döntő összetevője végül is éppen az orosz orientáció melletti kiállása volt. E tekintetben az új kötetek pótolnak is az előző kötetek hiányaiból: visszanyúlva a század elejére, 1905-re, érdekfeszítő mozzanatok elevenítenek fel az oroszbarát tendencia megerősödésének történetéből, Ady meglepően éleslátó felismerései alapján. Adynak azt az írását például, amelyben 1914-ben Károlyi Mihály tervezett szentpétervári útjával kapcsolatban annak terveit továbbfejlesztve lelkesen állást foglalt az orosz szövetség mellett, joggal az Ady életmű egyik legjelentősebb külpolitikai mozzanatának minősíti.

A szerző mindemellett nem elég kritikusan kezelte Károlyi Mihály későbbi keletű és a maga korábbi, sokkal fogyatékosabb politikáját túlzottan igazolni igyekvő emlékiratát. Tévedés, hogy Károlyi az oroszországi utazás jelentős gondolatával 1914-ben (a világháború előtt) tényleg teljesen elszigetelődött volna. S hogy azt nem támogatták még akkor jelentős tömegek. A hiba az úri ellenzék következetlen politikájában volt. Károlyi végül is ennek engedett még. Király érinti egyik erről szóló tanulmányomat. Annak mondanivalóját azonban valamilyen tévesen interpretálva, úgy állítja be a dolgot, mintha „csupán” belpolitikai okokkal magyaráznám Károlyi utazási tervét és semmi jelentőséget nem kölcsönöznék a külpolitikának. E tekintetben szembeállít Diószegivel. Majd maga szolgál azzal az újként feltüntetett feloldással, hogy mindkettőnk egyoldalúsága helyett, ő mindkét tényezőt, sőt többet is hajlandó figyelembe venni. A hiba itt egyszerűen a filológiai pontatlanságban, a felületes olvasatban rejlik. Megjegyzem se Király, se Diószegi nem hozott egyetlen, új orosz vonatkozású külpolitikai tényt se a tárgyalásba, azok eddig csak Károlyi-tanulmányaimban találhatók. Egyébként amellet természetesen továbbra is kitarok, hogy Károlyiék tervezett akciójában elsősorban a belpolitikai úri sérelmi küzdelem daca lüktetett, s hogy ekkor még nem tértek le a Habsburg-hűség útjáról.

A korábbi kétélyekkel szemben Király azt az Ady-szövegváltozatot fogadja el, hogy a költő a szentpétervári útitervről írt cikkében csakugyan *sok* *ezruk* szívében élő tervként említette az orosz szövetséget. Ha ez így volt, s ezt a kritikai kiadás is megerősíti, akkor természetesen még kevésbé lehetett szó azonnali elszigetelődésről.

Miközben Király a reformkorig visszapaillant a Magyarországon kialakult Oroszország-képre, többször használja a demokratikus oroszellenesség, sőt demokratikus russzofóbia kifejezést. Erről a terminológiáról nézetünk szerint le kell mondani. A reformkor demokratikus nemzedékei ugyanis sok tekintetben pozitívan nyilatkoztak az orosz teljesítményekről, gondoljunk például Táncsics véleményére I. Péter cár politikájáról. Körükben valamiféle általános oroszellenességről tehát semmiképpen sem lehetett szó. (Kossuth halála előtt is javasolta hiveinek, hogy tanuljanak oroszul.) Különösen ez volt a helyzet az orosz nép megítélésében – az értelmiség legjobbjainál és a népnél. Ha pedig mégis ellenlábaságot tapasztalunk náluk, akkor ez éppen antidemokratikus, nacionalista álláspontból következett. Ahelyett tehát, hogy az antidemokratikus előítéleteket a demokrácia jegyeivel ékesítsen fel, helyesebb ha megjelöljük az igazi forrást. Természetesen politikájuknak éle sok tekintetben antiabszolutista, s így cárelles volt, de ezt hiba egyszerűen demokratikus oroszellenességeknek minősíteni.

Bizonyos átfogalmazásra szorul megítélésünk szerint az a tétel, hogy a köztudat „orosz” megjelenésében 1905-től a forradalmi összetevő lett a meghatározó. Részen azért, mert a radikális haladás táborában itt mindig is elsődleges megbecsülésnek örvendett a demokratikus Oroszország. Ezen 1905 fokozott, gazdagított, de nem változtatott minőségileg. A reakció táborában pedig – annak rövidlátása miatt – 1918-ig továbbra sem került ennyire előtérbe a forradalmi problematika. Noha a haladás Oroszország-képe hatott a reakciós közvéleményre, azt nem tehetette magáéval azonossá. Király tehát szinte eltekint e problémánál a „két Magyarország” létezésétől.

Ugyanakkor sok tekintetben megcsúszást érdemel, hogy a szerző kiemeli a gondolatot: a szláv Zágráb közelebb volt Szentpétervárhoz politikailag, mint Budapest. Itt azonban hiányzik az ellenpont: más tekintetekben éppen a magyar szocialista baloldal mélyebb áramlata miatt, a radikális oroszbarát demokratikus erők Budapesten izmosabbak voltak, s így közelebb estek az orosz fővároshoz, mint a zágrábiak.

Ami a világháború éveiben az orosz-magyar kapcsolatok történetének fordulópontjait és Ady ezekkel kapcsolatban tanúsított kiállásait illeti, a kötetek rajza e fontos periódushatároknál a szakirodalomban megszokottnál haloványabb, bár tartalmaz újabb részmegfigyeléseket. Hiányzik például az 1914 november táji első pozitív fordulat leírása. Azután 1915 októberében Ady „orosz hangja” nyilvános visszatérésének körülményeit keressük hiába. Majd kimarad a következő fordulópont: 1916-ban a német vereség jelzése. II. Frigyes porosz uralkodó sorsának felidézése. Fehér foltként látjuk továbbá Ady fejlődés-rajzában a Februári forradalmat követő hónapokat októberig. S Októbernek a költőre gyakorolt hatása vázlatosabban ábrázolt, mint a Februári forradalomé. 1918 őszén, ahol jó alkalom kínálkozott volna Ady orosz vonzalmainak exponálására, immár a forradalmi Oroszországgal kapcsolatban, a szöveg leesik, a kulmináció elmarad. Azzal együtt, hogy miért alakult így a tárgyalás. Általánosságban is fájjaljuk, hogy a kiugró jelentőségű 1918 nem került a dokumentáció középpontjába.

A szerző ezekben a kötetekben is kitartott Kelet-Európának, mint úgynevezett peremvidéknek problematikusan megjelölése mellett. Ráadásul Oroszországot is belevéve! S persze azt kényszerül megállapítani, hogy a világesemények fordulatával – fokozódott a „peremvidékek” szerepe... Király tehát helyett, hogy következetesebben levonná Ady nyomán a tanulságot: a történelem át-helyezte a súlypontot Oroszországba, kitart a megnövekedett történeti szerepű „peremvidék”, e fából vaskarika megfogalmazás mellett. Ilyesfajta polgárinak tetsző ökonomizmust, ilyen régies színezetűen megmerővedett civilizációképet azonban nem enged meg a század kezdettől fogva óriási változást felmutató története. Ám az új munka első kötete mégis arra tette a hangsúlyt, hogy Oroszország – úgymond – Ázsiát belopja Európába. Holott Oroszország keleti funkciójának döntő szerepe éppen az volt, hogy Európát vitte be Ázsiába, mégpedig korántsem lopva.

Az oroszbarátság és a keleti orientáció túlságosan egyszerű azonosítása tartozik Királynál az egyéb zavaró mozzanatok közé. A szerző figyelmét elkerülte, hogy számos divatos „keleti” irányzat éppen Nyugat-Európából származott, az ottani reakcióval szövetekezett, és ellenséges volt az oroszok, az orosz demokráciára orientálódó forradalmi szocialista törekvések iránt.

Annál inkább szóvá kell tennünk mindezt, mert maga Ady Kelet-Európa szláv és nem szláv népeit nem helyezte ennyire a világ háta mögé. Éppen Király István érdeme, hogy kiemeli más

helyütt Ady egyik nagyszerű gondolatát: a *szláv nemzetek* fényesen „rehabilitálták” magukat a századelőre az egyetemes történeti fejlődésben. S mivel a költő Oroszországot sokszor szívesebben nevezte „nagy szláv birodalom”-nak, világos, hogy e szavak elsősorban magára Oroszországra vonatkoztak. A Februári forradalom, de még inkább az Októberi forradalom egyik Adyra gyakorolt hatásának tekinthetjük a költő és a prózaíró szláv tematikájának megizmosítását.

Ezért az új köteteknek azokat a lapjait tartjuk erőseknek és nagyon megokoltaknak, ahol Király akadémikus az adatok segítségével leplezi le az Oroszország ügyével mindig összekapcsolódó szlávellenes irányzatokat. Amelyeken elitéli Fényes Samut is, mert általános támadást óhajtott a szláv világ ellen. Evégett a szerző figyelmeztetően és indokoltan idézi a Vilmos német császárnak tulajdonított mondást: „Gyűlölöm a szlávokat”. Király István Révai József szavaival Ady új politikai orientációjáról a tényeknek megfelelően hangsúlyozza, hogy az „a szláv népek felé” szintén más politikát jelentett (már csak azért is, hiszen Oroszország egyéb szláv népeket is magába foglalt).

Itt még azt jelezni: a pángermanizmus és a pánszlávizmus teljesen azonos tényezőként való említése vitatható mind a szláv népek eltérő helyzete, mind pedig eme irányzatoknak a birodalmi kormányzatához fűződő különböző kapcsolata miatt. Sok helyütt egyébként is inkább a szlavofil jelző lenne indokolt a pánszláv helyett. Vagy éppen a demokratikus szlávbarátság. Az olyan kitételek is bíráló kommentárt igényeltek volna, mint az, hogy az antiszlávizmus Magyarországon küldetessé vált, akár a török elleni vállalkozások. (1/295. 1.)

A sovinizmus elleni harc

Ebben a kérdésben az új munka szilárd pontja, s ez fejtegetéseinek ebben a tekintetben azonnal nemzetközi rangot kölcsönöz, hogy nem leplezi az osztrák és magyar kormányzat nemzetiségi elnyomó politikáját. Sőt, megállapítja: fokozódott. Külön érték, hogy a polgári ellenzék sovinizmusára is rámutat. Abban a kérdésben, hogy a magyar polgári ellenzék a múlt században általában képes volt-e tényleg felülemelkedni a területi integritás elvére, s amelyre a felületesen gondolkodók gyakran minden lekiismeretfurdalás nélkül igenlően rábólintanak, Király elismerést érdemlően határozott tagadással felel. Erdély példájára hivatkozik, amelyről komoly formában Kossuth sem mondott le, hibázva az Erdélyen belüli önrendelkezés ügyében, az utána következő talmi polgári ellenzék pedig még kevésbé.

Mivel Király tisztán látja az eseményeknek ezt a vonulatát, Adynál is komoly politikai-eszmei ellentmondásokat fedez fel, amit a költő régebbiről örökölt. A szerző elemzőmunkáját dicséri, hogy rögzíti: Ady a sovinizmustól való jelentős eltávolodása ellenére egyidejűleg bizonyos pontokon a régi birodalmi elv híve maradt. Csak sajnálhatjuk azonban, hogy kitér e mozzanatok folyamatos dokumentálása elől, jöllehet az igen tanulságos lehetne.

Ha kritikus volt Adyval szemben, természetes, hogy Ignó Habsburg-birodalmat tömjenező politikai álláspontja felett sem hunyt szemet.

Am pontosabb lett volna az elemzés, ha a birodalmi elv kézzelfoghatóbb megjelölést nyer: mikor, melyik birodalomról volt szó? Az egész Habsburg-birodalomról, vagy csak a magyar korona részbirodalmáról? Már csak azért is, hogy a munka megszabaduljon a további belső problémáktól: kiiktatva azt a feltevést, hogy a dualizmus korában egyáltalán nem létezett magyar birodalmiság. Itt Király következtelen. A teljesen délibábos magyar nagybirodalmi ambíciót tekinti csupán birodalmiságnak és ezen az alapon jut a részbirodalmi állapot tagadásához. Tehát milyen birodalmi elv mellett tartott ki Ady?

A sovinizmus maradványai elleni harc érdekében bizonyára újabb megfontolást kíván továbbá a mostani folytatásnak az a tétele, hogy amíg korábban főleg kulturális jellegű volt a nacionalizmus, erre a korszakra, a huszadik század elejére már inkább állami jelleget öltött. (1/59.) Akár a programja, akár szöszékei felől nézzük a nacionalizmust, az elsősorban kulturális jelleg tétele nem igazolható. Idealizálja a magyar sovinizmus hosszú történeti útját. S hogy éppen Rákosi Jenő lett volna az állami szintű nacionalizmus sorkezdője, az egy másoktól, nem Királytól származó idealizáló legendának ismert fordulata. Kár, hogy a munka is átvette.

Máskülönben: e hírhedt publicista, Rákosi Jenő pályájának felrajzolása elvileg feltétlenül szükséges volt ebben az áttekintésben. Király professzor azonban ezeknek az oldalaknak tükrében látszik legkevésbé kritikusnak és reálisnak. Miképpen lehet a Habsburgokkal ujjat húzó Deákot egy

olyan Habsburg-talpnyalóval politikailag így összekötni, amilyen Rákosi Jenő volt, akinek Ady jól látta „bűnlajstromát”, s akinek még az emlékét is el akarta ásní – ami az esetleges pozitív értékelést illeti. Miképpen lehet kétségbe vonni, hogy Rákosi Jenő a dualizmus és a Horthy-rendszer propagandistája? (A munka csak manipulátornak akarja tartani.) A szerző azért megengedi, hogy ez a hírlapvezér – Mussolini néma csodálója volt. Bár kiigazításra szoruló paradox állítás: a dualizmus időszakában nem csodálhatta Mussolinit, mert az akkor formálisan még szocialista volt és antantpárti, a Horthy-korszakban pedig nem némán csodálta, hanem lapjával ünnepeeltette.

Azt, hogy Rákosi Jenő élete utolsó évtizedeiben Magyarország legnagyobb közvéleményformálója – a Horthy-propaganda állította. Feledtetni akarta ezzel a szocialisták százezreket, milliókat megmozgató agitációját, a Tanácsköztársaság nagyjait, de Adyt, Jászit és Károlyit is. Rákosi Jenőnek fokozatosan még a polgári ellenzéknél is csökkent a hatása, nemcsak a nép körében, amint Ady is utal erre. Inkább lapstatisztikához kellett volna folyamodni, mint a régi verzió átvételéhez. S ha nagy írók hízelgő nyilatkozatot tettek Rákosi Jenőnek, ezt hamarabb megmagyarázni és bírálni szükséges, mint sem belenyugodni az irredentisták által kialakított túlzásokba.

A forradalmi demokratikus tendenciákról

Az utóbbi mozzanat is felveti a *forradalmi demokratizmus* jellegének, pozitívumainak és negatívumainak problémáját a századelő Magyarországon. Az előző kötetekkel szemben örömmel üdvözölhetjük, hogy Király elemzésében már felmerült a magyarországi forradalmi demokrácia léte általában. Ezt a szempontot annak idején magunk is szorgalmaztuk az 1905-ös forradalom itteni hatásáról írt tanulmányunkban (1905 – az ötvenedik és hetvenedik évforduló között. Jegyzetek az új szakirodalomról és a magyarországi fogadtatás kérdéseiről. Tájékoztató 1976. 1.), illetőleg a szerzőhöz akkor adresszált kollégális megjegyzéseinkben. Továbbá megnyugvással tapasztaljuk, hogy utalás történik Ady forradalmi demokratikus fejlődésére.

Ami mégis későbbre maradt: a szocialista baloldal mellett csakugyan felnövő eme magyarországi forradalmi demokratikus szellemi tendencia mibenlétének megfogalmazása és a nagy költőre való alkalmazása. Az utóbbi igény annál inkább felmerül, mert a szöveg szerint Ady 1908–1912 között nem egyszerűen forradalmi demokrata, hanem fejlődésében még csak a forradalmi demokrácia felé tart, s így az olvasót az érdekelné, hogy miképpen fest a magaslat, amelyet ily módon elérhet.

Király e fejlődésvonal kezdetét a forradalmi demokrácia tényének beemelése ellenére annyiban továbbra is szűkkeblűen ítéli meg, hogy 1912-ig még mindig nem az előremutató elemet látja döntőnek Ady szellemiségében (I/194). Ez a tétel ütközik az általa jelzett forradalmi demokratikus fejlődésiránnyal. Tehát megítélésünk ellentétes: Ady munkásságában már sokkal korábban a pozitív mozzanatok az elsődlegesek, noha ezek nem kis belső vajúadás közben fejlődtek tovább. Ilyen sommás periodizálás helyett belső szellemi arányainak, pozitívumai és negatívumai mérlegének konkrétabb leírása alapján kellene szakaszolni életútját.

A különösen kérdéses 1905–1908 közti korszakról azt a megállapítást kapjuk, hogy Ady akkor liberális demokrata (I/181. 1.). Anélkül, hogy bizonyos liberális, vagy éppen konzervatív nézet-elemeit kétségbe vonnánk, a hangsúlyt a történelmi események tükrében politikai radikalizmusára, forradalmi fejlődéstendenciájára tennénk már ekkor is. Hiszen máskülönbön mostohábban járnánk el Adyval, mint a polgári radikálisokkal.

Az előző kötetek a kezdetben állítólag „kétfmeggyőződésű” forradalmár helyébe az életmű-rajz kiteljesedésére a „homogén győződésű” forradalmár Adyt ígérték. Ez a beállítás már akkor mindkét oldalról kifogásolható volt: kezdeti szellemi dualizmusa nem volt olyan erős, hogy azért valamiféle tudathasadásos politikai magatartással vádolhatnánk Adyt, a végkifejletben pedig a liberális feltételezés ellenére éppen hogy nem tűnt el ez a kettőség, hanem csak sokszor mérséklődött (miközben más kérdéseknél éleződést tapasztalunk). Ezért az utolsó évek tekintetében is természetesen feltűnik az új kötetekben – ám a korábbi tételeknek ellentmondóan – a költő „két irányba mutató arca”, Király István által paradoxnak nevezett forradalmisága, valamint nem utolsósorban a szocialista internacionalizmussal időnként kialakult konfliktusa. Mindez ismételtén bizonyítja a „kétfmeggyőződésű” forradalmár és a homogén forradalmár konstrukció alkalmatlanságát. Egy differenciáltabb, a *kontrasztokat mindvégig, tehát a háború időszakában is figyelembe vevő*, vagyis erősebben kritikus alapmegközelítés szükségességét.

Jászi Oszkár hasonló szellemű tárgyalása megkönnyítené e feladat megoldását. Király kétségtelen érdeme, hogy a világháború éveiben jelzi a polgári radikalizmus fokozatos elfajulását. Utal

a polgári radikalizmusnak liberalizmusba való süllyedésére. Megírja egyúttal, hogy ebben a korban már az egykori polgári liberalizmus is átlényegült, reakcióba váltott. Ehhez azt tennék hozzá kiegészítésként, hogy bizonyos pontokon a polgári radikalizmus már egyenesen konzervatív sovíniszta álláspontra csúszott le a háború alatt, jelezve a későbbi nagy politikai elzuhanást a forradalmi szocialista Oroszországgal szemben.

Az életmű-rajz álláspontja abban a tekintetben megbízható és támogatást érdemel, hogy hangsúlyozza: Jászi még a polgári föderalizmusig is csak nagy késéssel jutott el, a magyar uralkodó osztályok szupremáciájáról pedig ténylegesen csak a forradalmi mozgalmak végkifejlete által volt kénytelen lemondani. Amikor azonban a munka bizonygatja, hogy Jászi következetes demokratikus alternatíváig jutott el a nemzetiiségi kérdésben – már lecsúszik a tények talajáról. Túlzó idealizálásba téved. Ide tartozik, hogy 1918 novemberében nem szánja el magát Jászi nacionalizmusának kimutatására, hanem ehelyett őt – homályos és kétes glóriát adva neki – a nemzeti optimizmus képviselőjének minősíti.

Ezzel kapcsolatban kifogásolható, hogy a munka nem ítéli el Jászit amiatt, hogy Oroszországot, Európa egyik mindenkori oszlopát, „ázsiai természetűnek”, alapjellegűnek próbálta bélyegezni, összhangban a rossz francia polgári orientalisták és új élete egy szakaszában tanítványukul szegődő Plehanov gyökeresen hibás propagandatételeivel.

Félreértés, hogy Jászi 1914-ben támogatta az orosz szövetség Károlyi-féle tervét: Jászi, noha demokratikus szólomokkal, éppen a diplomáciai akció ellen dolgozott.

A Naumann-féle Közép-Európa-terv (1916) értékelésében Jászi szerepét azért látja irreálisan, mert magát az imperialista békekiutat kereső tervet reálisnak állítja. (A Naumann-tervről néhány lappal később található elfogadható értékelés már alig változtat Jászi hibás megítélésének tényén.)

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a radikális párt politikai sorsa annak megalakulása után teljesen eltűnik a kötetek lapjain, akkor megállapítható: Jászi kellően kontrasztos, kritikus értékelése sem oldódott meg.

Még kevésbé nevezhetjük teljesen sikerülteknek az *apróportrék* egy részét. Csécsy nem léphetett ki németellenes érzületei miatt a Galilei körből, mint a szöveg állítja, hanem csak radikalizmusának gyengesége és az úri politika vonzása folytán. Fenyő Miksa sohasem volt igazában világpolgár, mivel ilyen vonzalmi ellenére nacionalista alapállás jellemezte. Horthy belügyminiszterét és kultuszminiszterét, Klebelsberg Kunót, aki egyike az akkori ellenforradalmi kormányzat legszűkebb látókörű és ultrakonzervatív tagjainak, nagy túlzás reformkonzervatívnak nevezni (ahogy néha Széchenyit említik). Ellenben feltűnik, hogy balfél a kelletténél valamivel szigorúbb a mérték. Igazságtalanannak tartjuk, hogy a szerző e korral kapcsolatban Diener-Dénes József nevéhez a „kiegyensúlyozatlan fantáziálény” toldalékot is odaillesztette – Diener-Dénes minden fogyatékosága ellenére. Hasonlóképpen bántó, hogy Constantin Lucaciu román politikust az úri rendőség egykori szóhasználatával „hirhedt nemzetiiségi agitátor”-nak nevezi.

Az új kötetekben sajnos ismét bűvőpá:akként tér vissza az Ady – úgymond – egyre növekvő magányáról szóló eszmefuttatás. Amikor azonban azt olvassuk, hogy Ady-dombot emeltek, hogy a matinénál tömegtüntetés zajlott le, hogy még hatósági személyek részéről is fejedelmi fogadtatásban részesítették, hogy szinte szét akarták tépni az érdeklődők stb., akkor – bevalljuk – nem tudjuk kellően átérezni a munka borongó megjegyzéseit, magát ezt az állandóan fokozó sematizmust. A mindenoldalú és igazi magány egészen másféle.

*

Végeredményképpen Király István munkájának eddigi kötetei a maguk befejezetlensége ellenére (s van-e teljesen befejezett életmű – összefoglalás?) mindeddig a legszélesebben térképezték fel az Ady-életmű politika-történeti kérdéseit. Ezek közül néhány nagyon fontosat maradandóan megoldott. Ugyanakkor azonban megoldatlanul, vagy elrendezetlenül hagyta a problémák zömét. Bízunk benne, hogy a még hiányzó világháború előtti kötet, illetőleg az egész monumentális méretű munka újabb kiadása sok mindent gyorsan a helyére tesz a most szóvártettekből is.

Történészek és irodalomtörténészek közös és sürgető ügye, hogy a század irodalmi-ideológiai vitáinak ez a nagy gyújtópontja kimerítő értékelést kapjon, mégpedig szilárd eszmei alapon.

(1983)

Pásztor Lajos

KÉT GYÖNGYÖSI BETLEHEMES MISE A XVIII. SZÁZADBÓL*

1. – Közel száz éve foglalkozik már a hazai tudományos élet a magyar nyelvű betlehemes játékokkal, azok kialakulását és fejlődését azonban mindeddig nem sikerült tisztázni. Az első kutatók, Toldy Ferenc¹ és Gyulai Pál², a magyar nyelvű betlehemes játékok és a középkori misztériumjátékok közötti szerves összefüggésből kiindulva, leglényegesebbnek a magyar nyelvű misztériumjátékok létének tisztázását tartották. Középkori magyar misztériumjátékot ugyan nem ismert egyikük sem, de a katolikus egyház liturgiáját egységesnek gondolva és külföldi analógiára építve, a gyér és bizonytalan értékű magyar adatok alapján is, arra az eredményre jutnak mindketten, hogy Magyarországon is voltak a középkorban misztériumjátékok.

Toldy egyenesen azt állítja, hogy a középkori misztériumdráma nálunk is éppen úgy virágzott, mint Nyugaton; Gyulai szerint azonban csak liturgikus misztériumaink voltak, a fejlődés következő fázisa, amidőn a misztériumjáték elválik a liturgiától és önálló fejlődésnek indul, nálunk nem található meg. Ennek ellenére azonban ő is visszavezeti egészen a középkorig a magyar nyelvű betlehemes játékok eredetét, nem ugyan mint Toldy a kifejlett magyar misztériumdrámáig, hanem a liturgikus misztériumig, amely szerinte utóbb, mint a liturgia toldalékja, magyar nyelvűvé változott s némi változással eljutott a néphez is, amely maga karolta fel, miután az egyház felhagyott velük. „Az énekes és élénkebb parasztleányok, akik a falusi egyházakban eddig is közreműködtek, az egyházon kívül is folytatták az ájtatos mulatságot egészen a napjainkig. Így maradtak reánk e magyar mystériumjátékok.”³ „Karácsonyi népmisztériumainkban az ún. Betlehem nem egyéb, mint az oltár mögötti jászol”⁴, a betlehemes játékok pedig „nem egyebek, mint liturgikus mystériumok maradványai, amelyek a falusi egyházakból a nép közé menekülve részint megváltoztak, részint megcsontultak.”⁵

A magyar betlehemes játékok és a középkori misztériumok közötti szerves kapcsolat feltételezése érthető. Bizonyítani azonban Toldy és Gyulai feltevését sem maguknak a szerzőknek, sem pedig másnak eddig nem sikerült.

Helytelen volt – amint erre már Ábel Jenő is rámutatott – az a kiindulópont is, hogy a katolikus egyház liturgiája egységes volt a középkorban.⁶ Nem egységes az teljesen még ma sem. Az egyes

*Tanulmányom 1946-ban készült. Az eredeti szöveghez, amelyet most közlök, hozzátettem Szabolcsi Bence zenei szempontból 1948-ban adott véleményét a két mise dallamáról. Az utóbbi évtizedek során megjelent, témámat érintő, újabb irodalmat, s az arra vonatkozó esetleges észrevételeim a jegyzetekben szöveletes [] zárójelben adom.

Köszönettel tartozom Eöszé Lászlónak a kották átnézéséért és tanácsaiért.

¹TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története*. Második kiadás, Pest. 1867. 98–100.

²GYULAI Pál, *Karácsonyi mysteriumok és vízkeresztj játékok*, in *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, I. Pest. 1872. 513–531.

³Uo., 522.

⁴Uo., 528.

⁵Uo., 531.

⁶ÁBEL Jenő, *Színügy Bártfán a XV–XVI. században*, in *Századok*, 1884. 26–27. – * [Az Ábel által felfedezett és kiadott bártfai színlapra l. még *Régi Magyar Drámai Emlékek* (a továbbiakban: RMDE), szerk. KARDOS Tibor, I. Bp. 1960. 299–305.]

egyházmegyék szertartáskönyvei ma is eltérnek egymástól s még nagyobb volt közöttük a különbség a középkorban. A XV. század közepéig Magyarországon még csak kísérlet sem történt az egyházi szertartások egységesítésére. Az 1460-i szepesi zsinat tette e téren az első kísérletet, kötelezővé téve, hogy a papok „quantum possunt” kövessék az esztergomi rítust,⁷ a határozat azonban nem lépett érvénybe. Az egyes egyházmegyék ezután is saját rítusuk szerint végezték a szertartásokat s az nem változott meg akkor sem, amidőn valamelyik főpap más egyházmegye liturgikus könyvét alkalmazta. Így például Váradi Péter kalocsai érsek az 1498-i velencei kiadású esztergomi misekönyvet használta, a kalocsai szokás szerinti eltéréseket azonban mind rávezette a misekönyv szélére⁸ s így nyilván azokat követte. S nemcsak a kalocsai rítus tért el az esztergomitól, de az egri és más egyházmegyéé is.⁹

A római rituálé a középkorban másképpen nem is lehetett használni, csak külön engedéllyel. Így nyert például a római szertartás használatára felhatalmazást 1504-ben a garamszent-benedeki bencés monostor apátja.¹⁰ S ugyancsak ez időben, v. i. a XVI. század elején, a pannonhalmi bencés monostorban pedig az osztrák melki rítus volt az irányadó.¹¹ A római rítus elfogadtatása, s az egyház liturgiájának egységesítése csak az ellenreformáció korában vált fontos problémává. Magyarországon 1560-ban újra az esztergomi szertartásokat igyekeznek általános érvényre emelni,¹² miután azonban V. Pál pápa 1614-ben mindenütt kötelezővé tette a római rituálét, Magyarországon is annak használata került előtérbe. A római rituálé használatának ügyét nálunk Pázmány Péter szorgalmazta, de az mégis csak hosszabb ellenkezés után s némi változtatással lett általánosan elfogadott.¹³ Egységes egyházi rituálé így voltaképpen sohasem valósult meg teljesen. Az egyházi szertartások terén, mint már jeleztem, még ma is vannak eltérések az egyes egyházmegyék szerint, ha ugyan azok már nem olyan lényegesek és nagyok, mint a középkorban voltak.

Gyulaiék kiindulópontja, vagyis hogy a katolikus egyház liturgiája egységes volt a középkorban, így téves. Az a feltevés azonban, hogy Magyarországon is voltak a középkorban liturgikus misztériumok, helyesnek bizonyult. Gyulai tanulmányával szinte egy időben ismerteti Dankó József¹⁴ a Pozsony megyei deáki templom számára a XIII. század elején készült Pray-kódexet, amely a feltámadási szertartások között egy latin liturgikus játékot is tartalmaz. Hartwick győri püspöknek XI. század végi pontificale-ja pedig – mely külföldön már 1926-ban ismert volt, de figyelmünket csak másfél évtizeddel később, 1941-ben, egy zágrábi tudós, Kniewald Károly tanul-

⁷KNAUZ Nándor, *A magyar egyház régi szokásai. III. A rítus különfélesége*, in *Magyar Sion*, 1867, 161–163.

⁸FRAKNÓI Vilmos, *Váradi Péter kalocsai érsek misekönyve*, in *Magyar Könyvszemle*, 1888. 1–7. Vö. HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen. 1938. 279–280.

⁹DANKÓ József, *Magyar egyházi bibliográfia érdekességei*, in *Magyar Könyvszemle*, 1888. 129–130. – A magyarországi, elsősorban középkori, szertartások sajátos, egyéni, vonásaira vö. KNAUZ, *A magyar egyház régi szokásai*, in *Magyar Sion*, 1865. 401–413; 1867. 1–20, 81–85, 161–167, 241–248, 321–331; 1868. 177–194, 801–812, 881–891; DANKÓ József, *Magyar szertartási régiségek*, in *Új Magyar Sion*, 1871, 81–107, 161–182; 1872. 81–97, 161–174, 241–260, 321–340; RÁTH György, *Nyomtatott szertartáskönyveink a római Rituale behozataláig*, in *Magyar Könyvszemle*, 1890. 163–191.

¹⁰BATTHYAN Ignatii, comitis de, *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiecentium*, III. 644. Vö. KNAUZ, i. m. in *Magyar Sion*, 1867. 167.

¹¹A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, III. Bp. 1905. 323.

¹²KNAUZ, i. m. in *Magyar Sion*, 1867. 163.

¹³KNAUZ, i. m. in *Magyar Sion*, 1865. 401–413 (A római rítus behozatala); RÁTH, i. m., 175–191; DANKÓ, i. m. in *Új Magyar Sion*, 1871. 98–107. (A római szertartás behozatala Magyarországon); DANKÓ, i. m. in *Magyar Könyvszemle*, 1888. 137–138.

¹⁴DANKÓ József, *A húsvéti isteni szolgálat a régi magyar egyházban*, Esztergom. 1872. 10 – Vö. ZALÁN Menyhért, *A Pray-kódex feltámadási szertartása és misztériumdrámája*, in *Pannonhalmi Szemle*, 1927. 97–104; BÁLINT Sándor, *Népünk ünnepei. – Az egyházi év néprajza*, Bp. 1938. 51–53; KARDOS Tibor, *Középkori kultúra, középkori költészet, hely és év nélkül* [1941] (A Magyar Történeti Társulat Könyvei VII) 40. – * [Az 1946 utáni irodalomból l. még elsősorban: RMDE I. 269–273 és BÁLINT Sándor, *Karácsony, Húsvét, Pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Bp. 1973. 221–223.]

mánya hívta fel rá – a karácsonyi ünnepkör legkorábbi liturgikus színjátékát, a vízkeresztkor játszott Stella-t tartalmazza, pontos utasításokat adva annak eljátszására.¹⁵

Léteztek tehát a középkorban nálunk is liturgikus misztériumjátékok, az eddig ismeretes adatok azonban semmiképpen sem bizonyítják, hogy a magyarországi liturgikus misztériumjátékok nemcsak elszigetelt emlékek, amelyek a külföldről átvett, vagy külföldi hatásra készült szerkönyvekben hozzánk is eljutottak, hanem életerősek, életképesek is voltak. Világos azonban, hogy még az esetben is, ha tisztázódik idővel a középkori magyar misztériumjátékok kérdése és életerős volta, az még nem jelenti egyszersmind azt is, hogy azokból fejlődtek ki a mai ismeretes magyar nyelvű betlehemes játékok. Nem döntő érvként, csak elgondolkodtatónak hozom fel, hogy az olasz népi játékok egyik legjobb ismerője, Paolo Toschi, szerint a ma is élő, ma is szokásos népi játékok mind újkori keletkezésűek s egyikük sem vezethető vissza a XVI. századnál régebbi időre. Az umbriai, abruzzói, toszkánai középkori, XIII. századi, vallásos játékok közül egy sem volt olyan életerős, hogy népi áthagyományozáson keresztül fennmaradt volna a mai napig.¹⁶

A középkori egyházi liturgikus játékok és az újkori népi játékok közötti kapcsolat mindaddig nem bizonyítható, amíg a középkori misztériumjátékok és a magyar nyelvű betlehemes játékok kora, vagyis a XI–XV. század és a XVIII–XIX. század közti időből nem találunk egymásba kapcsolható adatokat a magyar nyelvű betlehemes játékokra s azok és a középkori misztériumjátékok közötti szerves kapcsolatra vonatkozóan. Erre mutatott rá igen helyesen már Ábel Jenő is.

Ábel szerint „drámáink történetével foglalkozó tudósaink egyik fő feladata kell hogy legyen, hogy kimutassák, régibb irodalmunkban mikor említik legelőször a betlehemeseket, a karácsonyi és vízkereszt-i játékokat stb. Mindaddig, amíg e szokás régisége tényekkel kimutatva nincsen, még csak valószínűnek sem tarthatjuk, hogy mysteriumaink a német és tót mysteriumtól önállóan egyenesen régibb liturgiáinkból származtak át, melyben úgy látszik sohasem volt helyük. De még azon esetben is, ha sikerül kimutatni azon szokás régiségét, hogy parasztjaink karácsonyi és vízkereszt-i játékokat adnak elő, még azon esetben is bátran megmaradhatunk azon nézetünk mellett, hogy mostani mysteriumaink nagyrészt, kivált a magyarországiak, aránylag nem régiek, többnyire költői érzék nélkül szűkölködő tudákos kántoroktól és iskolamesterektől valók, XV. és XVI. századbeli elődeikből vajmi keveset, talán éppen semmit sem, őriztek meg számunkra, szóval hogy nem nevezhetők költészetünk legrégebbi maradványainak egyesegyedül azért, mert szerkezetük körrajza s tartalmuk alapja talán felvihető a magyar egyház és népelet legrégebbi korszakáig.”¹⁷

Ábel veti fel először azt a problémát is, hogy „a ránk maradt számos mysterium csekély számú eredetiből szakadt el, ... az egymáshoz közelebb fekvő helyiségekben, pl. a dunántúliakban, a csongrádmegyeiekben dívó mysteriumok – a mint nem is igen lehetne másképp – egy közös példányból eredtek, melynek szerzője a legtöbb esetben valami tudákos kántor, vagy iskolamester lehetett”¹⁸. A „tudákos” kántorok és iskolamesterek szerepe és jelentősége a magyar nyelvű betlehemes játékok keletkezésénél még tisztázásra vár. Ábel helyesen mutat rá azok hatására, nem lehet azonban általánosságban minden költői érzéket megtagadni tőlük. Mindenesetre nem egy magyar betlehemes játék, ha esetleg nem is teljes egészében, de egy-egy részében, vetekszik a

¹⁵ Germain MORIN, OSB, *Manuscripts liturgiques hongrois des XI–XII siècles*, in *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*, 1926. 54–60. – KNIÉWALD Károly, *Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a*, in *Magyar Könyvszemle*, 1941. 1–21. – Vö. KARDOS, *Középkori kultúra*, i. m. 37–40; KARSAI Géza, *Középkori vízkereszt-i játékok. A győri Tractus Stellae és rokonai*, Bp. é. n. (1943) (Klny. A pannonthalmi főapátság Szt. Gellért főiskola évkönyve 1942/1943. kötetéből). I. főleg 206–218. – * [RMDE, I. 241–256; BÁLINT, *Karácsony*, i. m. 146–148.]

¹⁶ „E veniamo ai testi dei drammi sacri che ancora si rappresentano. Quelli da noi finora conosciuti sono tutti d'origine letteraria o semi-letteraria e risalgono a questi ultimi secoli; nei casi di maggiore antichità non si va più in là del secolo XVI. (...) Nessuna delle rappresentazioni sacre umbre, abruzzesi, toscane dei secoli XIII–XVI, che formano il corpus del nostro antico teatro religioso è sopravvissuto fino ad oggi attraverso la tradizione popolare (...) nessuna, ch'io sappia ha avuto tanta forza vitale da giungere per tradizione interrotta fino a noi.” Paolo TOSCHI, *Dal dramma liturgico alla rappresentazione sacra. Saggi*, Firenze. 1940. (Biblioteca del Leonardo XVII). 118–119. – * [Toschi később is határozottan megerősíti előbb idézett állítását. Vö. Paolo TOSCHI, *Le origini del teatro italiano*, Torino. 1955. 712–713.]

¹⁷ ÁBEL, i. m. 31–32.

¹⁸ Uo. 30.

népi költészet legszebb darabjaival. Minden tekintetben elfogadható eredményre így Ábel sem jutott, a kutatásnak helyes irányát azonban jól jelölte meg.

A később kutatók hosszú évtizedekig mégsem őt követték, hanem Solymossy Sándort, aki vizsgatért Toldy és Gyulai feltevéséhez, a középkori eredethez. Első tanulmányában – amelyben általánosságban foglalkozva a karácsonyi és vízkereszti játékok kapcsolatával, arra az eredményre jut, hogy a pásztorjátékok a háromkirály játékok mintájára keletkeztek – Solymossy a magyar játékok korára vonatkozóan még óvatosan nyilatkozik: „Külföldön még csak meg sem kísérelték a népi játékok egyházi eredetét kétségbe vonni ... A németeknél és az angoloknál az átmenet a templomi szokásból a népszokásba lépésről lépésre nyomon kísérhető, nálunk a kérdés jóval bonyolultabb, nekünk egyetlen emlékünkn, adatunk sem maradt egykorú létezésükről, csak azt tudjuk, hogy kb. e század eleje óta (Dugonics feljegyzései) a magyar nép körében is él e szokás, ami a kombinációknak tág teret nyújt ...”¹⁹

Annál meglepőbb, hogy utóbb Solymossy maga tévedt, talán legjobban, a feltevések alá nem támasztható útjára. Őt évvel előző tanulmánya után, 1894-ben ugyanis már így írt: „... hazai játékaink egy közös alapidarabra vezethetők vissza, mely darab minden nehézség nélkül rekonstruálható. Ez az eredeti játék hajszálnyira összevág a XIV. századból fennmaradt latin misztériumokkal, mindenben a templomi hagyományt követi, csak egy jelenetével vagyunk megakadva: a juhásztánc-czal, ezt a középkori misztériumok nem ismerik. A magyar játékokat jellemző jelenet a régi egyházi misztériumok marionettes részéből került hozzánk és pedig bábjáték formájában ... a misei misztériumoknak volt egy olyan korszaka, melyben a marionette a darabnak lényeges részét képezte ... A gyér bábos betlehemesünk a régebbi, eredetibb, míg a juhásztánc később és oly helyeken lépett a mozgó bábok helyére, hol a szegény egyházközösség szétküldött kántálógyermekének nem adhatott ilyen költséges, törekeny alkotványt s e helyett a tánczot magukkal a fiúkkal adatta elő...”. „A betlehem nem egyéb egyházi marionette-szekerénynél, melynek miniatúra házacska, apró cziczomái a benne táncoltatott bábok kicsiny alakja kívánta meg.”²⁰

Solymossy nagy külföldi irodalmat idéz állításai alátámasztására, bizonyító eljárása azonban egyáltalában nem elegendő, a külföldi helyzet Magyarországra való alkalmazását hazai forrásokkal nem tudja igazolni. Biztosnak jelzett állításai így többnyire csak bizonytalan értékű feltevések maradnak. Mindenesetre nem áll, hogy a magyar nyelvű betlehemes játékok ősdarabja a juhásztánc kivételével hajszálnyira összevág a XIV. századból fennmaradt latin misztériumjátékokkal s nem biztos az sem, hogy a magyar betlehemes játékok visszavezethetők egy közös ősré. Nincsen bizonyítva az sem, hogy a magyar betlehem a középkori marionette-szekerényből fejlődött volna s, hogy a juhásztánc, v. i. az a tánc, amelyet a jászol köré gyűlt pásztorok örömmel az újszülött kis Jézus tiszteletére és gyönyörködtetésére ellettenek, eredetileg bábtánc lett volna. Az eredettel kapcsolatos egyik fő érve, vagyis az, hogy a táncoló bábokról hazai betlehemes feljegyzések is tudnak, nem elegendő bizonyíték, miután a bábos betlehemesek – s így a bizonyításnak szánt adatok is – mind XIX. századbéliek. Egyébként is a bábjáték nálunk csak a XVIII. század második felében válik népszerűvé.²¹ Ez időben azonban már létezik magyar nyelvű betlehemes játék s abban megtaláljuk a – Solymossy szerint a bábjátékból átvett – juhásztáncot is. A legtöbb esetben a bábos játékokban nincs is szerves kapcsolat a bábok és az élő szereplők játéka között. Véleményem szerint mind betlehemes játékaink, mind pedig a juhásztánc eredete független a bábjátékoktól s sokkal valószínűbbnek látszik az, hogy a már korábban is élő magyar nyelvű betlehemes játékok csak utóbb bővültek, egyes helyeken, a nép körében ugyancsak kedvelt bábjátékokkal.

A magyar egyházi bábjáték eredete s fejlődése nem ismeretes. Arra is csak egy-két adatunk van, hogy prédikációknál s egyházi szertartásoknál nálunk is szokásban volt a mozgatható báb alkalmazása, hogy a hívek előtt minél jobban megelevenedhessék a pap szava: a magyar középkorból tudunkkal csak egy adat maradt fel erre: a középkor végéről ismeretes a garamszentbenedeki szent-

¹⁹SOLYMOSSY Sándor, *A karácsonyi misztériumok eredete*, in *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1889. 359.

²⁰SOLYMOSSY Sándor, *A betlehem a népmisztériumokban és a dráma történetében*, in *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1894. 120–121.

²¹Vö. VÁMOSSY Klára, *A hazai bábjáték*, Bp. 1941. 24–30; SÖVEGES Dávid, *A karácsonyi játék*, Bp. 1941. 79, 84–85; HLAVÁTS Elinor, *Német bábjátékosaink*, Bp. 1940. (Német néprajzi tanulmányok 7.). 32, 39. – Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy bábtáncoltató betlehemes játékot alig ismerünk.

sírhoz tartozó Krisztus-szobor, amely a feltámadt Krisztust úgy ábrázolja, amint a levegőben lebegve a magasba tör.²² Hasonló mozgatható bábok alkalmazása istentisztelet, prédikáció vagy körmenet során szokásban volt az újkorban is. Az észéki jezsuita *historia domus* leírja a Krisztus mennybemenetele napján szokásos délutáni szertartást. A vesperás befejeztével a pap, a *Magnificat* eléneklése és az oltár megtömjenezése után, a templom közepére megy, ahol két angyal szobra között ott van az Úr szobra s azt felemelve, folyton emelkedő hangon, elénekli: „Ascendo ad Patrem meum et ad Patrem vestrum, alleluia”, majd pedig a szokásos imák és énekek után, miközben a pap a *Te Deum* éneklése során visszamegy az oltárhoz, Krisztus és az angyalok szobrai felvonják a magasba, ahonnan azután nemsokára kisgyermekeknek szánt ajándékok hullanak le.²³

Mozgatható szobrok alkalmazása valószínűen máshol is szokásban volt, mindez azonban nem bábjáték. Az előbbieket meglete egyáltalán nem bizonyítja s nem feltételezi az utóbbit. De nem is volt szükséges a juhásztánc és a bábok tánc közötti kapcsolat feltételezése. Téves ui. Solymossynak az a véleménye is, hogy a középkori misztériumokban nem ismeretes a tánc, s hogy a jászol körüli tánc sajátosan magyar szokás lenne. A középkori vallásos színjátszással foglalkozó tudományos irodalom tisztázta ui. mind a táncnak ősi kultikus eredetét, mind pedig a középkori misztériumjátékokban való jelenlétét.²⁴

A tánc megtalálható minden nép ősi vallásos szertartásában s megvolt a magyarság és a magyarsággal rokon népek, a pásztornomád kultúrkör sámainjainak szertartásában is. A pogányság kultikus tánc, sok más, különösen a karácsony és vízkereszt ünnepeivel egybeeső pogány népszokással (virrasztás, alakoskodás stb.) együtt, átkerült a keresztény liturgikus drámába is, s megtalálható a középkori karácsonyi liturgikus ünnepségeken is, amelyeken a hívek körüláncolták a jászolt. A jászolnak a középkorban is szokásos körüláncolását – amelyet az egyház hivatalosan tiltott s végül Siviglia-t kivéve meg is szüntetett – találjuk meg utóbb a karácsonyi betlehemes játékok pásztortáncában.

Hogy a magyar nyelvű betlehemes játékokba mikor került be a juhásztánc, az csak a magyar játékok eredetének és fejlődésének tisztázása után dönthető el. Lényeges mindenestre az, hogy voltak Magyarországon a betlehemes játékoktól függetlenül is táncos szokások, talán az ősi kultikus táncok maradványai, bár az egyház nem rokonszenvezett velük. A kassai jezsuita *historia domus* 1747. évi egyik feljegyzése fenntartotta annak a Kassa környéki nyolcnapos, részben éjszakai, táncos mulatozásnak emlékét, amely éppen Krisztus születése ünnepén vette kezdetét,²⁵ s tudjuk, hogy szokásban volt a tánc karácsony ideje körül Budán is.²⁶

Solymossy nem bizonyított felfogása a magyar nyelvű betlehemes játékok eredetével kapcsolatosan majd egy fél évszázadon át általában elfogadott volt, részben még ma is vannak követői, bár a pásztortánc és a bábta tánc közötti összefüggéssel kapcsolatos véleményével egyesek nem értettek egyet.

²²HAICZL Kálmán, *A garamszentbenedeki apátság története*, Bp. 1913. 133. Vö. BÁLINT, i. m. 216.

²³„...descendit ad medium templi, ubi in mensula statua Domini cum Duobis geniis stabat (...) sacerdos ad aram redit et Christum interea cum geniis attrahitur ...finis vesperarum et parvulis minuscule dejiciuntur ex alto ...”. Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ab. 92. Vö. az 1764., 1765., 1769. évi karácsonyi feljegyzéseket.

²⁴Vö. KARSAI Géza, *A színjátszás vallásos gyökerei*. in *Regnum*, 1937. 48–57, 61–63; KARSAI, *Középkori vízkereszt-i játékok*, i. m. 26–28; KARDOS Tibor, *Deákmuveltség és magyar renaissance*, in *Századok*, 1939. 457.

²⁵„Eodem scribendi genere effectum est, ut in nonnullis pagis pernicioza quaedam societas, cui a bursa nomen adhaesit, finem acciperet, cuius si non esse cupis indolem, ita habe: vergente in finem anno singuli juvenum pro sua parte, singulae item puellae pro sua, aliquid eduly et pecuniae contulerant; quibus collectis in unum, ac partim cerevisia, partim cremato comparatis, ipso Natalis Domini die tiburnationi initium dare, et excusso penitus erga patres familiae obedientiae jugo, qua commensationibus et ebrietatibus, qua choreis, clamoribus, nocturnis vagationibus et impudicitatis festa omnia, imo torum octiduum continere. Animadvertit ea res locorum parochos, quanta conscientiae et divinorum jactura ista fierent, quin tamen repertus sit aliquis, qui pessimum hunc morem aunderet praecidere; ausus est missionarius, auxilianteque omnipotentis manu per chartam et atramentum feliciter interdicat. Ut noveris: non minorem haberi in missionario vim calami, ac vocis.” Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ab. 89. Vö. az 1747. évi feljegyzéseket.

²⁶Vö. Buda-vízvárosi jezsuita *historia domus* 1757. dec. 26-i feljegyzése. Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ab. 85.

Elfogadta Solymossy felfogását Bálint Sándor²⁷ és Viski Károly²⁸ is, hogy csak egy-két kutatót említsünk. Viski szerint „megállapíthatjuk, hogy a betlehem középkori, egyházi eredetű bábjátékszekrény, a betlehemezés szövege pedig a bábjáték egykori magyarázó szavaiból s a templomi misztériumjáték szövegéből alakult ki s került a városok utcáira fényes ünnepi játékként s a falukba szerény ünnepi látványossággal. Idővel a bábok szerepét a betlehemezők kisajátították s ezzel a bábok szerepe megszűnván, pusztulásnak indult a bábáncoltató betlehem, ahogy valóban nálunk is jobbadán bábok híjával hordozzák a betlehemet”.²⁹ Viski felfogása eltér azonban Solymossyétól, amidőn azt írja nem minden ellentmondás nélkül,³⁰ hogy a pásztorok betlehem körüli táncra pogány szokás, s az egyház terelte a pásztorok napfordulati (tavaszkezdő) táncát a betlehemes játék köré.³¹ A regös énekek és a betlehemes játékok közötti kapcsolat első vizsgálója, Sebestyén Gyula, is gondolt már erre,³² utóbb azonban elfogadta Solymossy véleményét a bábánc és a juhász tánc összefüggésével kapcsolatban.³³

A negyvenes évek elején a magyar nyelvű betlehemes játékok történetével foglalkozó tudományos kutatás terén fordulat történik: Solymossy véleményével határozottan szembehelyezkedő új felfogás jelentkezik, amely kizárja a magyar nyelvű betlehemes játékok közvetlen kapcsolatát a középkori misztériumjátékokkal s azok újkori eredetét hangsúlyozza. Eszerint a „betlehemesjárás is mint legtöbb népszokás rendkívül sok és sokféle elemből tevődött össze. Hiba lenne egyoldalúan a középkori misztériumokból származtatni”.³⁴ Az összetevő elemek között említődik első sorban a karácsonyi kántálás, mint „a betlehemezés gyanított ősfarmája”, „különböző egyházi énekekkel, főként a Csordapásztorok énekével”, s bizonyos karácsonykorú pogány alakoskodás, amelyek azután – bár a kántálás az alakoskodás kizorítására tört – az iskolai színjátszás hatására egybeolvadtak.³⁵ Benedek András hangsúlyozza, „hogy ha a mintegy száz éve lejegyzett magyar népi betlehemes játékok egy töről sarjadtak is, ez a közös ősz nem hozható közvetlen kapcsolatba a Magyarországon talán nem is ismert karácsonyi liturgia középkori trópusaival, mint Solymossy föltételezte, hanem legfeljebb a Csordapásztorok első megjelenéséig, a Cantus Catho-

²⁷BÁLINT, *i. m.*, 92–94. – Solymossy követése után azonban Bálint így ír: „adatok híján a magyar betlehemezés története még nem áll világosan előttünk és így egyelőre csak feltevésekkel és közvetett adatokkal vagyunk kénytelenek megelégedni. Erdemes volna egyszer összevetni a középkori misztériumjátékokat az egykorú hasonló tárgyú freskóciklusokkal, amelyek bizonyára kölcsönösen ihlették egymást.” Uo. 94. – * [Utóbb megjelent könyvében, amely minden karácsonyi népszokást tárgyal, s nemcsak magyar vonatkozásban, Solymossy véleményére már nem térve ki, így ír Bálint Sándor: „... évszázadokon át, egyes helyeken napjainkig virágzott a *betlehemezés, betlehemijárás*, vagyis a betlehemi eseményre, Jézus születésére emlékeztető liturgikus eredetű, elnépiesedett hagyomány. A legtöbb helyen már játékká vált, máshol, így Székelyföldön, Főréven, német bányavidékeken máig megőrizte szertartásos jellegét.

Teljes áttekintésre törekvő feldolgozása a magyar hagyománykutatásnak régi adóssága ... a régebbi közlések jelentős részére alig lehet építeni.” BÁLINT, Karácsony, *i. m.* 42–43. Az utolsó szavak kiemelése e sorok írójáé. – Ugyancsak e munka szerint „A betlehemi esemény előadásának ... kevésbé elterjedt módja a *bábáncoltatás* ... A kutatás szerint a bábáncoltatás a középkorban még az oltáron történt, a hívek jámbor gyönyörködtetésére és épülésére. Később ... a templomból kitiltották, a nép azonban tovább is ragaszkodott hozzá.” Uo. 47.]

²⁸VISKI Károly, *Drámai hagyományok*, in *A Magyarság néprajza*, III. Bp. é.n., 343–344.

²⁹Uo.

³⁰Viski ellentmondására, ill. következtetlenségére felhívja a figyelmet Kardos Tibor. Vö. KARDOS Tibor, *Deákmuveltség*, *i. m.* in *Századok*, 1939. 457. 1. jegyzet.

³¹VISKI Károly, *A hagyomány tárgyai*, in *A Magyarság néprajza*, II. Bp. é.n. 407; és VISKI Károly, *Drámai hagyományok in Magyarság Néprajza*, III. Bp. é.n. 335.

³²SEBESTYÉN Gyula, *A regösök*, in *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, V. Bp. 1902. 21.

³³SEBESTYÉN Gyula, *Betlehemes játékok és karácsonyi énekek*, in *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, VIII. (Dunántúli gyűjtés) Bp. 1906. 491, 513–514.

³⁴BENEDEK András–VARGYAS Lajos, *Az istenesi székelyek betlehemes játéka*, in *Ethnographia*, 1943. 156. Vö. BENEDEK András, *Betlehemes játék Homoród-Remetén*, in *Magyarságtudomány*, 1943. 101.

³⁵BENEDEK–VARGYAS, *i. m.*, in *Ethnographia*, 1943. 159–160. Vö. BENEDEK, *i. m.* in *Magyarságtudomány*, 1943. 101.;

lici 1651-es első kiadásáig nyomozható”.³⁶ Véleményem szerint, amint nem lehet igazolni a magyar betlehemes játékoknak a középkori karácsonyi liturgikus trópusokhoz és színjátékokhoz való közvetlen kapcsolatát, éppen úgy nem lehet bizonyítani az újkori Csordapásztorok énekből való fejlődését sem.³⁷

Érdemesnek látszik megvizsgálni, mi lehet az oka, hogy a betlehemes játékok kutatói oly sokáig elfogadták Solymossy kellően meg nem alapozott elméletét. Két szempont tűnik irányadónak erre nézve: az egyik az, hogy a probléma meglehetősen bonyolult és nehéz, a másik az, hogy a kutatók csekély kivételtől eltekintve, csak a ma élő szokások összegyűjtésével foglalkoztak s megelégedve a szövegközléssel, a betlehemes játékok eredetét és fejlődését nem is nézték. Azok, akik szükségesnek érezték, hogy az általuk közölt szöveggel kapcsolatban némi történeti háttérrel is adjanak, minden különösebb megfontolás és kritika nélkül átvették Solymossy elméletét.

A ma is élő népszokások gyűjtése fontos és lényeges munka, hiszen ezek nemcsak a ma élő népre vetnek legtöbb esetben fényt, hanem a múltra is (olykor csak a közelebbire, sokszor azonban a távolira is) s látva, hogy a XX. században meggyorsult a sok-sok százados népszokás és hagyomány pusztulásának és kihalásának folyamata, valóban nem lehetünk elég buzgók a gyűjtés terén. A hiba csak az, hogy az élő népszokások gyűjtése mellett szinte teljesen háttérbe szorult az elmúlt századok népi szokásainak kutatása, vagyis hogy elhanyagoltuk a történeti néprajz művelését. Sok élő népszokás problémájával kapcsolatban nem lehet eléggé tisztán látni, ha nem ismerjük az illető szokás múltját is. Ez az eset a betlehemes játékoknál is.

Hogy az az egy-két tudós sem ért el elfogadható eredményt, aki foglalkozott a játékok történeti fejlődésével is, annak viszont egyik fő oka az, hogy munkájuk során nem állott rendelkezésükre magyar viszonylatban úgyszólván egyetlen megfelelő adat sem az elmúlt századokból, s így a magyar betlehemes játékok fejlődését magyar adatok hiányában, azok nélkül, jórészt külföldi analógiára, vagy külföldről jól-rosszul összeszedett adatra építve próbálták tisztázni. Az ismert magyar nyelvű betlehemes játékok száma több száz, a legkorábbi eddig

³⁶BENEDEK, i. m., in *Magyarságtudomány*, 1943. 102–103. – * [Schram Ferenc a Csordapásztorok énekét kétszer is tévesen korábbi időre vezeti vissza, ami talán csak egy lapsus következménye. Először Zsigmond király korára. SCHRAM Ferenc, *Egy régi magyar nyelvű betlehemes játék*, in *Ethnographia*, 1956. 296, utóbb pedig a XVI. századra. SCHRAM, *Három történeti betlehemes játék*, in *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1964. 520.]

³⁷* [Benedek András egy 1950-ben megjelent tanulmányában is kiemeli a Csordapásztorok énekének fontosságát a betlehemes játékok kialakulásánál. BENEDEK, *Les jeux hongrois de Noël*, in *Folia Ethnographica*, Bp. 1950. 79: „Le noyau de cristallisation du jeu primitif devait être le plus ancien et le plus populaire chant de Noël qui commence par le vers *Csordapásztorok*...” Vö. uo. 80–85. E tanulmány azonban mégis, hangsúlyozva átmeneti formák létezését is, a már ismert magyar nyelvű betlehemes játékokat négy fő típusra osztja, amelyek Magyarország négy földrajzi tájához kapcsolódnak (Erdély, Alföld, Dunántúl, Felvidék), kiemelve, hogy a felvidéki játékok voltaképpen nem vezethetők vissza egy közös típusra: „il serai difficile de parler d'un type propre à cette region”. Uo. 65. Vö. uo. 56–94. – A betlehemes játékokat lényegében négy fő típusra osztja A Magyar Népzene Tára, szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán, II. *Jeles Napok*, Bp. 1953. is. Vö. 397–399 (Erdélyi típusok, Alföldi és felsőtiszaí típus, Felföldi típus, Dunántúli típus). Érdemes kiemelni, hogy a bábtáncoltató játékok a „Különleges típusok” között szerepelnek. Uo. 397, 400. – Schram Ferenc, Benedek András 1950-ben megjelent tanulmányát tartva ugyan szem előtt, nem ír egyöntetűen a betlehemes játékok eredetéről. Először azt a Csordapásztorok énekére vezeti vissza. SCHRAM, i. m. in *Ethnographia*, 1956. 296. Vö. uo. 298.: „A 'Csordapásztorok'-ból, mint kántálóénekből alakult ki a mai népi betlehemes játék, fokozatosan meg-elevenítve az egyes szerepeket.” Utóbb azonban ez énekről csak azt mondja, hogy az „a későbbi pasztorelláknak nevezett énekeknek elsője volt”. SCHRAM, i. m. in *Ethnographia*, 1964. 519–520. Az eredetet illetően pedig így ír: „A régebbi kutatás álláspontja szerint a betlehemes játékok a középkori misztériumjátékok leszármazottai. Az újabb felfogás... a XVII–XVIII. század idejére teszi a játék kialakulását...” Uo. 519. – Az eddig ismert adatok alapján, véleményem ez utóbbi felfogással egyezik meg. Mindenesetre megfontolásra érdemes, hogy a Csordapásztorok éneke az 1946–1964 között közölt hét betlehemes játék (vö. a 38. jegyzetet) közül a két XVII. századi játékban nincsen meg s a többi játék közül is csak az 1759-ből fennmaradt Győr várme-gyei játékban s az 1763-ban leírt dóri játékban van meg.]

ismert játék is azonban legfeljebb csak a XIX. század elejéről való; a korábbi időből eddig nem közöltek egyetlen játékot sem.³⁸

Eredményes akkor lehetett volna a kutatás, ha Ábel Jenő követőkre talál. A legfontosabb éppen ezért az, hogy a kutatók visszatérjenek Ábel kiindulási pontjához, amelyet 1884-ben ajánlott: 1. adatgyűjtés a régi századok betlehemes játékaire vonatkozóan; 2. tipologizálás.

Ábel elgondolásába illeszkedik be a mi munkánk is – bár az ő befolyása nélkül léptünk az általa ajánlott útra –, amikor a legfontosabbnak a levéltári-könyvtári kutatómunkát tartottuk, hogy a XIX. század előtti időből is szerezzünk adatokat, sőt esetleg régi magyar betlehemes játékokat is találjunk. Az eredmény nem is maradt el: kutatásaim során mintegy fél évszázaddal korábbi időből, mint az eddig ismert legrégebbi játékok, került elő magyar nyelvű betlehemes játék. Először a gyöngyösi ferencrendi könyvtárban találtam két, 1767-ben lejegyzett magyar nyelvű betlehemes játékot, majd annak feldolgozása során, Karsai Géza szíves figyelmeztetése alapján a pannonthalmi bencés könyvtárban egy még régebbi, az 1763-ban lejegyzett dőri magyar nyelvű betlehemes játékot is megismerhettem. Azt Karsai Géza készülni kívánta.³⁹ A két gyöngyösi betlehemes misét néhány évvel később írták le, mint a Pannonthalmán őrzött dőri játékot, azonban mégis a gyöngyösi játékok az elsők, amelyeknek a dallama, kottája is fennmaradt. Másik érdekes, sőt értékes vonása a gyöngyösi betlehemes játékoknak az, hogy trópuszerűen, a latin miseénekek közé ékelődnek be s az ilyen típusú magyar nyelvű betlehemes játékoknak eddig egyedüli emlékei.

2. – A kézirat,⁴⁰ amelyben a két betlehemes mise fennmaradt, s melyet Zrunek György Kernhofer a magyar ferences *S. mus. Salvator*-ról elnevezett rendtartomány főnöke 1768-i névnapjára állított össze, négy részből áll. Az első rész négy Szűz Mária antiphona-t („Alma Redemptoris Mater”, „Ave Regina Coelorum”, „Regina Coeli” és „Salve Regina”) tartalmaz, mindegyiket 6–10 dallamváltozatban. A második rész különböző litániák sorozata.

A harmadik részben pedig a legkedveltebb Szűz Mária-énekek egyike, a „Tota pulchra es Maria” van, 24 dallamváltozatban. A negyedik rész a két magyar nyelvű betlehemes miséből áll.⁴¹

Az egész kötetben egyedül a két mise betlehemes játék magyar nyelvű. A számozatlan lapokból álló, folió alakú kézirat egy-két későbbi beírástól eltekintve egy kéz írása, minden bizonnyal Zrunek György, akinek neve nemcsak a címlapon szerepel, hanem mind a két mise után is,

³⁸*[Jelenleg a helyzet kedvezőbb. Tanulmányom megírásának évében (1946) megjelenik egy XVIII. századközepi (1750–1751), a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárában talált magyar nyelvű betlehemes játék. SZABÓ T. Attila, *Egy XVIII. századközepi népies betlehemes játék*, in *Erdélyi Múzeum*, 1946. 121–127. Pár évvel utóbb, Holl Béla több mint egy fél évszázaddal korábbi időből (1684–1694) talál egy népi eredetű karácsonyi játékot az ecsegi Szent Kereszt Céh vallásos társulat (Nógrád vm.) jegyzőkönyvében. HOLL Béla, *Egy régi magyar betlehemes játék*, in *Vigilia*, 1952. 617–626. Vö. MATHIA Károly, *Népi eredetű karácsonyi játékaink*, in *Vigilia*, 1953. 57–63. A legrégebbi addig ismert betlehemes játékot utóbb közölte a RMDE is: II. Bp. 1960. 425–426. Mathia közzétesz egy a XVIII. század második felének elejéről (1767–1768), a két gyöngyösi misének korából, származó dunántúli szöveget. MATHIA Károly, *Dunántúli karácsonyi játék a XVIII. század közepéről*, in *Vigilia*, 1954. 19–24. Schram Ferenc négy új magyar nyelvű betlehemes játékot közöl, köztük egyet az erdélyi Kézdisztentlelekről, amely eddig a legkorábbi ismert játék a XVII. század közepéről. SCHRAM i. m., in *Ethnographia*, 1956. 294–298; SCHRAM in i. m., 1964. 497–520. – Az 1946. és 1964. között kiadott hét XVII–XVIII. századi magyar betlehemes játék között nem áll fenn rokonság. – Ez alkalommal is köszönetemet fejezem ki Holl Bélának, aki szíves volt több új játékra felhívni figyelmem.]

³⁹*[A dőri karácsonyi játék csak 1956-ban jelent meg, de nem Karsai adta ki, hanem Schram Ferenc. Vö. i. m., in *Ethnographia*, 1956. 294–298.]

⁴⁰A kéziratot a gyöngyösi Ferenc-rendi kolostor könyvtárában találtam 1942-ben, jelzet nélkül. – Ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki mindazoknak, akik lehetővé tették, hogy a gyöngyösi Ferenc-rendi könyvtárban dolgozhattam: így P. Schrotty Pálnak, a magyar ferences rendtartományok általános rendfőnöki megbízottjának, a Kapisztrán Sz. Jánosról elnevezett ferences rendtartomány főnökének; P. Váradi Béla rendtartományi titkárnak; P. Karácsonyi Aladár gyöngyösi ferences házfőnöknek és Fr. Somogyvári Hetény Ferenc-rendi teológusnak. Utóbbi szíves segítőm volt Zrunek György személyi adatainak összeállításánál is.

⁴¹A kézirat címlapja a következő szöveget tartalmazza: „LABORITIUM quod pertinet ad honestatem. Quadripartitum. Prima pars continet Antiphonas Ave, Salve etc. Secunda: Litanias diversas pro diversitate temporis. Tertia: Tota pulchra es Maria. Quarta: Harmoniam Pastorum

jelezni akarván ezzel is azt, hogy a két betlehemes mise, eltérően a kötet többi részétől, az ő alkotása. A negyedik rész után még egy „Kyrie” következik, de Zrunek György sem azt, sem pedig az utána következő „Tota pulchra es Maria”-t nem említi a tartalomjegyzékben, úgyhogy ezek az előre tervezett négy rész után utóbb íródtak be. Utóbb írták be a harmadik rész utolsó két „Tota pulchra es Maria”-ját is, s az első után ott van a bejegyző neve is: „Cassoviensis Tota pulchra per P. Eustachium inscripta, 1805”. Törlés az egész kötetben alig van, egy-kettő azonban a betlehemes misékben is akad.

A latin nyelvű előszóban Zrunek megindokolja – a Szentírást és egyházatyákat idézve – miért írta meg munkáját. Fejtegetésén a „Labora sicut bonus miles Christi Jesu” (II Ad Tim. 2,3) gondolata húzódik végig. Elmondja végül, hogy munkája befejezésére Szent Ferenc szelleme készítette őt: hűségesen és alázatosan dolgozzon az, akinek az Úr kegyelmet (tehetséget) adott a munkálkodásra, s az a megfontolás, hogy a szorgalmas munka a legjobb fegyver az ördög kísértéseivel szemben, a lelket és az észet felfrissíti s belső megelégedést tud teremteni. Előszava végén azt kéri tartományfőnökétől, Kernhofertől, akinek művét ajánlja, hogy jó lélekkel fogadja s úgy tekintse azt, mint az evangéliumi özvegynek a perselybe dobott két fillérét; a hibákat szeretettel javítsa ki, hogy így a mű Isten dicsőségére és mindkettőjük lelki üdvösségére szolgáljon.

Az egykorú Ferenc-rendi sematizmusok hacsak nagy vonalakban, vázlatosan is, elénk tárják Zrunek életútját.⁴² A morvaországi Hradistye (Uherske-Hradist) közelében lévő Snoroviban született 1736-ban. Hradistyén a XVII. század eleje óta a magyar ferenceseknek kolostora volt.⁴³ A XVII. század elején az országban szinte állandóan dúló politikai belviszály és háború során több ferences kolostor is elpusztult s a ferencesek menekülni kényszerültek, elsősorban Erdélyből és a Felvidékről. A fokozatos menekülés során egyre többen kerülnek a határhoz közelálló morvaországi Hradistyére, amelynek ferences kolostora – amelyet Filipec János, Mátyás király államfőfija, alapított, ahova visszavonult miután 1490-ben lemondott a váradi püspökségről – ez időben üresen állt. 1605. október 15-én ott volt a *S. mus Salvator*-ról elnevezett magyar rendtartomány közgyűlése, s azután, 1611-ben, a cseh ferencesek a kolostort végleg átengedték a magyaroknak.

Hasznos volt a kolostor megszerzése a magyar ferencesek számára, mivel így biztos menedékhelyük lett, ahol a háborús időkben meghúzódhattak. Másrészt az, hogy a hradistyei kolostor egy magyar rendtartományhoz került, egyik lényeges előmozdítója lett annak, hogy a környék csehszlovák–morva lakosságú, Ferenc-rendbe lépett, ifjai közül sokan, a szokásos évenkénti áthelyezések során, mind beljebb jutottak Magyarországra. Hogy e morva és szlovák ferencesek működése milyen hatással volt a magyarságra, annak vallásos életére, az ma még alig ismeretes. A szlovák és a magyar vallásos népelet számos rokon vonása bizonyára az ő közvetítésük, az ő magyar-

ad cunas Jesuli. Quas sic laboriose conscripsit, in unum connessit et sub reverentiali sui commendationi honori ac debitae venerationi in festo S. Georgii Martiris A.R.P. Georgio KERNHOFER, Ord. Min. S. P. N. Franc. Provincia Hungariae SS. Salvatoris Praedic. SS. Theologiae Lect. Generali, Provinciae Patri, Terrae Sanctae Commissario Dignissimo, humillime dedicavit P.F. Georgius Zrunek ejusdem Ord. et Provinciae Alumnus. CVM GyöngyösInI so-Lo sa LVBrI qVereret De poLo (1768). –

*[A két magyar nyelvű betlehemes játékot ismertettem már. Vö. Lajos PÁSZTOR, *Two franciscan Christmas High Masses containing Hungarian Shepherd plays*, in *Archivum Franciscanum Historicum*, 1950. 411–432. E tanulmányom alapján mások is említik a két gyöngyösi betlehemes játékot. Vö. DÖMÖTÖR Tekla, *Naptári ünnepek – népi színjátszás*, Bp. 1983. (az 1964-i első kiadás változatlan új, harmadik kiadása). 170; BÁLINT, *Karácsony, i. m.* 97–98. – Fenti tanulmányommal egy időben írt a két gyöngyösi betlehemes mise zenéjéről RAJECZKY Benjamin, *A gyöngyösi pástortmiskák*, (1767), in *Zenatudományi Tanulmányok* IV. Bp. 1955. E tanulmány megjelent utóbb is, in *Rajeczky Benjamin írásai*, Bp. 1976. 221–224. Rajeczky annak következtében ismerte a misék zenéjét, hogy 1946-ban odaadtam neki azok kottáját, kérve szakvéleményét készülő tanulmányom számára. Az akkor kapott választ közlöm jelen munkám végén.]

⁴²Zrunek György életére vö.: *Catalogus*, 1759, *Acta Capitularia*, *Liber Tabularium Almae Prov. SS. mi Salvatoris in Hungaria*, 1752–1784, *Protocollum Prov. SS. mi Salvatoris in Hungaria ord. min. S.P.N. Francisci Strict. Obs.* ... 1767–1801, *Tabula defunctorum Fratrum Provinciae SS. mi Salvatoris*, 1664–1901. Valamennyi kézirat a gyöngyösi ferences kolostor könyvtárában van, jelzetük nincs.

⁴³A hradistyei Ferenc-rendi kolostorra vö. KARÁCSONYI János, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II. Bp. 1923–1924. I. 431, 441, 462, 466, 477, 498, II. 77.

országi működésük eredménye. Ha teljesen nem is ismeretes hatásuk, a szétszórt, kellően nem rendszerezett és ki nem értékelt adatokból is valószínűnek tűnik, hogy a magyarság vallásos életét, népi szokásait ért morva–szlovák hatás nem jelentéktelen.

Így úgy látszik azzal az érdekes, ritka jelenséggel állunk szemben, hogy a magyar ferencesek morvaországi letelepedése nem annyira magyar szellemi hatást eredményezett – bár érdemes volna azt is kikutatni – mint egy idegen beáramlást, idegen kultúrhatást mozdított elő. A XVII–XVIII. században Hradistye révén Magyarországra eljutott szlovákok és morvák közé tartozik Zrunek György is, aki maga is bejárja a szokásos utat egyre beljebb és beljebb kerülve az országba.

Zrunek 18 éves korában, 1754-ben jelentkezik ferencesnek Hradistyén, a novicius évekre Poroszkára rendelik s így 1754–1755-ben ott tartózkodik. Filozófiai tanulmányait 1755–1756-ban az Eperjes melletti Alsósebesen végzi. A rendi sematizmusban ekkor írják oda neve mellé először, hogy „orgonista”. 1757–1761 között Galgócon találjuk s itt szentelik pappá. A felszentelést követő évben Beckóra kerül, majd 1763–1764-ben Szokolcán működik éspedig mint vasárnapi hitszónok, az ottani Szent Ferenc Társulat igazgatója s a noviciusok zene-, orgonaoktatója. Ilyen minőségben működik ezután is: 1766-ban Zolnán, 1767–1768-ban Gyöngyösön, 1769-ben Vácott, 1770–1772-ben Körmöcbányán, 1773–1774-ben Bártfán, 1775-ben Okolicsnón, 1776–1777-ben Pruszkon, 1778–1780-ban Zsolnán, 1781–1782-ben Eperjesen; 1783-ban visszakerül Alsósebesre s ott 1788-ban házfőnök lesz. Új munkakörét azonban nem sokáig tudja betölteni. Betegsége miatt már az év végén lemondani kényszerül. Meghal a következő évben, 1789. június 3-án.

Zrunek így, mint látjuk, egész életében oly városokban működött, amelyeknek szlovák lakossága is volt. Egy 1759-i Ferenc-rendi kimutatás szerint nem is tudott más nyelven csak szlovákul. A XVIII. században szokás volt háromévenként kimutatást készíteni a rend tagjairól, ill. azok személyi adatairól. Feljegyezték többek között azt is, hogy ki milyen nyelven beszélt. A rendtagok nyelvtudásának ismerete fontos volt a rendi előjárók számára állomáshelyeik kijelölésénél. Jelezték mindenkinél nemcsak a német és a szlovák nyelv tudását, de a magyarét is, sőt olykor azt is, ha valaki egyik-másik nyelvet csak közepesen (*mediocriter*) ismerte. Az 1759-ben még csak szlovákul beszélő Zrunek utóbb bizonyára megtanult magyarul is, azonban még 1767–1768. évi gyöngyösi működése során is, zene- s orgonaoktatói tevékenysége mellett elsősorban mint szlovák hitszónok szerepelt. Nemcsak a gyöngyösi Szent Erzsébet-templom szlovák lelkipásztorának, P. Slandor Imrénének volt kisegítője, de ő járt ki prédikálni a Gyöngyös környéki szlovák falvakba, Vécstre, Kislánára, Marházra és Domoszlóra is. Magyartudása valószínűen nem volt olyan jó, hogy ő írhatta volna a két betlehemes mise magyar szövegét. A zenéhez azonban jól értett, a két mise zenéjét így ő írhatta éspedig valószínűen 1767-ben.

Az 1767-es dátum ott van mind a két mise végén, az előszóban azonban az 1768-as dátum szerepel. Mégis lehetséges, hogy a két mise jelenleg ismeretes kézirata nem másolat, hanem eredeti. Feltehető ugyanis, hogy a két mise már egy évvel korábban elkészült, mint az egész kötet, amikor is azt Zrunek tartományfőnöke névnapjára felajánlotta. Hogy az első, az eredeti kéziratról van szó, azt valószínűvé teszi az is, hogy bár kevés a törlés, a javítás, az olykor azt mutatja, hogy Zruneknek néha gondot okozott a dallam és a szöveg összeegyeztetése. A zenét író, komponáló Zrunek a mástól kapott magyar nyelvű énekekkel a dallamot nem is tudta mindig kifogástalanul összehangba hozni.

Kinek a kezdeményezésére született meg a két gyöngyösi betlehemes mise? A zenét író Zruneken kívül kinek van még érdeme a két mise keletkezésénél? Van-e valamilyen szerepe Kernhofer György Ferenc-rendi tartományfőnöknek, akinek Zrunek művét ajánlotta? S végül, mi a szerepe Gyöngyös magyarságának? A két betlehemes mise végső fokon, a magyarság vallásos életének egyik megnyilatkozása-e?

E nem lényegtelen kérdések sorára teljes biztonsággal válaszolni nehéz. Valószínű azonban, hogy Zruneken kívül Kernhofer szerepe is fontos s a magyarságé sem jelentéktelen.

Kernhofer működésének jelentőségével a Ferenc-rend történetének kutatói eddig nem foglalkoztak. Mindenesetre úgy látszik, hogy tartományfőnöksége idején nemcsak a rend belső életének irányítását tartotta kézben, de igyekezett hatni a hívek vallásos életére, vallásos szokásaira is. Ő kezdeményezte Gyöngyösön az Alcantarai Szent Péter tiszteletére szóló ájtatossági gyakorlatot, amelyet a morvaországi Brünnben ismert meg.⁴⁴ Kernhofer volt a gyöngyösi Ferenc-rendi

⁴⁴ A gyöngyösi Ferenc-rendi kolostor Historia domus-a I. 174.

templom egyik legnagyobb pártfogója, felépítésének egyik lelkes előmozdítója. A templom *historia domus*-ának tanúsága szerint ő emelteti a főoltárt s kezdeményezésére és támogatásával épül 1760-ban a templom szentélyében, a szentlecke oldalán, egy új kis Jézus oltár is, amelyen egy a szentföld⁴⁵ Betlehemből hozott s az ottani kis Jézus szoborhoz hozzáértett szobor állt. Mellette kétoldalt Szűz Máriának és Szent Józsefnek, kissé előrébb pedig a pástoroknak a szobra áll, amint az újszülött Megváltót köszöntve átnyújtják ajándékaikat: bárányt és sajtot. Fenn a magasan egy angyal szobra volt, mintha a „Gloria in excelsis Deo”-t énekelné, melynek kezdősorát ott tartotta a kezében. A karácsonyi ünnepek idejére a fenti szoborcsoportot szokás volt áthelyezni a főoltárra a tabernaculum fölé, s hogy a betlehemes istálló képét mutassák be, a kis Jézus álló szobrát felcserélik a bölcseben fekvő kised Jézus szobrával, amelyet ugyancsak Betlehemből hoztak. A szobraikat megfosztott kis Jézus oltárra pedig a karácsonyi ünnepek idejére más szobrokat tettek, rendszerint Alcantarai Szent Péterét.⁴⁵

A gyöngyösi betlehemes oltár és a két gyöngyösi betlehemes misének szinte egy időben való keletkezése minden valószínűség szerint nem véletlen, hanem összefüggésben van egymással s Kernhofer, sőt, rajta túlmenően a Ferenc-rend azon törekvésével, hogy a katolikus egyház egyik legnagyobb ünnepét, Jézus Krisztus születése napját, minél közvetlenebbül tegyék szemléletessé és ünnepélyessé a nép számára, s így ez ünnepnapon minél nagyobb számban vonzzák a híveket a templomba.

Századokon keresztül egyetlen szerzetesrend sem volt szorosabb kapcsolatban a néppel, mint Szent Ferenc rendje, amely mindenütt hozzájárult ahhoz, hogy az élő népszokások ne legyenek ellentétben az egyház tanításával, hanem keresztény tartalmat kapjanak.⁴⁶ Egy gazdag, nagy forrásanyag alapján írott tanulmányom egyik eredménye az, hogy a reformáció előtti évtizedekben a magyar nép vallásos élete és szokásai ferencesek prédikációihoz igazodtak.⁴⁷

Nem volt azonban passzív a magyarságszerepe sem a gyöngyösi betlehemes misék keletkezésénél. Gyöngyös vegyes lakosságú volt: magyarok, németek, szlovákok egyaránt lakták. Nem lényegtelen most az, hogy a gyöngyösi Ferenc-rendi *historia domus* kiemeli a magyarság irányító szerepét a lakosság vallásos életében. Magyar kezdeményezés 1743-ban a keresztút felállítását s a vele kapcsolatos ájtatos szokást a magyaroktól veszik át a gyöngyösi szlovákok és németek.⁴⁸ A két betlehemes mise magyar szövege véleményem szerint arra mutat, hogy a magyar nyelvű betlehemezés élő szokás volt. Kernhoferé lehetett a gondolat, hogy az élő népi szokást bevigye a templomba s a betlehemes játékot beillesse a karácsonyi misébe, s Zrunek volt Kernhofer eszméjének megvalósítója.

3. – A jászólállítás igen gyakori, sőt, talán általános is volt mind a szerzetes-, mind pedig a plébániatemplomokban. Szokása éppen úgy visszanyúlik a középkorba, amint az a Gyöngyösön is tapasztalt szokás, hogy a kis Jézus szobrát Betlehemből hozzák, s az elhozatal előtt hozzáértésük az ottani kis Jézus szoborhoz, hogy így ereklvé válnon.⁴⁹

⁴⁵ „in sanctuario ex parte epistola e regione arulae Virginis Czeszokoviensis est arula gatiōis Jesuli, instar arcae, vel arculae facta, ab ante est in duobus lateribus vitro clausa; in ipsa arca stat effigies Jesuli in veste alba talari auro exsuta, hinc inde vero statua B. Virginis et S. Josephi. A foris ad latera sunt pastores neo-natum Salvatorem suis muneribus, agnello et caseo, salutantes. In summitate vero Angelus, quasi Gloria in excelsis Deo canens, et in manibus depictum tenens. Haec arula etiam patronum habuit A.R.P. Georgium Kernhofer anno 1760, et ideo hac modalitate fabricata, ut memorata arca tempore solemniū Natalis Domini removeri possit, et supra tabernaculum ... collocari, qua occasione, ut speciem stabuli Betlehemici referat, in locum stantis Jesuli, alter in cunis jacens Jerosolymis allatus supponi solet. Ad mensam vero hujus arulae, ne interea, vacet, applicari solet aliqua honesta imago, ordinarie S. Petri de Alcantara sub vitro existens”. Uo. 34.

⁴⁶Vö. Victor G. GREEN, *The Franciscans in Medieval English Life (1224–1348)* Paterson, N.J. 1939 (Franciscan Studies XX.), 25–47 (*The Friars and the Crowd*), I. elsősorban 35–36; Margit SAHLIN, *Étude sur la Carole Médiévale. L'origine du mot et ses rapports avec l'église*. Thèse pour le doctorat, Upsala. 1940. 181–182.

⁴⁷PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp. 1940. Vö. elsősorban 6–21: *Via Salutis*.

⁴⁸A gyöngyösi Ferenc-rendi kolostor *Historia-domus*-a I. 95–96.

⁴⁹Vö. többek között, Georg RIETSCHEL, *Weihnachten in Kirche, Kunst und Volksleben*, Biefeld-Leipzig. 1902. 51–74; Karl YOUNG, *The Drama of the Medieval Church*, II. Oxford. 1933. 24–28; MOHL Adolf, *A karácsonyi misztérium*, Győr. 1931; KARSAI, *A vízkeresztű játékok*, i. m. 19–22.

Az átnézett XVI. század végi és XVII–XVIII. századi jezsuita és ferences *historia domus*-ok szerint a nép nagyon kedvelte a jászolokat. A Buda-vízivárosi templomban 1743-ban a jezsuiták nem tudtak jászolt felállítani, mivel nem volt reá elegendő pénzük: a *historia domus* szerint emiatt ez évben karácsonykor kevesebben járnak a templomba, mint más években.⁵⁰ Nem eleendő azonban egyszerűen a jászol felállítása: a nép elvárja, hogy látványos legyen s hogy áhítát elősegítse. Besztercebányán, 1721-ben a jászol kevésbé volt gazdag kiállítású, mint az előző években, s a hívek elégedetlenkedtek miatta.⁵¹ A soproni ferences templom betleheme faragott szobraival több jelenetet mutatott be, úgyhogy mindig sok nézője volt. „A század második felében azonban egy szigorú felfogású házfőnök a betlehem felállítását megszüntette, mert állítása szerint inkább a bámulat, mint az áhítat fokozására volt alkalmas”.⁵² Sajnos az adat közlője, Bán János, nem idézi forrását s nem közli az ide vonatkozó egykorú szöveget és így nem áll módunkban a betiltás hátterét és jelentőségét világosan megismerni. Nem tudni azt sem, hogy e betiltásnál szerepe van-e vagy nincs a népi vallásos élet s annak szokásai iránt majdnem semmi megértést sem mutató felvilágosodásnak.

Karácsonyt szokás volt nemcsak a jászol felállításával, de sajátos ünnepi szertartással is megünnepelni. „Musica pia”, „musica natalitia” tette sok helyen ünnepélyesebbé a szentmisét. A Buda-vízivárosi templomban 1745-ben az iskolamester vezetésével „varias pastorellas” énekeltek.⁵³

A gyöngyösi betlehemes miséken kívül más templomban is előadott betlehemes játékot nem ismerünk ugyan, de valószínű, hogy nem elszigetelt kísérlettel állunk szemben, hanem az szokásban volt másutt is. A vallásos színjáték, amely a középkor végén – részben elvilágiasodása miatt – kikerült a templomból, a barokk korban úgy látszik ismét visszatért oda. Az ellenreformáció győzelmével, amidőn új erőre kap a katolikus egyház, új életre kel a nép vallásos élete, számos vallásos szokása is. A templomi színjátszás terén lehetséges, hogy az egyház a kezdeményező. Ővé lenne így az érdem, hogy az egyes ünnepnapok egyházi szertartásához fűződő, azok jelentőségét és értelmét megelevenítő és magyarázó színdarabok kerülnek az előadásra a templomokban, hogy így a hívek előtt minél jobban érthetővé váljék az egyházi szertartás.

Az újkori templomi színjátszás magyarországi történetével még kevesen foglalkoztak. A meglevő, egy-két elszórtan ismert adat is mutatja azonban, hogy az szokásos volt. Így például tudjuk, hogy a kassai jezsuiták minden évben nagypénteken a templomban színfeladást tartottak, amely minden bizonnyal Krisztus kínszenvedéséről szólt.⁵⁴ A soproni jezsuiták 1642-ben, karácsony napján, bemutatott templomi színjátéka a világmegváltó újszülött kis Jézust ünnepelte. A soproni templomi színjátékról majd száz évvel későbbi időből, 1731-ből is van adatunk. A soproni Szent György-templomban az Aprószentek napján előadott karácsonyi játékokra az egész szentélyt a betlehemi istálló mintájára alakították át.⁵⁵

Amint a középkorban, úgy az újkorban sem maradhatott meg sokáig a templomi színjátszás. A játékok kiszorulását a templomból több tényező is előidézte, egyházi és világi hatóságok egyaránt közrejátszottak benne. A felvilágosodás szinte semmi megértést nem mutatott a népi vallásos élet szokásai iránt. Magyar betlehemes játékokra vonatkozó tiltó rendeletet nem ismerünk, de a Vízkeresztkor szokásos énekmondó és színjátszással kapcsolatos házszen telések betiltásáról

⁵⁰Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ab. 85. Vö. az 1743. december 25-i feljegyzést.

⁵¹Uo. Ab. 94. I. kötet: 1721. december 24.

⁵²BÁN János, *Sopron újkori egyháztörténete*, Sopron. 1939. (Győregyházmegye múltjából, IV. 2) 358.

⁵³A Buda-vízivárosi jezsuita *historia domus* 1745. december 22–24-i feljegyzése szerint „sub 3 sacris Rosarium Anglicum a populo recitatum est et D. Ludi Magister pro sua devotione cum 2 praeceptoribus varias pastorellas sonantibus fidibus et organo cantabat”. Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ab. 85. – Vö. a nagyszombati jezsuita *historia domus* több karácsonyi feljegyzését. Uo. 121: pl. 1689, 1692, 1749 („varias cantilenas pastoritiae choris musicis decantatae sunt”), 1755 („pastoritiam musicam produxit Ludi magister”).

⁵⁴*Historia domus*. Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ab. 86. I. Vö. pl. az 1674. és 1678. évi nagypénteki feljegyzéseket.

⁵⁵SCHWARTZ Robert, *Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron*. 1636–1773. Veszprém. 1935. 73–74, 89.

nálunk is van adat.⁵⁶ Külföldön mindenesetre voltak karácsonyi játékokra vonatkozó tiltó rendeletek is.⁵⁷ A templomi betlehemes játékok valószínűen hamarabb megszűntek, mint a templomon kívüli házszentelések. Utóbbiak egyes helyeken még ma is szokásban vannak, amint megmaradtak sok helyen a templomon kívül a betlehemes játékok is. A templomból azonban fokozatosan kiszorultak. A XIX. század végén már csak a hagyományokat jobban őrző Erdélyben, a székely Nyáradremete közelében, Gyergvóremetén volt szokásban, hogy karácsony éjjelén a csendes mise alatt fehér ruhába öltözött leányok eljátszák az egész betlehemi színjátékot.⁵⁸ Az ország más vidékén már csak a nyoma maradt, hogy a betlehemes játék egykor a templomban is szokásos volt. Így például a Nyitra megyei Menyhén, ahol a XIX. század második felében a karácsonyi mise alatt olyan énekeket, köztük víg táncnótákat is énekeltek, amelyek betlehemes eredetre mutatnak. A menyhei szokás leírója, Kodály Zoltán, kifejezetten nem említi ugyan, leírásából azonban arra lehet következtetni, hogy a gyöngyösi magyar nyelvű betlehemes misékhez hasonlóan egykor Menyhén is a mise állandó latin énekei közé trópuszerűen ékeltek be a betlehemes énekeket.⁵⁹ Hasonló betlehemes nyomokat mutat az a XIX. század eleji kéziratos kántorkönyv is, amelyre 1942 nyarán a szentantali ferences könyvtárban akadtam. Az itteni énekek az ismeretes Zala megyei Mindszentkáli karácsonyi énekekhez hasonlóak, részben meg is egyeznek azokkal.⁶⁰

A felvilágosodás azonban csak a betlehemes játékok előadását szorította ki a templomból, a régi, egykor a templomban is előadott játékok éneke és zenéje legalább részben, továbbra is megmaradt, több helyen egészen máig. Így például a Baranya vármegyei Püspökszenterzsébeten és Bakócon még 1937-ben is olyan pástordalt énekeltek karácsonykor – két, az angyalok szerepére fehérbe öltözött, leány az oltár előtt térdelve, s hat, a pásttorokat megszemélyesítő fiú fenn a kóruson – amely egy betlehemes játék egész tartalmát felölelte.⁶¹

A betlehemes játékok és a templom egykori szoros kapcsolatát mutatja az is, hogy egyes helyeken, mint például az erdélyi Lövétén, Homoród-Remetén és Istenesen, valamint Kalocsa vidékén, a betlehemesek még az 1930-as évek végén is a templomból indultak ki, s játékuikat befejezve oda is tértek vissza.⁶² Az udvarhelyi Lövétén a betlehemezők mind karácsony éjjelén, mind pedig az ünnep első napján teljes mezben részt vettek az ünnepi misén s csak délután kezdtek meg a házról házra járást.⁶³

Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy az, hogy a magyar nyelvű, betlehemes játékok elárulják a templommal való egykori szoros kapcsolatuk, még nem bizonyítja középkori eredetük, s a középkori liturgikus misztériumjátékokkal való közvetlen kapcsolatuk.⁶⁴ Az eddig ismeretes adatok alapján úgy tűnik, hogy a magyar nyelvű betlehemes játékok egyházi, templomi kapcsolata csak újkori, amint újkori eredetűek maguk a magyar betlehemes játékok is. Az újkori eredet azonban nem zárja ki középkori összetevő elemek jelenlétét. Egy-egy jellemző összekötő szál a gyöngyösi betlehemes miséknél is visszanyúlik egészen a középkorig, mint például a trópus.⁶⁵

A *Credo* kivételével, a mise állandó latin énekeinek (*Kyrie, Gloria, Sanctus, Benedictus, Agnus Dei*) nem hivatalos, a nép nyelvén szóló, szövegekkel, az ún. trópusokkal való bővítése középkori szokás: a IX. században keletkezik az egyházi ének fellendülésével kapcsolatban, legelőször talán

⁵⁶Vö. a segedi ferences kolostor kéziratosa „*Liber Memoriarum*”-át, 48 (1786). – 1785-ben megtiltották a nagyszombati feltámadási körmenetet. Uo. 47.

⁵⁷A karácsonyi játékokkal kapcsolatos tiltó rendeletekre nézve, vö. többek között: RIE-TSCHEL, i. m. 55, 74; SÖVEGES, i. m. 15, 73; SEBESTYÉN, i. m. in *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. VIII. 505.

⁵⁸HARMATH Lujza, *Nyáradmenti székely népszokások*, in *Ethnographia* 1899. 45.

⁵⁹KODÁLY Zoltán, *Régi karácsonyi énekek*. Uo. 1916. 221–224.

⁶⁰Vö. SEBESTYÉN, i. m. in *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. VIII. Bp. 1906. 72–81.

⁶¹BERZE NAGY János, *Baranyai Néphagyományok*, I. Pécs. 1940. 50–54, 58.

⁶²VOLLY István, *Népi játékok*, II. Bp. 1935. 24; DÉGH Linda, *A magyar népi színjátékokról*, in *Ethnographia*, 1939. 81; BENEDEK András, i. m. in *Magyarságtudomány*, 1943. 99; BENEDEK-VARGYAS, i. m. in *Ethnographia* 1943. 161.

⁶³VOLLY, i. m. i. h.

⁶⁴KARDOS, i. m. in *Századok*, 1939. 456. szerint a magyarországi betlehemes játékok „egyes motívumokkal gazdagodhattak, változhattak, kicserélődhettek, de középkori latin alaptípusból származtak”. Ez utóbbi vélemény azonban még bizonyításra vár.

⁶⁵Vö. a trópusra YOUNG, i. m. I. 178–238, II. 9–21, 399; KARSAI, *Középkori vízkereszti játékok*, i. m. 14–18; SÖVEGES, i. m. 7–10, 21–25.

az észak-franciaországi bencés monostorokban, s onnan terjed el. Rómát kivéve, Európa-szerte. Először csak egyes sorokat toldanak be az előírt latin szövegekbe, utóbb azonban már egész versszakokat s a szöveggel együtt önálló dallamok is kerülnek a liturgiába. Egyesek szerint időrendben a dallambővülés jelenik meg előbb, s csak utóbb változik meg a hivatalos liturgikus szövegbe beillesztett részek nyelve is, amely a latin helyett egyre inkább az anyanyelv lesz.

A trópusoknak igen nagy a jelentőségük, mivel fokozatosan belőlük alakul ki mind a nemzeti nyelvű népének, mind pedig a liturgikus dráma s az anyanyelvű misztériumjáték is. Ekkor már a kórus által kérdés-felelet formájában énekelt trópusokat mimikus ábrázolásokkal is összekötik. Trópus, ún. párbeszédes trópus, mind a húsvéti, mind pedig a karácsonyi liturgikus dráma csírája is.⁶⁶ Mivel utóbb világi énekek és világias dallamok is kerültek be a trópusok révén a liturgiába, a tridentin zsinat hatására a hivatalos egyházi liturgiából kimaradtak,⁶⁷ a nép körében azonban, mint már jeleztem, továbbéltek.

Hogy a középkori magyar liturgiában mennyire volt elterjedve a trópus, még nem ismerjük, mutatja azonban létezésüket az, hogy úgyszólván minden XVII. századi magyar egyházi énekeskönyvben, a kéziratos Turóci Cantionale-ban s az első nyomtatott egyházi énekeskönyvben, a Kisdi-féle Cantus Catholici-ban is, találunk ilyen trópusokat, s majd minden XVII. századi énekeskönyvünkben ott van az „In dulci jubilo” kezdetű kedves, középkori eredetű karácsonyi ének trópusos változata.⁶⁸ E karácsonyi éneknek talán nemcsak népszerűségét, de régi eredetét is bizonyítja, hogy egyik tropizált változatát a XVIII. században a pozsonyi evangélikus templomban is énekeltek.⁶⁹

4. – A középkori eredetű trópusos költészetre emlékeztet a két gyöngyösi betlehemes mise is. Míg azonban a középkorban a *Credo*-ba sohasem kerülhetett trópus, addig mind a két gyöngyösi misében a *Credo*-ba is beiktatódott egy-egy magyar nyelvű szakasz.

Az első mise *Kyrie*-je nem bővült még trópusal. A *Gloria*-val azonban kezdetét veszi a magyar nyelvű trópusok sorozata, s ezzel megindul a betlehemes játék. Az első *Gloria*-t mindjárt követi Menalka pásztor magyar nyelvű ébresztője: „Bátyáim kelyünk fel ..., gyorsan indulyunk el ...”. Nem tudja mire vélni a hangokat, hívja társait, nézzenek körül miért „van nagy zengés, tanyánknál éneklés”. Miután azonban azok nem mozdulnak, egyik társukat, Miklóst küldi csak ki, hogy az bírja távozásra a váratlan vendéget, mert ha tovább is zavarja őket, „megrudallyuk elhídigved, majd megfogjuk üstökét, kedvünkre megragadgyuk két fülét”. Azt hinnénk, Menalka a „Noszsa Miklós, ugorj ki”-val egyik fiatal társukhoz fordul. Miklós azonban, kimenve a szállásról, így kezdi mondokáját: „Az öreg pásztor én vagyok ...”, majd kemény, parancsoló szavakkal szólítja fel az idegeneket, mondják meg mit akarnak. A választ egész angvali kar adja, tudatva, hogy nincs okuk a pásztoroknak semmi félelemre, „ma született új király”, keljenek fel ezért ők is, sípot, dudát vigyenek, s siessenek a Gyermekek köszöntésére.

Mialatt Miklós visszamegy társaihoz, az angvali kar a *Gloria*-t éneklé el. Visszatérve Miklós beszámol az angvalok híradásáról, s most már ő is biztatja társait, sietve menjenek az új király köszöntésére, s vigyenek neki ajándékot, lisztet, vaját, sajtotcskát, majd Menalkával együtt mintegy seregszemlélt is tart felettük, beosztva, milyen sorrendben haladjanak. A seregszemléből kitűnik ki milyen zenészerszámbhoz ért: „Első lészen András, mert igen jó dudás és furulyás. Mi juhászi módra ugorjunk nótára. Bartos is jó hegedűs, korszó mellett mint tűz, igen jól tud hozzá, ha fehajtya. Utánnunk jön János, mert ő igen okos, Gyurka az izákkal, úgy szép musikával, indulyunk minnyájan a városban”.

A következő jelenet a bölcső előtt játszódik le. Amikor a pásztorok megérkeznek, már ott van „Bíró Uram”, s először ő adja át ajándékait, körtvélyt és almát, s irgalomért könyörög a bűnösök, oltalomért és áldásért a nyáj számára.

⁶⁶Vö. többek között YOUNG, *i. m.* passim, pl. I. 195., II. 5–24.

⁶⁷Vö. YOUNG, *i. m.* II. 421.

⁶⁸Vö. KÖVESI Béla, *Katolikus énekeink és énekeskönyveink a XVII. században*, Kecskemét, 1903. 47; BARTA József, *A magyar katolikus énekköltészet a XVIII. századig in Katolikus Szemle* 1901. 617–627, 690–701, 799–815; (KISDI Benedek) *Cantus Catholici*, 1651. I–II. Bp. 1935 (Magyar Irodalmi Ritkaságok. 35, 38). – A Turóci kéziratok gyűjtemény a XVII. századból: *Cantionale et Passionale Hungaricum* a Bp.-i Egyetemi Könyvtár kézírattárában van. Jelzete: A. 113.

⁶⁹ERNYEI József, *Varjasi ökor- és számárjáték in Néprajzi Értesítő* 1907. 130–134.

A nép naiv szemlélete, s gondolkodása, vallásos vonatkozásban is minduntalan megnyilvánuló egyszerűsége, tréfakedve és humorérzéke, eddig is fel-felbukkant egy-egy jelenetnél, igazán azonban a pásztorok bölcső körüli játékában mutatkozik meg, amint egymást zenére biztatják, majd pedig kicsúfolják, mivel nem elég szépen játszottak. Mintha nem is a gyermek Jézus bölcsője körül állnának, hanem még odahaza, szállásukon szórakoznának. A zenés, tréfás hangot azonban csakhamar komolyabb szavak váltják fel a Kisdedben megtestesült Isten világot megváltó szeretetéről. Hálát adnak neki, s átnyújtják ajándékaikat: vaját, mézet, tiszta lisztet, sajtot, juhoskát, kövér báránycát. Visszatér majd ismét a vidámság, az öröm: borral köszöntik fel a kis Jézust és táncra perdülnek tiszteletére: „Lőrincz, hozd el a kulacsot, tölcslél abban finom bort, úgy azután a Jézusnál járjunk vigan egy táncot”.

A tánc után az előbbi mélyebb gondolatok fűződnek tovább, de most már nem a Megváltó, hanem az Ítéző Isten alakja körül: irgalmat és kegyelmet kérnek, hiszen mindnyájan bűnösök, Ádám véke óta. Majd ismét a bölcsőben fekvő Kisdedhez fordulnak, oltalmat kérnek, s jó utat, a kecskék számára védelmet. A búcsúszavakat a *Sanctus* megszakítja, a latin éneksorokat eddig minduntalan felváltó magyar énekek abbamaradnak, s egészen az *Agnus Dei*-ig csak a latin misének hangzik fel. A mise betlehemes hangulata azonban nem szűnik meg most sem. A *Benedictus* alatt mintha a báránycát bégető hangjait hallanánk.

Az *Agnus Dei*-vel azután ismét felhangzik a dudaszó, s a pásztorok befejezik búcsújukat; békességet, szép egészséget, szeretetet és örök üdvösséget kérnek. Szeretnék magukkal vinni a Kisdedet is, hívják: „Ha eljössz utánnunk, majd tejecskét adunk, kalácsunk, pogácsánk, vagyon gyenge sajtokunk”. Majd még egy nótát fújnak a kis Jézusnak, s „zengő muzsikával” tőle szépen elválnak. Mária és Szent József szülői oltalmába ajánlva őt.

A betlehemes játékok általában két fő részre oszlanak: az angyalai hírüladásra és az imádásra. Az első gyöngyösi misében megtaláljuk mind e két fő részt, mind pedig az egyes fő részeket általában alkotó jeleneteket is:

- I. a) az angyalai énekszó feliasztja a pásztorokat,
- b) felkelés és az örömhír megtudása,
- c) útnak indulás.
- II. a) a Kisdéd üdvözlése és imádása,
- b) ajándékozás, s a Kisdéd szórakoztatása zenével, táncsal,
- c) búcsú, útnak indulás.

Hiányzik az igen sok betlehemes játékot bevezető és záró jelenet: a bekérőzés és lefekvés, s a háziaktól való búcsú és adománykérés. A hiány érthető is, hiszen a jelenetek szorosan összefüggnek a hálalással, s nem alkotják a játék tulajdonképpeni részét. A játék szereplői az angyalok, az öreg bíró és hét pásztor. A szöveg a pásztorokat egy-egy szóval jellemzi is: András „jó dudás”, Bartos „jó hegedűs és furulyás”, János „igen okos”, Gyurka „az izákkal” bizonyára a tehervivő, Lőrinc a kulacsos, talán ő szereti legjobban a bort. Az „öreg pásztor”, Miklós, alakja azonban nem azonos a későbbi játékokban gyakran szereplő, öreg komikus alakjával (a sz. József-ábrázolás egyik változata). Ő, kora miatt, a pásztorok feje, s vezetője is. Menalka szavaiból arra lehet következtetni, hogy ő a legfiatalabb. „Bátváim”-nak szólítja társait. Az öreg bíró részvétele szokatlan a betlehemes játékokban. Itt sem szerepel végig, csak a bölcső körüli jelenetben, s ott is önállóan, függetlenül, ami talán arra vall, hogy idegen, a betlehemes játékokba kívülről bekevert elem.

A játéknak néma szereplői is vannak: a bölcsőben fekvő kis Jézus, Szűz Mária és Szent József. Ezek azonban nem élő szereplők, hanem a betlehemes oltár bábfigurái.

Az első misével ellentétben, a második gyöngyösi misében nem találjuk meg a betlehemes játékok teljes szerkezetét; az egész játék csak egy jelenetből áll, mely a pásztorok bölcső előtti imádása. Az első magyar nyelvű betoldás itt már a *Kyrie*-hez kapcsolódik, s mindjárt örömet, s vigasságot fejez ki: azt a boldogságot, amelyet a pásztorok az újszülött kis Jézus látásakor éreztek. „Kyrie, jó hír e”, Betlehembe születe, *Kyrie eleison*, meny és föld teremtetője, *Kyrie eleison*. Ej, bizony nekünk öröm e”, *Kyrie, jó hír e”, tánczollyunk kedvünkre.*”

Az első játékban is kedves, hogy a pásztorok magukkal szeretnék vinni a kis Jézust. A második mise magyar betlehemes szövegében a pásztorok szinte magukénak tekintik az újszülöttet, mint aki átveheti egyik meghalt pászortársuk, „Pestának vén attva” helyét. Magyar nyelvű betlehemes játékokban emlékeztetünk szerint nem szerepel ily gondolat, tót játékokban azonban gyakori. Üdvözlés és öröm, hála és kérő ének tölti be az egész misét, illetve az egész magyar nyelvű

játékot. A pásztorok kérése nemcsak a földi életre, békességre, egészségre terjed ki, hanem a mennyországra is: „Mennyország útyát, szentek nyomdokát, add, hogy kövessük ...”. A túlvilág azonban, sajátos népi gondolkodással, a földi élet folytatása lesz: „Hogya színed eleiben jutunk, ottan vigadni fog kezünk, s lábunk, Ott lejtőzni tótúl, éneklünk Jéususkának magyarul, németül, morvául, oláhul, deákul.” Kifejezi ez ének, ha önkéntelenül is, valószínűen mindazokat a népi alkotóelemeket, amelyekből a betlehemes játék összetevődött.

A *Sanctus*-sal, amint az első misében is, megszűnik a magyar nyelvű énekek sora, s csak az ismét jellegzetesen népies *Benedictus*-t követő *Agnus Dei*-nél hangzik fel újra a pásztorok ez alkalommal búcsúzó éneke.

A két gyöngyösi betlehemes játék szereplői – mint ily játékokban másutt is – angyalok és pásztorok. Utóbbiak neve közül csak egy, Menalkáé, mutatja a latin iskolajátékok hatását; a többi mind magyar név.

Hallva vagy olvasva a gyöngyösi betlehemes játékok magyar szövegét, az az érzésünk, mintha szoros azonosságokat tartalmazna más, hasonló játékok szövegével. A tüzetesebb vizsgálat azonban nem látszik igazolni ezt a feltevést. Míg egyébként nem ritka az egyes népi játékok szövegei között verssorok, sőt egész versszakaszok, illetve hosszabb szövegrészek egyezését is felfedezni, ez esetben nem ez a helyzet. De ha hosszabb egyezések nem is tudják igazolni a gyöngyösi szövegeknek más betlehemes játékokkal való szoros kapcsolatát, az első gyöngyösi mise magyar játékának a szerkezete, a játék fordulatai, s egyes szavaknak az azonossága mégis arra mutat, hogy nem egyedülálló szöveggel találjuk magunkat szemben, hanem máshol is ismert magyar betlehemes játékok szoros rokonaival, ha nem is fakadnak egy töről. S a rokonságnak többnek kell lennie, mint a közös helyzet, vagy a közös gondolat adta szövegkapcsolat. Így pl. Menalka pásztor ébresztője („Bátyáim, kelyünk fel, Gyorsan indulyunk el”, megegyezik sok betlehemes játék kezdőszövegével: „Pásztorok keljünk fel, hamar induljunk el”); az angyali beköszöntő („Juhászok, ne féllyetek, új hírt mondok én nektek” emlékeztet a Göcsej, Kikinda s más helyütt is ismert szövegre: „Hallátok? Új hírt mondok én Nektek! Pásztorársak, új hírt mondok”), a különböző zeneszerszámokkal való útnak indulás (vö. pl. a tapolcai, csomafajai stb. játékokban előforduló szövegeket. „Te meg Dadó hozd a dudád, Fújj majd neki szép víg nótát”, vagy „Fújd András sípodat”), az ajándékozás országszerte sok-sok változatban ismert szöveg. Amíg azonban legtöbb helyen a népi áthagyományozáson keresztül maradt fenn a szöveg, addig a gyöngyösi játékok eredeti népi szövegét valószínűen egy „poeta doctus” átformálta, s többé-kevésbé jól rímelő ritmusos versekbe öntötte. A szöveggel tehát ugyanaz történt, mint a két misének a zenéjével, amelyet a komponáló Zrunek népi dallamok, népi motívumok felhasználásával írt meg. Amint azonban a zenei résznél is vannak önálló alkotások, úgy a szövegben is akad több, független, „poeta doctus”-i munka.

Verstanilag az első gyöngyösi játék szövege a sikerültebb, szinte végig jó ritmusú, rímes szakaszokra tagolható. Menalka ébresztője háromszakaszos s 6–5–5 sorból áll. Az első szakasz 1–2, 4–5 sora Balassa „Katonaének”-ével cseng össze („Vitézek mi lehet E széles föld felett” – „Bátyáim kelyünk fel, Gyorsan indulyunk el”; „Holott kikeletkor A sok szép madár szól” – „Mert most van nagy zengés, tanyánknál éneklés”). Az első gyöngyösi játék bevezető 4–6 sorával egyeznek ritmusban és rímképletben a Szent Gergely napján (március 12.) egykor, országszerte szokásos gergelyjáráskor énekelt népének kezdősorai: „Szent Gergely doktornak, Híres tanítónknak, Ez ő napján”.⁷⁰ Az öt–öt sorból álló második és harmadik szakasz negyedik sora az előző sor értelmét kiegészítő egy-egy szó mindössze. Az 1–2, 3–5 sorok párrímek.

Miklós angyalokhoz intézett beszéde két négy soros szakasz, visszatérő rímes. Az angyalok éneke egészen tiszta csengésű három négy soros szakaszból áll: tizenkét sora „nindegyik hét szótaggal, párrímes. Miklós jelentése a hallottakról ismét három, egyező ritmusú szakaszra oszlik, hat-hat sorral. A hangritmuson kívül, felépítésben, gondolatritmusban is kerek kis vers párrímelésű. Az utolsó szakasz negyedik sorában ugyan megbotlik a rím és a harmadik sor helyett inkább az ötödik-hatodik sorral rímél, de a ritmus világosan elválasztja az utolsó soroktól. A hiba csak egy nem gyakorlott verselő kis botlásának tekinthető.

Menalka és Miklós seregszemléje három hatsoros strofa. Az első szakaszban az 1–3 és 4–6 sor ritmusa megegyezik Menalka ébresztőjének 4–6 sorával és a már említett „Szent Gergely doktor-

⁷⁰BÁLINT, i. m. 183–187.

nak” 1–6 sorával. A második és harmadik szakasz ritmusában egy-egy variánsát találjuk az elsőnek; 4–6 soruk megegyezik, 1–3 soruk azonban, valószínűleg a zene miatt megváltozott annyiban, hogy az első sorok hat-hat szótagszámahoz a második szakaszban hét, a harmadikban pedig hat szótagszámú sor csatlakozik az eredeti négy szótagszám helyett.

Bíró Uram köszöntése ugyancsak három hatsoros strófából áll, csoport- és párrímmel. A ritmus mellett megint szembevetünk a gondolati gazdagság, s a pompás belső felépítés. Az első szakaszban irgalmat kér „mert csak ez szükségünk” és az ajándékot ezzel adja át: „mert szegények vagyunk”. A második szakaszban magához hívja és oltalomként említi a kis Jézust, mert „mi bűnösök vagyunk”, míg a harmadikban az előző irgalomkérés és bűnösségbeismerés után, ezekkel szinte lerakva minden terhet, megkönnyebbülve meri kérni: „agyal minden jót”, áldást a nyájra, az embereknek pedig egészséget és részt szeretetéből.

A *Gloria* végén magyar felkiáltást találunk a „Quoniam Tu solus sanctus” latin szavai után; a hét sorra tagolható szöveg nem vers, hanem ritmosos próza. A jászol előtti zenés éneklés öt szakaszra oszlik. Az első nyolc sorból áll, a második és a harmadik szakasz három-három nyolcszótagú sorból. A szakaszokat megszakítja a dudaszó, amelyre az első a felhívást tartalmazza s melynek rossz eredményéről a másodikból értesülünk. A negyedik szakasz rímnélküli, négy soros. A hétsoros ötödik szakasz ritmusa Amade László egyik versével egyezik: „En ezer bajomban is – Ha még annyi volna is – Vigan élek”: „Fújd meg Miklós hangoson, Hagy hallják meg minyájan, Betlehemben”. Amade az első három sort más szöveggel megismétli – ami nálunk nincs meg –, majd így folytatja: „Félre gondok, hoppot mondok – Ha sántán is – Hopp éjféltkor, hopp ebédkor – Vacsorán is”, aminek ismét megvan a megfelelője nálunk: „Fújd el tegnapi notádót – A Jézusnak, – Ezzel szerzed szép hírt s nevet – minnyájunknak”. Ez utolsó négy sor megkettőzve szerepel a jászol előtti zenélés szakaszában is. A szöveg után két sorban danázgatnak a pásztorok, talán a „tegnapi nótá”-nak a dallamára.

A zenélést követi a jászol előtt, a *Credo* megfelelő szövegrészebe szöve, két szakaszban, az Isten Fia földrejtőnének csodáján való elmélkedés. Az első szakasz a szabályosabb, négy nyolcszótagú párrímű verssorral; a második szakasz hat sorból áll, ugyancsak párrímmel, de különböző szótagszámmal. Az ajándékozás háromszakaszú, mindegyik négy sorból áll, visszatérő és csoportrímmel. Ezt követi, de még ugyancsak a *Credo*-ban, az „et iterum venturus est” szövegrész kiegészítésére kétszakaszos elmélkedés az ítélet felett, párrímekkel. Az egész pásztorjátékban ez a három betoldás van (egy a *Gloria*-ban, kettő a *Credo*-ban), amely a játékkal kevésbé szorosan függ össze, s inkább csak a latin miseszöveg magyar kiegészítésére szolgál – amelyre a középkori trópusok gyakori példát adnak –, de mindháromra a jászol előtti jelenetben kerül sor s így a játék egységét nem bontja meg: a betoldások szépen beilleszkednek az üdvözlés és az ajándékozás szakaszai közé.

A búcsúvétel újra háromszakaszos, négy, három, négy sorral, melyből az első ritmusban meg-egyezik a jászol előtti éneklés egyes szakaszával és Amade „En ezer bajomban is” kezdetű, fent már idézett versével. Az első és a harmadik szakasz visszatérő, a második párrímű.

A táncot és a vigadalmat megfontolás követi: a pásztorok a kis Jézus oltalmát kérik. A megtestesülés képe átalakul az utolsó ítélet drámájába; az ünneplés az Újszülött jászla körül előreveti árnyékát annak a pillanatnak, mikor mint bíró kerülnek majd Krisztus elé, sietnek tehát már most biztosítani oltalmát. Az eddigi könnyű hangnem komollyá változik: az ítélet, Ádám és az eredeti bűn, az emberi esendőség, a kárhozás mint isteni megvetés vonul végig a két szakasz párrímű négy-négy során.

Majd a hangnem újra változik és immár búcsúzásra fordul a szó: a pásztorok kérik a kis Jézust, hogy örüljön egyszerű ajándékuknak, vigyázzon rájuk és állataikra – bárányokra, kecskére – és mutasson mindannyiuknak új utat. A búcsúzó szöveg három szakasza, kettő négy és a középű három sorral, pár- és visszatérő rímeivel, átvezetőt képez az ítéltre való emlékezés és az *Agnus Dei* között. Ez utóbbit megelőzően ismét danázgatnak a pásztorok.

Az oltalomkérés után az *Agnus Dei* szavaival, „Ó szelíd báránka, bűnöknek rontója”, folytatják a játékot, parafrázálva az első szakasz hat párrímű sorában a liturgikus szöveget s a második szakasz ugyancsak hat, az utolsó szavaiban tisztán összecsengő, sorában befejezik a búcsúzkodást.

Az útrakelés szövege hat szakaszra oszlik. Az első és a második négy-négy keresztrímű sorban ugyanolyan ritmussal épült, de a másodikban, valószínűleg a zenének megfelelően, a keresztsorok szótagszáma változik. A további három szakasz szintén négy soros: a harmadik és a negyedik páros rímű, míg az ötödik és a hatodik szakaszban nem szabályosan követett keresztrímű találunk. Az utolsó szakasz csak három sorból áll.

Amíg az első gyöngyösi betlehemes szöveg verstanilag is értékes, jó ritmusú, szépen rimelő szakaszokra oszlik, addig a második szöveg ritmikailag sokkal kezdetlegesebb, rímeiben dőcögöbb. Egyes szakaszok belső felépítése azonban olykor itt is figyelemre érdemes, így pl. a *Gloria*-ba ékelt „Ő kisdéd gyermeké” kezdetű versé. Itt először csak szeretetükkel veszik körül, óvják esőtől-száltól az Újszülött Istenfiút, majd megkomolyodik a pásztorok hangja, kérik, sőt „ajándékkal intünk” mondják, hogy a halál után lelkük boldogságot találjon, a harmadik szakaszban pedig a bűnbocsánatkérés mellett ígéretére emlékeztetik – „mit igértél, add meg” –, s halál utáni boldogságuk az Isten látásában remélik: „holtunk után Menyben, add lássunk lelkünkben”. E gondolatot folytatják még egy újabb könyörgésben is. Mennyországra kérezkodásuk középső szakaszának (3–5 sor) ritmusa megegyezik az első játék Menalka ébresztőjével, a seregszemlével és a „Szent Gergely doktornak” kezdetével.

Az ítéletről szóló elmélkedésük, az első miséből már ismert módon, ismét a *Credo* „descendit de Coelis” szavaihoz kapcsolódik. Érdemes összehasonlítani a két játék azonos tartalmú, azonos gondolatú szövegét. Az elsőben röviden és tömören az emberi gyengeségre hivatkozva, mely Ádám vétkének következménye, kérnek irgalmat, szabadulást a megvetés elől, s jutalmat, míg a második játékban, hosszán részletezve, Jézus földreszállását idézik fel, emlékeztetve „születésedre, gyermekségedre”, s ezért kérnek az ítéltkor üdvözülést, a szentek nyomdokainak megismerését.

Az *Agnus Dei*-be illesztett magyar szöveg két tökéletesen gördülő, azonos szótagszámú, négy-négy sorból álló szakasz, párrímmel, amely az „Istennek báránya” fogalmából nem a bűnbocsányt, hanem a „bárányt” emeli ki, mint az állatok védőjét, s oltalmat kér a juhokra.

A „Dona nobis pacem” szavaira, a *Gloria*-hoz hasonlóan magyar rímpárok felelnek: „Danana – agy ma; pacem – szépen, szívesen, ellenségem, lelkem, kéréssem; Danana – jó volna, agyál ma”.

A két gyöngyösi misének zenei szempontból való tanulmányozására és ismertetésére Rajeczky Benjaminget és Szabolcsi Bencét kértem fel; szíves véleményüket itt is köszönöm.

Rajeczky szerint ha a miséket egy szóval akarjuk jellemezni a népszerű, karácsonyi hangulatot tükröző „pásztoralísnál” alkalmasabb jelzőt kell használnunk. Találóbbr a „ruralis” szó. Ezt a terminust használták általában a XVIII. századi, különösen dél-németországi kis szerzők falusias hangokat megütő, technikában és választékosságban egyaránt kis igényű, különben is a kis vidéki énekkarok számára komponált miséik jelzésére. Szerzőnknek is a falusias jelleg idézése adta meg a jogot, hogy karácsonyi dallamegyvelegből állítson össze misét és a többszólamúságot leginkább duda-kvinttel pótolja.

Az előzőekben láttuk, hogy több adat van, amely a betlehemes játékok, illetve betlehemes énekek és a karácsonyi éjféli mise közti kapcsolatra utal. Kodály Zoltán is azonban a Nyitra megyei Menyhe szokásáról csak annyit tud megállapítani, hogy a *Gloria*-ban és *Credo*-ban víg táncnóták (az utóbbiban a közismert Kánai-menyegző-dallam) is szerepeltek, a *Kyrie*-t pásztorjáték szöveggel énekeltek (valószínűen a „Mennyből az angyal” dallamára), továbbá, hogy ugyancsak pásztorjátékokra való szövegeket használtak az Offertoriumra és Úrfelmutatásra is.⁷¹ Hogy ezeknek a miséknek zeneileg mennyire egységes benyomást keltő formájuk lehetett, azt már nemigen tudjuk megállapítani. Hazai katolikus liturgiánk eléggé szigorú purifikálása és egységesítése ugyanis annyira haladt, hogy nyolcvan évre visszamenőleg sem tudjuk megállapítani, milyen lehetett az a karácsonyi, különösen éjféli misei templomi vigasság, amelyről az öregek beszélnek.

Zrunek két miséje most úgy látszik feleletet ad erre a kérdésre is. Mind a két mise ugyanis nem más, mint „víg táncnóták” sorozata, amelyet a szerző úgy igyekezett egyházi énekekkel és műzenei részletekkel tarkázni, hogy az egyhangúságot lehetőség szerint elkerülje. Már ezért is mondhatjuk őket zeneileg érdekesnek és közzétételüket szükségesnek. Az a körülmény pedig, hogy ezeknek a dallamoknak forrása északi szláv szomszédságban keresendő, a miséknek a hazai érdeklődéskört túllépő jelentőséget is ad.

Sajnos, zenei ismertetésünk a leglényegesebb pontban, a dallamok kiderítésében csak hozzávetőleges és ezért ideiglenes lehet, mert a cseh és szlovák források a nehéz körülmények miatt nem lehetnek kéznél. Meg kellett elégednünk azzal, hogy a figyelmet felhívjuk a megoldás irányára.

A felhasznált dallamok legnagyobb része abba a pastorele csoportba tartozik, melyet Bárdos Lajos a következőkkel jellemez: dúr hangsor, az ötödik fok gregorián értelemben domináns, egyszerű, népies ritmika, a kanásztáncra rokon hétszótagos képlet, bizonyos „pásztori” instrumentális

⁷¹KODÁLY, i. m. in *Ethnographia*, 1916. 221–224.

karakter.⁷² Adatok híján, a kölcsönzést csak kevés dallamról tudjuk kimutatni. Az első *Gloria et in terra*-ja a nálunk is közzismert „A kis Jézus megszületett”-nek variánsa; ugyancsak az első mise *Dona nobis pacem* rondójának másodtémája („nossza még egy nótát Gyura”) a Kájoni kódex Apor Lázár táncának első részével, illetve a népi gyűjtésből „Hidló végén” szövegű táncdallammal rokon.⁷³ Bárdos Lajos fentebb idézett cikkében, Koncz Gábor⁷⁴ pálos 1771-es gyűjteményéből közölt „Jertek frissen pásztorok” kezdete szerzőnk első miséjének *Credo*-jában is sorkezdő. „Most azért halát agyunk”; a jellegzetes 3–VII–1 sorzáras számtalanszor előfordul mind a két misében. A második *Gloria* (Cum Sancto Spiritu) és *Benedictus* (basszus) talán tudatosan utal a német területen is közzismert „Nesem vám noviny” cseh karácsonyi énekekre.

Gyűjtemények segítségével bizonyára nem is egy tucat dallam származása kimutatható: karácsonyi énekek és dudadallamok között lesz a helyük. Nem valószínű, hogy a szerző maga komponálta őket ún. népies modorban. Feltűnő, hogy egyiket sem találjuk meg a ma ismeretes magyar betlehemesekben (az első *Gloria* „Bátyám kelyünk fel”-sora valószínűleg a dallamkezdeti hasonlóság miatt kapta ezt a szöveget). Arra kell következtetnünk, hogy az idegen származású szerző dallamait is idegenből hozta.

A zenei anyag egy másik része (I. mise: *Kyrie, Christe, Gloria, Quoniam, Credo, Qui propter nos, Et incarnatus, Crucifixus, Benedictus*; II. mise: *Kyrie* bevezetése, *Christe, Gloria, Laudamus Te, Gratias agimus, Quoniam, Credo, Qui propter nos, Et incarnatus, Crucifixus, Et resurrexit, Sanctus, Osanna, Benedictus*) stílusban merőben elűt az előbb tárgyalt dallamcsoporttól: a korabeli műzenében gyökerezik. Vajon a szerző saját kompozícióit kell-e bennük látnunk? Nem felelhetünk határozott igennel. Ha összevetünk olyan részleteket, mint a *Sanctus* bevezetése, vagy az első *Gloria laudamus Te – Adoramus Te* és a hozzá hasonló átvezető részeket, pl. az *Et incarnatus est*-tel, igen nagy értékbeli különbségeket találunk az egyes részek között. Vegyük még hozzá a második mise *Christe*-jét (hangszeres darab később megszövegezve), vagy a második *Credo Et incarnatus – Crucifixus*-át (egy dallamra két elütő tartalmú szöveg), nem valószínűtlen az a következtetésünk, hogy a szerző, illetve kompilátor szívesen felhasznált olyan darabokat, melyeket talán más misékben, vagy nem is egyházi zenében megszeretett. Ebből nem következik, hogy zeneileg járatlan emberrel állunk szemben. Az első *Gloria* megszerkesztése, általában, a zárórészek felépítése jó zenei érzékre vall, mely a legegyszerűbb hangnemkeretek között is változatosságot tud teremteni a dallamok, ritmus, illetve tempó alapján való, csoportosítása által. A számozott basszus kezelése a gyors lejegyzés okozta hibák mellett is gyakorlott, bár nem nagy műveltségű muzsikusra enged következtetni.

Szerzőnket leginkább a két *Benedictus* alapján tarthatjuk önállóan komponáló zenésznek is. Mind a kettő a fentebb említett rurális misék naiv, majdnem triviális, esetlenül népieskedő modorát árulja el (lásd még a második *Gloria Domine Deus*-a előtt a kanásztülkö-utánzást) és mindenestire zenészi fantáziáról tanúskodik.⁷⁵

Szabolcsi szerint a betlehemes misék magyar zenetörténeti jelentőségét talán azzal foglalhatjuk össze a legtömörebben, hogy első (s máig egyetlen) példái a betlehemes népi dallamok miseszerű összefüggésének, általában népi dallamok ciklikus összefoglalásának. Egyes dallamok rokonságát későbbi gyűjtésekből ismerjük, sőt abban a menyhei kéziratban, amelyet Kodály Zoltán ismertetett három évtizede,⁷⁶ bizonyos összefüzési törekvésnek is nyoma van, de a forma sehol nem öltött ennyire kész és zárt formát, a teljes mise klasszikus, amellet rendkívüli lehetőségeket nyújtó formáját. A kor ilyen irányú ébredő érdeklődését egyébként már azok a karácsonyi dala-

⁷²BÁRDOS Lajos, *Magyar karácsonyi dalok a XVIII. századból in Zenei Szemle*, 1929. 56–62.

⁷³* [Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Kájoni kódex (Csíksobotfalvi kézirat a XVII. századból. 1634–1671.) a második világháború végén a háborús károk következtében elveszett. Vö. A *Magyar Népzene Tára*, szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán, II. *Jeles Napok*, Bp. 1953. 1233. – Kájoni János kiadásban is megjelent énekeskönyvére (*Cantionale catholicum, régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek, dicsérek, zsoltárok és litániák*, Csíksomlyó, 1676); vö. A *magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp. 1964. (A *magyar irodalom története* II.) 319.]

⁷⁴A „*Cantilena per R. Patrem Gabrielem KONCZ Ord. Sti Pauli Primi Eremitae. 1771*” A Bp.-i Egyetemi Könyvtár Kézirattárában van.

⁷⁵Rajeczky Benjamin zenei ismertetése itt fejeződik be. A következőket Szabolcsi Bence írta.

⁷⁶KODÁLY, i. m. in *Ethnographia* 1916. 221–224.

mok sejtették, amelyeket néhány évvel Zrunek után ugyancsak egy magyar vidéki pap, Koncz Gábor pálos szerzetes gyűjtött össze kéziratában.⁷⁷

Magábanállóan érdekes a két pásztormisében az a technika, amellyel a szabadon variált népi dallamokat beékeli a németes rokokó keretanyagba, abba a délnémet s éppen cseh–morva zeneiségbe, amely latin szövegei mellett is éppoly népies szövésű akár a magyar. Menüett- és kolo-mejka-ritmus (I. mise: *Gloria*; II. mise: *Credo*, ill. I. mise: *Kyrie*) zavartalanul találkoznak, mi-xolys és lyd népi hangnemek (I. mise: *Kyrie, Gloria, Credo*, II. mise: *Credo*) harmonikusan simulnak a dúrmelódiákhoz, a regősének-szerű magyar tematika (melyben még a kvart-transzpozíció is előfordul: II. mise: *Kyrie* és *Dona*) könnyen találkozik a népies osztrák–latinnaal. Valóban szinte programszerű a II. mise *Credo*-jának ez a szövegrésze: „ottan vigadni fog kezünk, s lábunk, ott lejtőzni tótúl, éneklünk Jézuskának magyarul, németül, morvául, oláhul, deákul ...”; s ez a bátor népi szellem nem riad vissza az olyan naiv-profán bizalmaskodástól az isteni Gyermekkel, amilyen az I. mise *Benedictus*-ának a bégetése, vagy a II. mise *Gratias*-ában Jézusnak bojtárrá invitalása, s amely már-már a nyugati középkor híres táncmiséinek határát súrolja.

Újszerű ebben a keretben a hangszerek megszólalása is (orgona mindkét misében, orgonaszóó a II. mise *Et resurrexit*-jében, Tuba pastorum, mint basszus-hangszer az I. mise *Credo*-ja végén és *Agnus*-ában) még hangszertréfára is sor kerül (az I. mise *Gloria*-ja végén).

Ami talán legjelentősebb a két pásztormisében az a tematikus összefüggésztés és visszatérés érett, magasfokú, művészi készsége, amely az I. mise *Gloria*-jában és *Agnus*-ában a refrénes rendszerű szerkezetig is eljut. Alább rövid áttekintését adjuk a motívikus összefüggésztés tervének: az I. mise *Kyrie*-je visszatér a *Gloria*-ban („Bíró uram: Irgalmaz minékünk”) és az *Agnus*-ban („Ó szelíd báránka”); *Gloria*-ja („Fújd meg tehát”), a *Credo* végén („Már mi tehát”) és (*Qui tollis*) az *Agnus*-ban; *Credo*-ja a *Sanctus*-ban; *Agnus*-a a *Gloria*-t (*Qui tollis*) és *Kyrie*-t rekapitulálja; a II. mise *Credo*-ja a *Gloria*-ból idéz („Még az vagyok” – *Credo* – „Hogyha színed eleiben”); *Sanctus*-a ugyanerre tér vissza; *Agnus*-a a *Gloria*-ból merít (*Qui tollis*, Ó kised gyermekke) és *Dona*-ja a *Kyrie*-re tér vissza.

Hogy mindez tervszerű, művészi munka, öntudatos kompozíció, ahhoz kétség sem férhet. A magyar zene első formaművészei nemcsak a népdalok és historiás énekek névtelen énekeseiből kerültek ki, hanem szegény vidéki plébániák és kolostorok egyszerű lelkészei, frateri és orgonásai közül is.

A két magyar betlehemes játék szövege

I.

Tutti Andante: Kyrie eleison etc.

Solo Andante: Christe eleison etc.

Solo Angeli: Gloria.

Menalka Pastor:

Bátyáim kelyünk fel.

Angeli: Gloria.

Menalka Pastor:

Gyorsan indulyunk el.

Angeli: Gloria.

Menalka Pastor:

Mennyünk sietséggel.

Angeli: Gloria.

Menalka Pastor:

Mert most van nagy zengés,
tanyánknál éneklés,
vigyázzatok.

Angeli: Gloria.

Menalka Pastor:

Noszza Miklós ugorj ki,
lásd meg ki van odaki,
minket ne háborgasson
szálláson,
itten ne parancsollyon.

⁷⁷Közzétette BÁRDOS Lajos, i. m. in *Zenei Szemle*, 1929. 56–62.

Ha ő nekünk nem enged
megrudalljuk, elhídigved,
majd megfogjuk üstökét
kedvünkre
megragadgyuk két fülét.

Angeli: Gloria etc.

Miklós:
Az öreg pásztor én vagyok,
jól rám hallgassatok.
Küldettem a' társaimtól,
hogy ti mit akartok.

Ha ti meg nem mongvátok,
azzal nem gondolok,
majd az oldalaton
görcsös bottal dudállók.

Angeli: Gloria etc.

Juhászok ne félljétek,
új hírt mondok én néktek.
Ma született új király,
kit széles világ csudál.

Ma akit ti vártatok
s régen óhajtottatok,
Betlehemben született,
dűtsősége megjelent.

Azért ti ne késsetek,
csak ötet tisztellyétek,
szép musikát tegyetek,
sipot, dudát vigyetek.

Tutti: Gloria etc.

Miklós:
Már az dolgot elvégeztem,
és mit hallottam, jelentem.
Az angyalok hozzánk jöttek,
a gunyhónál énekeltek.
Dűtsőség az Istennek,
békesség az embernek.

Messziás már elérkezett,
Máriától született,
de mivel nagy szegénységben,
értünk vagyon nagy inségben,

vigyünk ajándékokskát,
lisztet, vaját, sajtoskát.

Sietséggel tehát menyünk,
ötet látni igyekezzünk,
szép ajándékokat vigyünk
és az új királyt köszöntsük.
Betlehemben keressük,
ottan ötet tisztellyük.

Tutti: Domine Deus etc.

Menalka és Miklós:
Pásztorok minyájan
legyünk egy tanácson
az út felől.
Első léssen András,
mert igen jó dudás
és furolyás.

Mi juhászi módra
ugorjunk nótára.
Bartos⁷⁸ is jó hegedűs,
korsó mellett, mint tűz,
igen jól tud hozzá,
ha felhajtya.

Utánunk jön János,
mert ő igen okos,
Gyurka az izákkal,⁷⁹
ugy szép musikával
indúlyunk minyájan
a városban.

Tutti cum tuba pastorum: Qui tollis etc.

Bíró uram:
Irgalmaz mi nekünk,
mert csak az szükségünk,
téged szépen kérünk
ártatlan kisedünk.
Körtvélyt, almát adunk,
mert szegények vagyunk.

Ó szelid bárányunk
és kegyes Jésumunk,
mi jöttünk tehozzád
és te jöj mi hozzánk.
mi bűnösök vagyunk,
te légy mi oltalmunk.

⁷⁸Bartos régi személynév. A Bartholomaeus becező alakja. Vö. BALASSA József, *A Magyar Nyelv Szótára*, I. Bp. 1940. 52.

⁷⁹Ma már nem használt szó. A latin *saccus*, vagy a német *Sack* szóból ered. Vö. SZARVAS Gábor-SIMONYI Zsigmond, *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, I. Bp. 1890. 1634.

Vedd ajándékinkat,
agvál minden jókat,
áld meg az nyájunkat,
szép sereg juhunkat,
minket egységben
tarts meg szeretetben.

Solo sine organo: Quoniam tu solus etc.

Szent, te legszentebb
menyei szentek közt
ó kis Jézus.
Mi aztat jól tudjuk
és igazán vallyuk,
hogy Te Mesiás vagy
és szent vagy
Jesu Christe.

Tutti: Cum Sancto Spiritu etc.

Fújd meg tehát ahogy tudod
trombidádot,
majd Gyurka is előhossa
furulyádot.

Hic inflatur tuba pastorum, sed non bene.
De hiában annyi csuhát
elszaggattál,
az mikor te a musika
után jártál.

Noszsza próbáld meg mégegyszer,
ha jól fújod, akár kétszer,
adok egy butykos pálinkát.

Inflatur secundo similiter.

Ó jaj kérlek csak hagy békét,
mert nem adnék egy vad körtvélyt
ilyen csúfos musikáért.

Hozd el Miklós a' te
penyéses dudádot,
mert te billegtetni
aztat jobban tudod.

Inflatur tertio, sed bene.

Fújd meg Miklós hangosan,
hogy hallják meg minyájan
Betlehemben.
Fújd el tegnapi nótádot
a Jézusnak,
ezzel szerzez szép hírt s
nevet minyájunknak.

Dána, dana, dana, dana, dajdom,
dajdom, dana, dana, Amen.

Tutti: Credo etc.

Solo andante: Qui propter nos etc.

Melly nagy csuda, hogy az Isten
mi érettünk emberré lett,
emberek közt vagon itten,
Máriától születetett.

Vallyon mond meg Jéuska,
ó te szelid báránka,
miért te úgy szerettél,
hogy hozzánk lejöttél,
látogatni, megváltani
és boldogítani.

Tutti tardissime: Et incarnatus est etc.

Most azért hálát agyunk
s ajándékokat nyujtsunk,
vaját, mézet, tiszta lisztet
és néki sajtot agyunk.

Tutti Crucifixus etc.

Martzi hozz egy juhocskát
és egy kövér báránkát,
köszönd azzal Jéususkát,
a' született új királyt.

Lőrincz hozd el a' kulacsot,
tölcsél abban finom bort,
úgy azután Jézusnál
járjunk vigan egy táncot.

Tutti: Et resurrexit etc.

Solo: Et iterum venturus est.

Midőn ítílni,
fogsz hozzánk jönni,
kérünk irgalmas
és légy jutalmas.

Tudod, hogy elestünk,
Ádámában vétkeztünk,
azért tehát légy kegyelmes,
kérünk téged, hogy meg ne vess.

Tutti: Et vitam etc.

Mármí tehát kegyes Jézus visszatérünk.
Amint töllünk kitelhetett kedveskettünk.

Kedves légven ajándékunk,
mellyet szívesen nyújtottunk.

Már oltalmaz és igazgass,
mi nekünk jó utat mutass
és bárányokra jól vigváz.

Téged kérünk szép Jézusunk,
légyen gondod ketskére,
ne légyen kár ezekbe,
ezeket őrizzed Mesiássunk.

Dana, dana, dana, dana, dajdom, dajdom.

Tutti: Sanctus etc.

Solo sine organo: Benedictus etc.

Tutti (Tuba pastorum): Agnus Dei etc.

Ó szelid báránka,
bűnöknek rontója,
agyal békességet
és szép egvességet.
Kérünk szeretetet
s örök üdvösséget.

Már mi elbúcsúznunk
tégedet itt hagyunk,
ha eljősz utánnunk,
majd tejcskét adunk,
kalácsunk, pogácsunk,
vagyon gvenge sajtunk.

Tutti: Dona nobis pacem, dona nobis pacem.

Solo:

Noszsza még egy nótát, Gyura,
Jézusunknak fűjjunk,
azután pediglen visza
az útra indullyunk.

Tutti: Dona nobis pacem, dona nobis pacem.

Solo:

Jó északát Mesiásnak
minyájan mongyunk
és úgy zengő musikával
tölle szépen elvállunk.

Tutti: Dona nobis pacem, etc.

Solo:

És te öreg Bartus,
légy úti kalahuz,

Lőrincz a vén Józsefnek
adgy egy pint bort szegénnek.

Már itt hagyuk Jézusunkat,
kegyes Pásztorunkat.
Mi az útra elindulunk,
bárányinkhoz futunk.

Azért kérünk Szűz Mária,
vigváz Szent Fiadra.
Oltalmazd ó Szent József,
hív atyai módra.

Tutti: Dona nobis pacem, etc.

Te pedig dicsírtessél Atya Isten,
hozzánk küldött Szent Fiadért,
mindörökké Amen.

Dona, dona, dona, dona pacem, pacem.

II

Tutti Andante: Kyrie, Kyrie eleison etc.

Solo Allegro:

Kyrie jó hír e'
Betlehembe születé
Kyrie eleison
Meny és föld teremője

Kyrie eleison
Ejj bizony nekünk öröm e'
Kyrie jó hír e'
tánczollyunk kedvünkre.

Solo Secondo:

Kyrie, jó hír e'
Ma lett föld üdvössége,
Kyrie eleison
mert megtestesült Ige.

Kyrie eleison
Én nekem megjelentette,
Kyrie, jó hír e'
hoggy földre lejöve.

Tutti:

Kyrie, jó hír e'
Máriának gyümölcsé,
Kyrie eleison
Szentléleknek ereje

Kyrie eleison
megjelent emberi testbe.
Kyrie, jó hír e'
öröm szál szívünkbe
e-e-e-e-e-leison.

Solo Andante: Christe eleison etc.

Solo: Gloria.

Tutti: Gloria.

Solo: Gloria etc.

Tutti: In excelsis etc.

Tutti: Et in terra etc.

Solo: Laudamus te etc.

Ó Jézus dicsősrünk
s nagyon örvendezzünk,
hogy eljöttél.

Ma halt meg nálunk
egy pásztortársunk,
Pestának vén atya.

Ha el akarsz jönni,
birkéket őrzeni,
meleg tejet inni,
jőjj el.

Az árnyékba ülni
bundádra ledülni
juhoknak fűtyölni
jőjj el!
Ó szép Jézus.

Tutti: Gratias agimus tibi.

Csak értsük, hogy kedved van
juhok után,
mingyárt első lésez az hegy
oldalán,
furolyával megajándékozzunk
és táskával.

Solo:

Do-Domine Deus
Júh lesz alattad hűsz.
Rex coelestis,
avagy legalább tíz.
Deus Pater,
hogyha valaki kér,
öld meg melyik kövér, e-e-e-e-
Do-Domine Fili,

Kiknek nagyok füli,
Unigenite,
mint a többieké.
Jesu Christe,
hajcsd a folyóvízre,
az itatóhelyre, e-e-e-e-
Do-Domine Deus,
légy tehát kalahusz.
Agnus Dei,
juhokat vezetni.
Filius Patris,
tanuld Gáspártúl is,
több pajtásidtúl is, i-i-i-i.

Tutti: Qui tollis etc.

Solo:

Ó kisdod gyermekeske,
gyenge csemetétske,
fogj bundát, ha fázol,
kankót⁸⁰, hogyha ázol.
Immár téged kérünk
s ajándékkal intünk,
midőn elvál testünk,
légyen boldog lelkünk.

Vétkeink bocsásd meg,
mit ígértél add meg,
holtunk után Menyben
add lássunk lelkünkben.

Solo: Quoniam tu solus Sanctus etc.

Tutti: Cum Sancto spiritu in gloria, Amen.

Még az vagyon
ámiért könyörgünk.
Menyország ajtaján
midőn zörgünk,
mondgyad: szerelmesim,
jőjjetek kedvesim.
Ez szükségünk.

Ottan három nótát
egy szívvel mondunk
és három személyben
egy Istent áldunk.
Dajdom, dajdom, dajdom,
Dudanom. Amen. Amen.

Credo in unum Dei etc.

Solo andante piano: Qui propter nos etc.

⁸⁰Ma már nem használt szó, jelentése szűr. Vö. SZARVAS-SIMONYI, i. m. II. Bp. 1891. 96.

Kisdéd Jézuska,
Atyának fia,
ma hozzánk lejött,
testben öltözött,
hogy szemlélné.

Elhatta Attyát
s választja Anyát,
hogy az ember
el ne veszne,

Értünk ember lett,
értünk szenvedett,
hogy Istenhez vezethetne.

Solo secondo: Et incarnatus est etc.

Szentlélek ereje,
Mária gyermeke ma születik.

Crucifixus etiam etc.

Születésedre, gyermekségedre
kérünk emlékezz.
Ha ítélet lesz,
ne bány erőssen
velünk, keményen,
hanem üdvözíts
útban igazíts.
Menyország utyát,
szentek nyomdokát
ad hogy kövessük
s megismérhessük.

Tutti: Et vitam etc.

Solo:

Hogyha színed eleiben jutunk,
ottan vigadni fog kezünk s lábunk.
Ott lejtózni tótúl, éneklünk
Jésuskának magyarul, németül,
morvái, oláhul, deákul.
Ne nézünk másokra,
zengjünk ilyen módra,

hej, hej, hej, hej,
Amen. Amen.

Tutti: Sanctus etc.

Tutti: Osanna etc.

Solo: Benedictus etc.

Tutti: Agnus Dei etc.

Solo:

Istennek báránnya,
Egek adománya,
juhoknak jó telet,
agyál sűrű tejet.

Farkasoktól tartsd meg,
bárányokkal áld meg,
hidegben ápolgásd,
szelekben takarkasd.

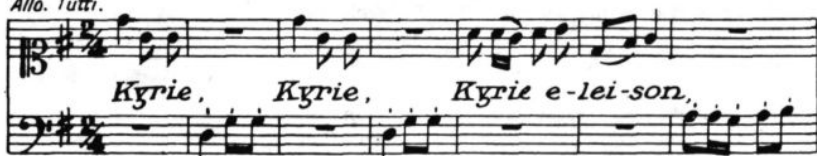
Solo:

Dona, danana
Te békességet agy ma.
Dona nobis pacem,
mi kérünk téged szépen,
dona nobis pacem,
üdvözíts minket szívesen,
dona, danana, dona, danana
dona, danana,
mert ez bizony jó volna.
Dona nobis pacem,
űzd el az ellenségem,
Dona nobis pacem,
hogy el ne veszzen az lelkem.
Dona, danana, dona, danana,
dona, danana.
Csendességet agyál ma.
Dona nobis pacem,
Halgasd meg szép kérésem.
Dona nobis pacem,
téged szépen kér az lelkem.
Dona, danana, pacem.
Dana, dana, dana, dana,
dana, dana, dana-na.

Tutti Ande

Allo. Tutti.

Kyrie e - leison, Kyrie e - leison Kyrie e - leison, Kyrie e -

lei - son, Kyrie e - leison, Kyrie e - lei - son, Kyrie e - lei - son.

Solo. Ande

Christe, Christe e - - lei - - son Xte' Xte'

Xte' e - leison, e - leison, Xte' e - lei - son, Xte' eleison,

Xte' e - leison, e - - lei - - - - - son, e - lei - son.

Sola Angeli

Menaika Pastor Ang

Glo - - - rta Bätvaim kelyünkfel, Glo - - - rta

M.P.

A.

M.P.

A.

Györsen in-dülyünkfel Glo - - - rta Menünk szertéggel, Glo - - - rta

M.P.

mert nagyon nagy zenei tárgánál éneklés vi-gyázatok. Glo - - - ria.

M.P.

Norcsa Miklós ugorki, lásd meg ki van oda ki, minke ne háborgasson, szállá-
tsa ő nekünk nem enged, meg tudaljuk elhűgyed, majd meg fogjuk üstökét, kedvünk

son, itten ne parancsollyon Glo - - - ria in excelsis
re, megragadjuk két fillét

Miklós

De-o, in excelsis De-o. Az öreg pász-forén vagyok jóltám halgassatok.

Küldetett a farsaimfúl, hogy ti mit a-karok, ha ti meg nem mongyátok,

azzal nem gondolok, majd az oldalotokon görösös bottal dudálltok. Glo - - -

Angeli

ria in excelsis De-o, in excelsis De-o. Juhászok ne félljétek,

uj hirt mondoték néktek, na született új király, kit szíves világ csodál, na aköz ti vártatok,

s régen dhajtottatok, Betlehemben született, Dútsósége megjelent, azért ti ne

késsefek, csak ötöt tisztellyetek, szép musikát fegyetek, Jípót, Dudát vigyetek.

Tutti Glo - - ria in excelsis De-o, in excelsis De-o. *Tutti* Et in terra

et in terra, terra pax ho-minibus. Et in terra, et in terra, terra pax ho-

minibus, bonæ, bonæ, bonæ, bonæ volun-tatis, bonæ, bonæ, bonæ

bonæ volun-tatis. Laudamus te Be-ne-di-cimus, adoramus te.

Miklós

a. do. ramus te Mára dolgot el- végez- tem, és mit hallottan jelen- ten
 Massias már elér- késett, Máriát ul- születte felt-
 Sietséggel terít- menyünk, Otét látni i- gyekszünk

az angyalok hozták jöttek a' szunyóhálé - kélek, Dútsággal az Istennék,
 de mivel nagy szegénységben, értünk nagyon nagy inségben, vigyünk ajándékokkal,
 szép ajándé - bokat vigyünk, és az, új kei- rályt köszöntsük, Betlehemben keressük,

Tutti

békeség az embernek, Do- mine Deus Rex Coe- les- tis Deus Pa-
 ottan otét fész- tejük.

ter Domine Fi- li U- ni ge nite Jesu Xte Domine Deus

Ag- nus Dei Fi- li- us, Patris Fi- li- us, Filius Patris

Menalka et Miklós

Pásztorok minyájan legyünk egy tanácson az út felől. Első lésszen

András, mert igen jó Dudas és furo- lyás, ni juhász módra ugorjunk nó-

13. Bartos is jó hegedűs, zordonellet, mint tűz, igen jóltud hozzá, ha felhaj-tja.

13. Utánunkéjón János, mert ő igen okos, Gyurka az J - zékkel, úgy szép muszkával.

Tutti cum Tuba Pastr.

indulunk minyájan a város-ban. Qui tollis, qui tollis
Qui sedes, qui sedes

Bíró úram
pec-cata pec-cata Mundi Mundi. Irálmazs mi né-künk.
ad dexteram, ad dexteram Patris, Patris. O szelid-bé-rányunk.
Vedd ajándé-keinket.

13. mert csak az szükségünk, te fed, éppen bérünk, árta-lan kis dedünk, hirteljvt almatadunk
es kégyes Jé-su-sunk, mi jöttünk tehozád, es te jó mihozánk, mi bűnösök vagyunk,
a gyál minden jó-kat, áld megajnyajunkat, szép sereg juhunkat, minket egésze-gben.

Solo sine org.
13. mert szegények vagyunk
te légy mi öltalmunk.
tarts meg szeretetben.
Quoniam, quoniam tu solus Sanctus,
Quoniam, quoniam tu solus Sanctus,

13. tu solus, tu solus Dominus. Szent - te legszentebb, menyei szentek közt, o kis JÉZUS.
tu solus Dominus. menyei szentek közt, o kis JÉZUS.

mi azt jól tudgyuk és igazán valljuk, hogy te Mesiás vagy, - és szent vagy - Jesu Xp.
és igazán valljuk, hogy te Mesiás vagy, tu solus - tu solus - Jesu Xp.

Tutti

Cum sancto, sancto spiritu, - sancto spiritu, - in gloria Dei Patris A - - men.

Fújd meg hát ahogy tudod trombitádod, - majd Gyurka is eldörzsa furolyádod,

*Nic. Inflatur
Tuba Pastorum
sed non bene.*

de hiában annyi csúát elszagfáltál, az mikor te a musika

után jártál. Nosza próbáld meg még egyszer, ha jól fújod, akkor kétszer,

*Inflatur
secundo
stutitfer.*

adok egy buty- kos Palinkát ójaj kérlek csak hagy béked, mert nem adnék

egy vad körtvélytől en csúfos musi. kéért. Hozd el Miklós a te penyéses Duda-dod,

*Inflatur
tertio
sed bene*

mert te billegtetni aztal jobban tudod. Fújd meg Miklós hangosan,

hogy hallják meg ninyáján Betlehemben. Fújd meg napi nótád a Jánosnak ezzel szeres szöphirt s nót

ninyájunknak. Dana, dana, dana, dana, dajdom dajdom, dana dana, Amen.

Tutti

re - do, cre - - do in u - num

De - um Pa - trem, Pa - trem Om - ni - po - tentem, Om - ni - po -

tentem Fac - to - rem, fac - to - rem Coe - li et ter - re vi - si - bili - um, et in - vi - si -

bi - lium. Cre - do in un - um Je - sum Ch - ri - stum Fi - lium Dei, Un - ge - ni - tum.
Et ex Pa - tre na - tum an - te om - nia se - cula, om - nia se - cula.

De - um ve - rum de Deo ve - ro. De - um ve - rum Ge - ni - tum, non Ge - ni - tum, non fac - tum.
Lu - men de lu - mine.

con - sub - stan - ti - al - em, con - sub - stan - ti - al - em Pa - tri, per quem om - nia et om - nia fac - ta sunt.

Solo ande

Qui pro - pter nos et pro - pter nos ho - mi - nes et pro - pter nos - tra.

sal - tem de - scen - dit de Coe - lis, Coe - lis de - scen - dit.

de Coe-lis. *Mellynagyscsuda hogyas is-ten, ni dret-tünk emberé lett, vallyon mond*
 Enba-rekkozt vagy-on it-ten, *Máriától született,*

Jesusta, ó te szelid báránya, miért te úgy szeretél, hogy hozzánk lejöttél látogatni.

Tutti Tardis

negrillani és boldogítani Et incar-natus est de Spiritu Sancto

ex Maria Virgine et homo homofactus et homo x factus est.

Most azért hálaifogunk s ajándékokat nyújtunk vaját nézet tiszta lisztet és néki saj-

Tutti

tot agunk. Cru-ci-fixus etiam pro no-bis sub Pontio Pi-la-to

passus - passus - sepultus est *Martzi hozzá egy juhocskát és egy kővet*
Köszöntés azzal Jépus-kat, a született.

X.

Tutti

báránkát. Lőringyhadat a'ku-lacsot, tölcse'labban finom' bort
 us keiralt. Ugy azután a Jé'susnal járunk egy' táncot. Et resurrexit et resur-

rexit et resurrexit sur re xit ter-ti-a di-e se-cundum scripturas

ter-ti-a die se-cundum scripturas resurre-xit resurrexit et as-cendit in

Coe - - - lum sedet ad dexteram — sedet ad dexteram

Solo

Et iterum et iterum

Tuba Past.

et iterum venturus est, venturus est.

Midőn i-tilni főgsz hazzánk jönni, kénünk ir-galmas és légy ju-talmas

tudod, hogy elesztünk Ádám-ban vétkezünk, azért tehát légy kegyel-mes,

kérünk téged, hogy meg ne vess.

Tutti

Ét - vi-tan, ét vi-tan ven - tûri sae-cu-li Á-nen Á - men, Á - men

Á - men. Már ni tehát kegyes Jé-sus vis-sza-térünk, an-nt föl-lünk ki-tel-hez-ti ked-ve-sket -

tünk ked-ves lé-gyen aján-dé-tunk, mel-lyet szí-ve-sen nyu-jtottunk, má-rok-tal-mazs és í-gé-zás-s

in-né-künk jó u-ta-t mu-tass és bá-rán-yin-ta jó-l vigyá-zz, té-ged ké-rünk szé-p Jé-susunk

lé-gyen gon-dod ke-tsé-ne, ne lé-gyen tár e-zek-be e-zeket öríz-zed Me-si-ás-sunk.

da-na, da-na x da-na da-na x dai-don, dai-don ..

Tutti

Sanctus sanc - tus sanc - - tus sanc - - - -

... tus Do-minus Deus, Dominus Deus Sa-ba-oth, Dominus Deus

Tutti
Dominus Deus, Sa-ba-oth, Saba-oth Pleni sunt Coe-li Coe-li, et

terra Gloria tu-a, gloria tu-a, Pleni sunt Coeli Coe-li et terra.

Gloria tu-a, gloria tu-a, gloria tu-a, gloria tu-a.

Tutti ... sa-na, in ex-celsis *Solo* O... sa-na in ex-

Tutti celsis *Solo* O... sanna in ex-celsis *Tutti* O... sanna in ex-celsis, O...

Solo sanna in ex-celsis, O... sa-na in ex-celsis. *Tutti* Osanna, osanna

Solo sine org.

Be-ne-dictus be Bene-dictus

Be Be-ne-dictus be be-ne-dic-tus

Be. Bene-dictus be Be-ne-dic-tus

qui venit qui venit in nomine Domini Be

qui venit qui venit in nomine Domini be be be be

be be be be

benedictus be be be be benedictus

be be bene-dictus be be be be benedictus

be be be be Benedictus

Tutti

Agnus Agnus Agnus Dei, Agnus Dei, qui tollis, qui tollis.

Tuba pastorem

Ó szelíd bá-rán-ka, bűnöknek rontó-ja agyál, békecséget és pihenést, pihenést
Mármí elbű-csú-zunk, tégedet íff ha-gyunk, ha eljössz utánunk, majd te jelsz belá-dunk,
kérünk szeretet, örök üdvösséget,
kálacsunk pogácsunk vagy gyenge sajtunk.

Dona nobis pacem, dona nobis pacem. Nász, szalma, mégeggy

Solo

nótát Gyura Jésumunkaé fújunk, azután pe-dig len vissza az útra in-dúlunk.
Tutti Dona nobis pacem, dona nobis pacem. Jó érzéskét Mejtásnak minyójan mon
Solo gyunk és úgy zengő musikaival föl-le szépen elvállunk. Dona nobis pacem, dona nobis
Tutti pacem. Es te öreg Bar-fus Légy úti ka-lahuz, Ldrincz a vén Jósefnek adgy egy pnt
Solo szegénynek, mártt hagynak Jésumunkaé, kagyos Pásztorunkat, mi az útra el-in-dúlunk,
 bárányinkhoz futunk, azért kénink Szűz Mária, vigyázz Szent Fladra, oltalmazad
Tutti ó Szent Józef hív alyai módra. Dona nobis pacem, dona nobis pacem dona nobis
 pacem, dona nobis pa - cen te pedig dicsírtessé! Atya Isten hozánk be büldött
 Szent Fladért mindörökké Amen. Dona, dona, dona, dona pa - cem, pa - cem.

Gyöngyösi Mense
 Decembri Anno 1767
 Fr' Georgius Krunk

Tutti. Andante

Ky - ri - e, kyri - e e - lei - son e - lei - son, e -

Solo Allegro

lei - son, e - leison, e - lei - son Kyri - e jó Nire' Betlehembe

születe, Kyrie e- lei-son, Menyészöldteremtője, Kyrie e- lei-son.

éjj bizony nékünk öröm é Kyrie jó hír é, tánczollyunk boldvultára. Kyrie,

jó hír é, ma lett föld üdvössége, Kyrie e- leison, mert megtestesült ige, Kyrie

lei-son, én nékem megjelentette, Kyrie jó hír é, hogy földre jelszve.

Tutti

Kyrie jó hír é, Máriának Gyümölcse, Kyrie e- leison, Szent Léleknek ereje

Kyrie e- lei-son megjelent emberi testbe, Kyrie jó hír é, öröm szál

szívünkbe e - e - e - e - e lei-son.

Solo. Ande

Chris - te Chris - te e - lei - son, Chris - te Chris - te
Chris - te Chris - te e - lei - son, Chris - te Chris - te

e - lei - son e - - - leison Xte Xte e - leison Xte
e - leison e - - - leison Xte Xte e - leison Xte

Solo

Tutti

Glo - - - ria glo - - - ri - a

Solo

Tutti

Glo - - - ria in excelsis in excelsis Deo, In excelsis

Tutti

Deo Glo - - - ri - a Et in terra pax, pax, pax, pax, pax

Solo

bonæ voluntatis, bonæ voluntatis, bonæ voluntatis. Laudamus te

benedicimus te. adoramus te, glorificamus te, O Jēsus dignūre

s nagyon örvendezünk hogy eljöttél, ma halt meg nálunk egy Pásztor bátyunk Rejtőnéven

anya, ha el akarsz jönni Járteket őrzeni, meleg tejet inni jőj el!
az ármékba ülni, hűdélra ledülni, juhoknál futyolni

Tutti

Ó szén JÉZUS! Gra-tias a-gimus, agimus ti-bi Cseksűk, hogy kedved
mingsárt el-ső léges

Solo

van Juhok után furotya-val megajándékozunk és tászával. Do....

Do-mine De-us, Juh lez alatt- tad musz Rex Coe-
Do-mine Fi-li, Kiknek nagyok Fi-li, Uni-re-
Do-mine Deus, légy tenet- ka-lahusz, Agnus

Iestis a nagy leca-lábbis, Deus Pater, hogy ha valaki kér-öld meg nevelte-kör-e-e-e
nité, mita többieké, Jesu Xte, ha-lad a folyóvize az úti- helyre, e-e-e
Dei, juhokat ve-zetni. Filius Patris tanuld Saspartul is több pajásdúl is, i-i-i

XVIII.

Tutti

Qui tollis, qui tollis, qui tollis peccata Mundi

Solo

qui tollis peccata Mundi. Ó kecséd gyermeske, gyerecszemétske, fogj bűnűl! / Jármár téged késrünk s a jánudékal intünk midőn elvél / Vékneink bocsásd meg, mit igrtél add meg haltunk után

Solo

férsz, leánydót, hogyha ársz, / festünk, legyen boldog lelkünk, / Menyben, add lássunk teltsünkben. *Quoniam, quoniam tu solus Sanctus,*

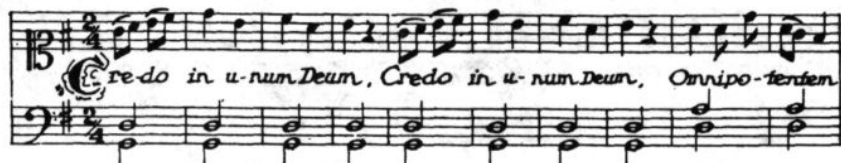
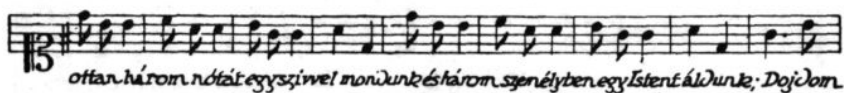
quoniam, quoniam, tu solus Sanctus, quoniam Dominus, quoniam Dominus

Tutti

et Altissimi. Cum Sancto Spiritu in glo-ri-a

A - men. Még az, vagyon, árniért könyörgünk, / Menyország ajkán

midőn zör-günk, mondgyad: szerelmesim, jőjjetek kedvesim, ez szükségünk

propter nos homines et propter nostram salutem descendit de Coelis descendit

de Coelis descendit de Coelis descendit de Coelis de-scen-dit de-

scendit, descendit, descendit de Coelis. Kisdéd Jéguska Anyának fia

ma hozzánk lejött, testben öltözött, hogy szemlélné, elhatha Anyát

s választá Anyát, hogy az ember el ne veszne, értünk ember lett, értünk

vedett, hogy Ís-fenhez vezet-het-ne. Et in-car-natus est de Spiritu

sancto Szentlélek ereje Mária gyermeke ma szüle-fik. Cruci-fixus, Cruci-

fixus eti-am sub Pontio Pontio Pila-to passus + et se-pultus

Tutti *Soli* *Tutti* *Soli* *Tutti*
est passus + passus passus + passus et se-pultus est

Soli *Org.*
sepultus est. Et resurrexit et resurrexit

Org.
tertia die se-cundum Scripturas, et ascendit

et ascendit et ascendit + in Coelum Stüle - fé - sedre Ne bánye - róssen

Gyermekegédre be-rink en-ket, ha íti. let-lez velünk ke-néren, ha-nem üdvöz-lis, út-ban i-gaz-lis. Meny-or-sá-gú-tyát, sen-tek nyon-

Tutti
dokát add, hogy kövessük meg-is-ér-hessük. Et vi-tam et vi-tam et -

Solo

vítan et vítan ventu-ri Sae-cu-li, hogyha színed ele-

iben jú-funk, ottan vigadni fog kezünk slábunk, ott lejtöz-ni főtül.

éneklünk Jésuska-nak magyarul, németül, norvégül, oláhul, deákul,

ne né-zünk másokra, zengjünk i-Ilyen módot, hej hej - - hej, hej -

Tutti

hej. A - men, A - men

Tutti

Sanctus, sanc- tus, Dominus De-us, Dominus De-us,

Sa-ba-oth. Pleni sunt Coeli, Coeli et terra, glo-ria tua,

Tutti

tu - a - **O**-sarra, o-sarra. In ex - cel - sis

De - o O-sarra, osarra, in ex - cel - sis De - o

Tutti

A-g-nus Dei, A-g-nus Dei, qui tollis pec-cata Mundi

Solo

qui tollis peccata Mundi Is-tennek bűánnya Egek ado-mánya.
Farkasoktól! tartsd meg bárányoktól! tartsd meg

Solo

ju-hoznak jó telet, agyál sírni tejet.
hidegben á-polgásd, szelek-ten takargásd.
Do-na.

Dana-na, te béhéssé- get agyá na, dona nobis pa-cem, mi bérünk téged szépen, dona nobis

pacem, üdvö- zíts minket szívesen, dona, danara, Dona, dar-a-na,

Dona, danara, mertez bizony jóvólna, dona nobis pacem, üzd el az ellenségen.

Dona nobis pacem, hogy el ne ve-szen az Isten Dona, danara, dona, danara,

Dona, danara, csendességet agyál na, dona nobis pacem, halgásd meg szép kérésem,

Dona nobis pacem, téged szépen kér az Isten Dona, danara, pacem... -

Dana dana dana dana dana dana dana-na.

Dona nobis pacem, téged szépen kér az Isten Dona, danara, pacem... -

Georgius Franz
Dona nobis pacem

ÉSZREVÉTELEK ÉS JEGYZETEK A KOTTÁK KIADÁSÁHOZ

Az eredeti kéziratban a két mise 29 lapot foglal el. Zrunek, eltérően a jelenlegi kiadástól, nem mindig jelzi a legato-íveket. Minden hiányt pótló vagy pedig módosító jel a hangjegy felett található. A két mise kottájára vonatkozó jegyzetekben részben Rajeczki Benjamin megjegyzéseit követem.

II. lap 2. sor 2. ütem: sic!

3. sor 2. ütem: a basszusban hibásan G–d.

V. lap 1–2. sor: a basszusban a „d” hiányzik.

VI. lap 7. sor: a sor elején a 2-ik kereszt hiányzik.

VII. lap 1. sor 8. ütem: a kéziratban „e–d–d” (mi–re–re) az „e–e–d” (mi–mi–re) helyett.

8. sor 4. ütem: a kéziratban a feloldójel tévesen a „h” előtt.

2. sor elején a feloldójel hiányzik.

10. sor végén az „Amen”-re nincs sem kotta, sem ütem.

11. sorban és a következő lap első sorában esetleg cisz a dallam egész első felében, míg a másodikban feloldva.

VIII. lap 3. sor 4. ütem: a kéziratban feleslegesen áll az ismétlőjel, valószínűleg az ismétlődő dallam hatására.

6–7. sor: a kéziratban a „b” hiányzik, illetve csak a 6. sor 5. ütemében van jelezve.

IX. lap 1. sor 1. ütem: a „b” hiányzik.

1–3. sor: cisz hiányzik.

2. sor: a szövegből a második „te” valószínűen kihagyandó.

4. sor 2–3 ütem: a basszusban az „a” felett a kereszt hiányzik.

4. sor 4. ütem: sic! a „factus” fölé valószínűen gisz kellene, amint a 2. ütemben.

4. sor 2. ütem: a „b” hiányzik.

6. sor 2. ütem és a 7. sor 1. ütem elején a „b” hiányzik. A kéziratban csak a 6. sor 5. ütemében van egyszer jelezve.

X. lap 3. sor 5. ütem: a kéziratban: „aurexit”; *recte* „resurrexit”.

6. sor 9. ütem: a kéziratban az ütemek első negyede mellett is pont; tévesen.

XII. lap 2–3. sor: a „pleni sunt” 3. és 4. ütemének basszusa „G–d”, „d–a” helyett.

7. sor 8. ütem: a kéziratban a „tutti” jelzés hiányzik.

XIV. lap 4. sor 2. ütem: a kéziratban a „solo” jelzése hiányzik.

XVI. lap 3. sor: discantja eredetileg elírva, a „c–fisz”-t utóbb azonban maga Zrunek javította ki „d–g”-re.

5. sor: a „pax, pax stb.” valószínűen szándékolt.

6. sor: „Laudamus”-tól a XVII. lap 5. sorában lévő „táskával”-ig a cisz hiányzik, illetve csak a XVII. lap 3. sorának 4. ütemében van jelezve.

XVII. lap 2. sor 6. ütem: esetleg „egyik”, vagy a két nyolcad helyett egy negyed veendő.

5. sor 8. ütem: a feloldójel hiányzik.

7. sor 7. üteme a discantban pótlódott, a basszusban nem.

XIX. lap 2. sor: a kéziratban a szövegelosztás pontatlan, egy „dojdom” hiányzik.

6. sor: a kéziratban 2–2 nyolcad legatóval kötve van. A legatókat azonban el kellett hagyni, hogy a szövegből hiányzó, de a *Credo* szövegébe odatartozó „vero” szó pótolható legyen.

Az utolsó sor utolsó előtti ütemétől a XXI. lap 3. sorának 3. üteméig („et resurrexit”) a kéziratban előjegyzési hibák vannak, így pl. egészen hibásan van három „b” és egy „gisz” a XIX. lap utolsó üteménél.

XX. lap utolsó sor 4. ütem: a kéziratban „ma” helyett eredetileg „hogy” volt, amit azonban még maga Zrunek javított ki.

XXI. lap 3. sor: a kéziratban az „Org.” jelzés hiányzik.

XXII. lap 1. sor 10. ütem: a kéziratban „ha te színed” áll, a „te” szó azonban át van húzva. Ha megmaradna, a szöveg nem lenne összhangban a dallammal. A kéziratban a „le” szótag a következő sorban áll.

XXIII. lap 4. sor 2–3 ütemében a középszólamban tévesen bekerült a basszus két megfelelő üteme; a kiadásban kihagyva.

Utolsó sor: a kéziratban nem „domini” áll, hanem tévesen ismét „nomine”.

XXIV. lap 8. sor utolsó két üteme: a kéziratban „meg a szép kérésem” áll, az „a”-t azonban el kellett hagyni, hogy a szöveg összhangban legyen a dallammal.

KÖNYVEK A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOMRÓL

Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1984. Bukarest, 1984. Kriterion K. 338 l. — Kántor Lajos: Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke (1929–1930). Bukarest, 1984. Kriterion K. 175 l. — — Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István: Balázs Ferenc. Bukarest, 1983. Kriterion K. 286 l. — — Kós Károly képekönv. Szerk. Sas Péter. Bp. 1985. Műzsák K. 168 l. — — Szabó T. Attila: Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok, cikkek. 6. kötet. Bukarest, 1985. Kriterion K. 583 l. — — Vita Zsigmond: Művelődés és népszolgálat. Bukarest, 1983. Kriterion K. 315 l. — — Földes László: Elvek és viták. Bukarest, 1983. Kriterion K. 694 l. — — Sütő András: Az Idő markában. Esszék, naplójegyzetek. Bp. 1984. Szépirodalmi Kk. 439 l. — — Fábián Ernő: A példaadás erkölce. Bukarest, 1984. Kriterion K. 273 l. — — Huszár Sándor: Honnan tovább. Barangolások elődök írói világában. Bukarest, 1984. Kriterion K. 249 l. — — Borcsa János: Megtartó formák. Kísérletek. Bukarest, 1984. Kriterion K. 150 l. — — Záhony Éva: Romániai magyar szépirodalom a két világháború között. 1919–1944. Bibliográfia. 1–2. köt. Bp. 1984. Országos Széchényi Könyvtár. 752 l.

A hetvenes években indult meg az a kutatómunka, amelynek keretében az erdélyi magyar irodalmi kultúra a maga közvetlen hagyományainak, történeti közelmúltjának teljesebb feltárását indította meg, s tekintettel arra, hogy az erdélyi magyar kisebbség művelődésének és közéleti törekvéseinek a kényszerítő történelmi körülmények következtében mindig az irodalmi élet volt a gyűjtőmedencéje, ez a kutatómunka a nemzetiségi önismeret teljesebb kibontakozását is lehetővé teszi. Korábban, még a hatvanas években, elsősorban a szocialista, illetve munkásmozgalmi kulturális hagyományok állottak ennek a múlt iránt megnyilvánuló érdeklődésnek a fókuszában, később egészültek ki a kutatások az Erdélyi Helikon körül gyülekező irodalom dokumentumainak feltárásával, nagy értékeinek szellemi birtokbavételével, és csak az utóbbi években terjedt ki a kutatók érdeklődése a népi mozgalom eszméit és célkitűzéseit követő „második” erdélyi nemzedék, az Erdélyi Fiatalok, illetve a Termés körül gyülekező ifrósportosulás eszmetörténeti fejlődésének és irodalmi munkásságának tanulmányozására. Ennek a munkának máris vannak eredményei — az Erdélyi Fiatalok tevékenységének eszme- és irodalomtörténeti értékelésével kapcsolatban László Dezső és Mikó Imre emlékirat formá-

ban megírt tanulmányaira, Gáll Ernő, Balázs Sándor, Cseke Péter és Szávai Géza értékelő elemzéseire, a Termés körül gyülekező fiatal írómozgalom történetének feldolgozásával kapcsolatban Kiss Jenő emlékeztetéseire, Kántor Lajos és Cseke Péter résztanulmányaira gondolkodok — az összefoglaló feldolgozások azonban még váratnak magukra, s főként késlekedik a dokumentumok összegyűjtése, noha ennek, tekintettel a közvetlen tanúk erősen fogyatkozó számára, már igencsak itt volna az ideje.

A Szabó Zoltán (és hadd áruljak el egy „titkos” filológiai adalékot: az időközben Magyarországra települt, vagyis Romániában „non-person”-ná lett s így a címlapon sem szereplő Láng Gusztáv) szerkesztésében megjelent *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1984* című kötet, a hasonló című kötet sorozat második darabja, több értékes tanulmánnyal is bővíti az erdélyi magyar népi irányzat múltjával foglalkozó kutatások eddigi eredményeit. Cseke Péter, akinek tudomásom szerint egy nagyobb Horváth István munkásságával foglalkozó monográfiája van készülöben, *A népiség elve az Erdélyi Helikonban* címmel közölt nagyobb tanulmányt, s ebben nem csekély elméleti érdeklődéssel és eredménnyel ad képet a különben polgári liberális és humanista eszményeket követő kiváló kolozsvári folyóirat és

a népi mozgalmak, népi törekvések kapcsolatáról. Elgondolkodtató ez a tanulmány, minthogy a kutatások mindeddig elsősorban a helikoni írócsoport liberalizmusát és „nyugatoságát” hangsúlyozták, s nem vizsgálták kellő módon azt, hogy a kialakuló népi ideológiának és irodalomnak milyen erős pozíciói voltak az Erdélyi Helikonon belül. A kolozsvári kutató most joggal hivatkozik a „Tizenegyek”, azaz a *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól* című 1923-ban Kolozsvárt megjelent antológia szerzőinek – a többi között Tamási Áron, Kacsó Sándor, Kemény János, Balázs Ferenc, Maksay Albert és Jancsó Béla – korai tevékenységére, a Benedek Elek körül gyülekező székely írócsoport – Szentimrei Jenő, Nyíró József, Tamási Áron, Kacsó Sándor – népi öntudatára, az 1929 és 1930 fordulóján a „Vallani és vállalni” jelszó jegyében lezajlott vita törekvéseire, az Erdélyi Helikon érdeklődésére a népi mozgalom és irodalom iránt, illetve arra, hogy a népi mozgalom eszméinek vonzásában fellépő „második” erdélyi nemzedék – Balázs Ferenc, Kacsó Sándor, Kiss Jenő, Szabédi László, Böződi György, Asztalos István – milyen nagy szerepet töltött be a harmincas években a Helikon munkájában – mindez arra utal, hogy a kolozsvári folyóirat nemcsak érdeklődött a népi törekvések iránt, hanem részben magáénak is tudta vállalni ezeket a törekvéseket. Úgy gondolom, hogy az erdélyi magyar népi mozgalom eredményeinek irodalomtörténeti számontartásában – Gáll Ernő *Tamási Áron és az erdélyi népi irányzat*, című, a bukaresti Hét 1983-as évfolyamában megjelent cikksorozata mellett – Cseke Péternek ez a jelen dolgozata érte el a legmeggyőzőbb, filológiaiilag is igen gazdagon alátámasztott eredményeket.

Ugyanebben a tanulmánykötetben olvasható Kántor Lajos *Szabédi László – és az írástudók felelőssége* című írása, amely némiképp a tragikus sorsú erdélyi költőről kialakult közkeletű képpel száll szembe, midőn számos dokumentum értékű korabeli újságközlemény és magánlevél felhasználásával elemzi Szabédi 1945 utáni pályafordulatát, s rámutat arra, hogy a költőt, aki éppen ekkoriban kötelezte el magát a kommunista mozgalomnak, s rendkívül áldozatosan szolgálta ennek a mozgalomnak a törekvéseit, milyen bizalmatlan légkör övezte, s az irodalomirányítás részéről (több alkalommal is) milyen kíméletlenséggel találkozott. Szabédi korábban a népi gondolat híve volt, a „harmadik út” ideológiáját képviselte, a felszabadulás után azonban igen gyorsan felismerte a történelem megváltozott logikáját, s valami ön-

kínzó könyörtelenséggel vonta le ennek a logikának a végső következményeit. Ennek ellenére sem találta meg abban a körben, amelyhez csatlakozott, igazi szellemi otthonát, Gaál Gábor folyóirata, az Utunk 1949 augusztusában igaztalanul megtámadta, s a szektáriánus művelődéspolitikai, jóllehet elvárta tőle az áldozatos szolgálatot, rendszerint éppen politikai és költői önértetében sértette meg. Ezek a súlyos sérülések és megaláztatások valójában a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem megszüntetését követő 1959-es öngyilkosságát készítették elő.

Cseke Péter és Kántor Lajos tanulmányai mellett több más értékes írásmű is található a gyűjteményben: így Molnár Judit Kazinczy Ferencről, Végh Béla Bajza kritikáiról, Kozma Dezső Arany János hagyományértelmezéséről, J. Nagy Mária Vajda János költői stílusáról, Galamb Katalin Ambrus Zoltán szecessziós prózájáról, Máriás József Németh László nagybányai kapcsolatairól, Kereskényi Sándor Németh A *minőség forradalma* című művéről és Lázok János Sütő András drámáiról írott dolgozata. Külön kiemelését kíván Gaál György *Pozitívizmus és szellemi történet* Kristóf György munkásságában című tanulmánya, amely az erdélyi magyar irodalomtörténet-írás egy igen tevékeny alkotó egyéniségének elfeledett arcát világítja meg. Már az imént felsorakoztatott nevek is mutatják, hogy az irodalomtudományi és stilisztikai tanulmánygyűjtemény nemcsak az erdélyi magyar tudományosság jelenlegi törekvéseit reprezentálja, hanem a szakmai utánpótlás helyzetéről a fiatal tudós nemzedék érdeklődéséről is képet ad.

Az Erdélyi Helikon és a népi törekvések kapcsolatáról írott tanulmány már említette a „vallani és vállalni” jelszó jegyében kibontakozott vitát, amely valóban a romániai magyar irodalom két világháború közötti történetének egyik legfontosabb, mondhatnám így is: irodalomtörténeti fordulatot hozó esemény volt. Erről a vitáról már korábban is született irodalomtörténeti feldolgozás, Tóth Sándor *„Vallani és vállalni”, avagy vita az írók gyávaságáról* című, a Korunk 1971-es évfolyamában megjelent tanulmányára gondolok. Egy évtizeddel később Kántor Lajosnak az Utunkban közölt cikksorozata jelentett be perújrafelvételt a nevezetes írói polémia ügyében, s ennek a cikksorozatnak a kiegészítése és átdolgozása nyomán jött létre Kántor *Vallani és vállalni* című könyvtanulmánya, amely nemcsak az 1929–1930-as eszmecsere fordulatokban is bővelkedő krónikáját írja meg, hanem bemutatja a vita előzményeit és következményeit is. Maga a vita voltaképpen a

kisebbségi irodalom tennivalói körül zajlott, arról tudniillik, hogy az a transzilvanista eszmét képviselő történeti regényirodalom, amelyet az erdélyi magyar irodalom „hőskorában”, a nemzetiségi öntudat kialakítása érdekében született meg, vajon továbbra is alkalmas-e arra, hogy ellássa ennek a közösségi tudatnak a gondozásával egvüttjáró szellemi feladatokat. Mint Kántor Lajos – Mózes Huba és Ritoók János kutatásai alapján – nyomatékosan megállapítja, a múltba forduló érdeklődést megkérdőjelező eszmecserét az Erdélyi Helikon szerkesztője, Kuncz Aladár sugalmazta, és Berde Mária *Vallani és vállalni* című írása nyitotta meg. Berde a történelmi regénydivatot bírálta, és a kisebbségi élet valóságos kérdéseinek megválaszolását sürgette: „Jobb volna – írta – őszintén, elevenen mutatni be a márt, minden fogyasztósságaival. (...) Kiállni a művünk mellé, a bőrünkre menő igazságaink mellé – *vallani és vállalni* –, ahhoz emeltebb homlok, több mindenre való leszámolás, több mindenre való elkészülés is kell író és kiadó részéről egyaránt.” E vitacikk, amely valóban a nagy áldozatok árán kialakuló nemzetiségi irodalom addigi legfontosabbnak tekintett eszményeit bírálta, igen széles körű polemikát kavart: az erdélyi magyar irodalmi életnek szinte valamennyi irányzata nevében véleményt nyilvánított valaki. Tabéry Géza a helikonisták, Kacsó Sándor a népi radikálisok, Szántó György a városi demokraták, Franyó Zoltán a Helikonnal szemben álló temesvári szellemi élet, Gaál Gábor a Korunk körül gyülekező marxista értelmiség véleményének adott hangot. Kántor Lajos leginkább Tamási Áron hozzászólásával, az Erdélyi Helikonban megjelent *Így van* című vallomások esszé mondanivalójával ért egyet. Tamási maga is osztotta Berde Mária erős kritikáját, s a helikoni regényirodalom bírálata során igen határozottan követelte a társadalmi érdeklődésű irodalom térhez juttatását.

A vita azt igazolta, hogy az Erdélyi Helikon és különösen az Erdélyi Szépművészeti Céh óvatoskodó irodalompolitikája nem találkozott a helikoni írók többségének jóváhagyásával, a harmincas évek elején bekövetkezett irodalmi fordulat azonban tanúsította azt is, hogy a helikoni irodalomnak még igen nagyok voltak a tartalékai és lehetőségei. Kántor Lajos számot vet ugyanis a „vallani és vállalni”-vita következményeivel, azzal tudniillik, hogy a történelmi regények iránti érdeklődést csakhamar felváltotta a társadalmi és nemzetiségi valóság ábrázolására törekvő írói figyelem, s ennek az új tájékozódásnak olyan korszakos eredményei voltak,

mint Tamási Áron *Czímeresek* című politikai regénye, majd az *Ábel* három kötete, Kacsó Sándor *Vakvágányon* című műve, Kuncz Aladár *Fekete kolostora* vagy éppen Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című hatalmas regénytrilógiája. Az 1929–1930-as vita irodalomtörténeti jelentőségét végül is igen hitelesen fejezi ki Kántor Lajosnak az irodalomtörténeti dokumentumok feltárásában és ezeknek a dokumentumoknak az elemzésében egyaránt eredményes könyve, midőn zárószóiraiban a következőket állapítja meg: „A *Vallani és vállalni* vitája nyomán tehát egyrészt a közösségi gondok vállalásában, másrészt – a divatos (romantikus és naturalista) történelmi regény meghaladásával – a regényműfajon belüli változatok széles skálájának, stílusai lehetőségeinek kidolgozásában a romániai magyar írók bizonyították bátorságukat. A kollektív publicisztikai önbírálat tisztító és ösztönző hatása a legtöbbet: új, maradandó etikai és esztétikai értékeket hozott, kiemelve a romániai magyar prózát korábbi provincializmusából.”

Az erdélyi magyar népi mozgalom és irodalom kiváló egyénisége volt a korán elhunyt Balázs Ferenc, akinek útja ugyancsak a „Tizenegyek” nevezetes antológiájától vezetett angol, majd amerikai egyetemekig, végül a Torda melletti Mészköi unitárius templomáig, ahol nemcsak egyházának, hanem népének is apostolaként dolgozott. Darvas József nevezte el őt a Kis Újság 1940-es évfolyamában „Erdély második Apáczai Cseréjé”-nek, s nem is indokolatlanul, minthogy a mészköi lelkész sorsa, amelyet maga választott, igen emlékeztet a Nyugat-Európában páratlan műveltséget szerző és tehetségét az erdélyi művelődésnek áldozó gyulafehérvári tanár és bölcselő szomorú sorsára. Ennek a huszadik századbeli erdélyi apostolnak az életét mutatja be Mikó Imre, Kicsi Antal és Horváth Sz. István *Balázs Ferenc* című monográfiája, amelynek mint írói vállalkozásnak ugyancsak nem mindennapi sors jutott. Az életrajzt Mikó Imre, Balázs Ferenc régi barátja és munkatársa kezdte írni, az ő váratlan távozása után Kicsi Antal, aki korábban Kovács Józsefről, illetve Tompa Lászlóról írt életrajzi monográfiát, folytatta, majd az ő halála után Horváth Sz. István fejezte be. Mikó Imre szellemisége ennek ellenére mindvégig jelen van a könyvben, nemcsak az általa összegyűjtött igen tekintélyes dokumentumanyag – levelek, kéziratok, személyes jellegű feljegyzések – révén, hanem a Balázs Ferenc iránt tanúsított értő szeretetben is.

A mészköi lelkész élete és munkássága összeforrott az erdélyi magyar népi mozgalom történetével: ő is azok közé a fiatalok közé tartozott, akik már a húszas évek elején Ady, Móricz és kivált Szabó Dezső szellemi vonzásában tekintették át a kisebbségi sorsba került erdélyi magyarság helyzetét, és vetettek számot megmaradásának, felemelkedésének nagy kérdéseivel. Társaival – Tamási Áronnal, Kacsó Sándorral, Maksay Alberttel, Szent-Iványi Sándorral, Jancsó Bélával és másokkal – közösen alakították ki azt a meggyőződést, hogy az erdélyi magyarság politikai és szellemi életét a népi rétegekre és hagyományokra, elsősorban az összefüggő nagy területen élő és az önkormányzat igen jelentős történelmi tradícióit őrző székelységre kell építeni. A monográfia pontos képet ad ennek a gondolkodásnak a kialakulásáról és eredményeiről, elsőként az 1922 januárjában megindult s az irodalomtörténet-írás által számon sem tartott, sajnos, rövid életű Előre című félhavi folyóiratról, amely az Erdélyi Fiatalok mozgalmának korai előtörténetéhez tartozik, aztán a „Tizenegyek” már többször említett antológiájáról, amelynek programadó tanulmányai (*Erdélyi magyar irodalom, Székely mitológia*) éppen Balázs Ferenc nevéhez fűződnek, végül az Erdélyi Fiatalok című főiskolás folyóirat körül gyülekező mozgalom kialakulásáról és munkájáról – ennek a folyóiratnak Balázs Ferenc is a fűmunkatársai közé tartozott. Kevesen figyelték fel arra, hogy az erdélyi magyar népi mozgalom képviselői nemcsak a népi-paraszti hagyományoknak, hanem az élő világkultúrának is ismerői és elkötelezett hívei voltak: az Amerikát megismerő Tamási Áron és Maksay Albert, az angolszász civilizációban jártas Kemény János, a francia kultúrával felvértezett Jancsó Béla és Jancsó Elemér mellett talán leginkább Balázs Ferenc, aki mint ösztöndíjas teológus két esztendő Oxfordban, ugyancsak két esztendő a kaliforniai Berkeley-ben töltött, majd Japán, Kína, India, Irak, Palesztína és Törökország érintésével tért haza – erről az útiról számolt be *Bejárom a kerek világot* című érdekes útirajzában. Ötészendős külföldi tartózkodása idején nemcsak teológiai és filozófiai tanulmányokat folytatott, hanem kapcsolatok épített ki a különféle fiatal liberális, szocialista és békemozgalmakkal, sőt Berkeley-ben, illetve az indiai Bombay-ben egy-egy angol nyelvű könyve is megjelent. Hazatérve azután amerikai feleségével együtt Mészkon, egy kis aranyosszéki faluban rendezkedett be, népfőiskolát szervezett, s létrehozta az Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezetet, amely az elha-

gyatott falvak gazdasági és kulturális életének fellendítését tűzte ki maga elé. Erről a sokrétű, áldozatos munkáról számolt be a *Rög alatt* című önéletrajzi és szociográfiai motívumokat vegyítő munkájában, illetve *Zöld árvíz* című regényében. A Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István-féle monográfia ezt a tevékeny és áldozatos életet mutatja be, kár, hogy Balázs Ferenc írói műveinek elemzése csupán vázlatos, és regényének ismertetése egyáltalán nem tér ki a könyv poétikai karakterének vagy irodalomtörténeti elhelyezkedésének vizsgálatára: Balázs Ferencnek, az írónak a bemutatása ilyen módon még a jövő feladata.

Kétségtelen az elmúlt évek egyik legszebb könyve a *Kós Károly képeskönyv*, amely az erdélyi magyar szellemi élet – politikai mozgalmak, irodalom, művészet, közművelődés – kiváló és népszerű nagy egyéniségének hosszú és tevékeny életét mutatja be a képi dokumentumok: fényképek, grafikák, építészeti tervek tükrében. Kós Károly maga is a népi tájékozódást képviselte, a húszas években, Szintimrei Jenővel, Tamási Áronnal, Paál Árpáddal, Zágoni Istvánnal és a fiatal Nyíró Józseffel együtt a „népi radikalizmus” nagy hatású képviselője volt, s elkötelezettségéhez mindig hű maradt. A képeskönyvbe gyűjtött templom-, múzeum- és lakástervek, illetve fotográfiák, a régi erdélyi építészet vagy a népi élet emlékeit megőrkítő grafikák is kellően tanúsítják érdeklődését és ragaszkodását a népi kultúra és hagyományok iránt. Ezt a következetes népiséget ugyancsak európai tájékozódás, az angol „preraffaelita” mozgalom: Ruskin és Morris, illetve a modern finn nemzeti művészet: Akseli Gallen-Kallela hatása egészítette ki. A Sas Péter által összeállított szép kötet s a képeket kiegészítő – Tordai Zádor tanulmányaiból választott – magyarázószöveg ezt a hagyományok és a modernség, az erdélyiség és az európaiság értékeit egyaránt összefogó és felhasználó példamutató nagy író és művész állítja elé. Csak melleleg kell megjegyeznem, hogy az örömdetesen gyarapodó Kós Károly-irodalmat most már Kós néhány emlékezetes műve, például *A régi Kalotaszeg* (1912), az *Erdély kövei* (1923) s mindenekelőtt az *Erdély – kultúrtörténeti vázlat* (1929) című kötetek hasonló kiadásának kellene követnie.

A romániai magyar irodalomszemlélet és tudományosság gazdag tárházai azok az egyéni tanulmány- és esszégyűjtemények, amelyek időről időre képet adnak egy-egy tudós vagy íróegénység szaktudományos, illetve irodalomkritikai munkásságáról. A közelmúltban

közre adott hasonló gyűjtemények közül első helyen a nyolcvan esztendőös kolozsvári nyelv-tudós, Szabó T. Attila *Tallózás a múltban* című kötetét kell említenünk, amely a kiváló tudós gyűjteményes munkáinak hatodik köteteként jelent meg. Az új kötetben olvasható *A tudomány az erdélyi életben* című 1939-ben készült tanulmánya, ebben mintegy tudományos munkásságának elméleti alapvetését adja, továbbá az erdélyi magyar tudomány fontos feladatait fogalmazza meg: „Teljes mértékben tudatában kell lennünk annak, hogy a történeti és a jelenkori erdélyi élet vizsgálata milyen hatalmas munkát jelent. Különösen akkor tűnik ez ki, hogyha közelebről is szemügyre vesszük a kérdések tömegét. (...) Mit szólunk akkor, ha a népiség- és társadalomtörténetnek szinte teljesen töretlen talajára esik tekintetünk? Az erdélyi népiségképben beálló lassú vagy hirtelen változások okainak keresése, a társadalmi csoportok helyzetének különböző körből állapota, a régi gazdasági és jogviszonyok közelebbi megismerése, a helytörténet művelése még annyi más kérdés- és feladatcsoport vizsgálata, sőt sokszor még csak a feladatok és teendők megállapítása is mindmáig késik. (...) Ezeknek a kérdéseknek előtérbe kerülése által különös jelentőséget nyernek az erdélyi múzeumi gyűjtemények, a történelemnek ezek a megbecsülhetetlen, de mindmáig ki nem aknázott forrásai. E források felkutatása, kiaknázása és a gyűjtött anyag feldolgozása rendjén a megbízható történeti anyagnak nagyobb összefüggésekbe való beállítása, a népiség-, gazdaság-, társadalom- és helytörténet látásmódjának és feldolgozó módszereinek alkalmazása az ilyen munka eredményeit az országos történetírás számára is hasznosíthatóvá tennék.” Szabó T. Attila maga is ezeknek a tennivalóknak az elvégzésében vállalt szerepet, és a maga nyelvészeti kutatómunkájánál jóval szélesebb körben foglalkozott az erdélyi magyar művelődés- és helytörténet, néprajz és irodalomtörténet kutatási feladataival.

A nyelvész munkája erősen a nyelvi valósághoz kötött, Szabó T. Attila sem merész elméletekkel, hanem adatokban és biztos következtésekben gazdag tudományos művekkel alapozta meg tekintélyét. A filológiai munka alaposságát tanúsítják új könyvének tanulmányai is, például az erdélyi magyar nyelv műveléséről közölt írások, az erdélyi levéltárakban fellelt történeti vagy művelődéstörténeti emlékekről szóló beszámolók vagy a tudós mesterek, személyes jóbarátok, közöttük Csűrű Bálint és Kelemen Lajos emlékét méltató esszék. Több elvi

jelentőségű tanulmány is olvasható a kötetben: az imént idézett tudományos alapvetés mellett például *A személynevek helyneveinkben* című összefoglalás, az erdélyi magyar helynévkutatás egyik fontos eredménye és dokumentuma vagy *Az erdélyi magyar nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatás szempontjai és feladatai* című tanulmány, amely ugyancsak egy szépen fejlődő szaktudományos ágazat tevékenységét alapozta meg. A kolozsvári tudós gyűjtő- és kutatómunkája sohasem igazodik csupán a tudomány érdekeihez, tevékeny élete során nemcsak tudományos feladatok vezérik, nagy emberi és erkölcsi célok is: népének történelmi tudatát, nemzeti identitását, szülőföldjén érzett otthonosságát akarja erősíteni. Az erdélyi magyar tudomány küldetéséről írott, mondhatni így is: programadó írásában egyrészt a társadalomtudományok igazságkereső hivatásáról, másrészt közösségi felelősségéről beszélt: „A tudományosságnak a legfokozottabb mértékben szigorúan igazságkeresőnek és a közösség céljaira nézőnek kell lennie. Az igazságkeresés a tudományos munka eszményi, a közösségi jelleg annak gyakorlati, ha úgy tetszik, hasznossági oldalát domborítja ki. Az előbb felállított két véglet ilyen egyesítése korántsem jelent elvtelen tengést-lengést, céltalanságot, még kevésbé megalkuvást, csak azt akarja kidomborítani, hogy az erdélyi magyar tudományos munkának mindig az igazság érdek nélküli keresését kell célul kitűznie, de ugyanakkor a nyert eredményt a közösség életére kell vonatkoztatnia és annak szolgálatába kell állítania.” Ennek a tudományos igazságkeresésnek, egyszerűsmind szolgálatnak a magasrendű erkölcsi ereje hatja át Szabó T. Attila sok évtizedes munkásságát, az általa papírra vetett sokezer oldalt, azokat a nemcsak nyelvészek számára olvasnivalót kínáló műveket, amelyek ma már nem pusztán az erdélyi, hanem az egész magyar tudományosságnak egyik legszebb és leghatalmasabb e századi monumentumát alkotják.

Az erdélyi magyar tudományosság szerteágazó tennivalóit végzi az ugyancsak nyolcvan esztendőös Vita Zsigmond, aki szinte egész életét az erdélyi magyar művelődéstörténet feltárásának s ezen belül is a nagyenyedi Bethlen Kollégium múltjának szentelte. Kolozsvári és franciaországi egyetemi évek után lett tudós gimnáziumi tanár, majd kollégiumi könyvtáros Enyeden, s már korai műveiben, *A Bethlen-kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században*, illetve *A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reformkorszak kezdetén* című tanulmányaiban a neve-

zetes kollégium historikusának feladatát vállalta. Nem volt sima a pályafutása, hiszen az enyedi kollégium mindig a történelem viharfelhői alatt, nemegyszer tűzvészei közepette végezte az erdélyi magyar ifjúság nevelésében és felkészítésében a maga nemzeti és kulturális tevékenységét, a fejedelmi múltú enyedi iskolához azonban mindig hű maradt, s mindig új meg új adalékokkal bővítette azt a képet, amelyet Erdélynek erről a nagymúltú városáról ismerünk, de talán pontosabb, ha így fogalmazok: ismernünk kellene. Főként nagyenyedi vonatkozású tanulmányait és kisebb cikkei gyűjtötte össze 1968-as *Tudománnyal és cselekedettel* című kötetében s most *Művelődés és népszolgálat* című könyvében is. Vita Zsigmond a kollégiumi könyvtárnak nemcsak őre volt, hanem legszorgalmasabb bűvára is, írásai rendre az enyedi s szélesebb körben a régi erdélyi művelődés emlékeit világítják meg, így rekonstruálja Bethlen Gábor elpusztult könyvtárának álmányát, állapítja meg a XVII–XIX. századi enyedi diákkönyvtárosok kilétét, ad képet a kollégium XVIII. századi építkezéseiről, rajzolja meg a XIX. század eleji „kantianus professzor”: Koteles Sámuel arcképét, vagy éppen idézi fel Járai István tudós egyéniségét: ő volt a kollégium igazgatója a kisebbségi élet első másfél évtizedében. Írásaiban a XVII. századtól a XX. századig, Gyulafehérvártól Kolozsvárig járja be az erdélyi magyar művelődés változatos tájait, s minden megállapítását, minden felfedezését gazdag levéltári anyaggal támasztja meg. Ám a filológiai munkán, az adatok és adalékok meggyőző bőségén is minduntalan átút a tudós személyes vonzalma, elkötelezettsége a választott város iránt. Érdemes felidézni Mikó Imre 1969-ben lejegyzett szavait: „Vita Zsigmond Enyed történelmének jobbik részét, a régi Anniát élesztgeti, amelyre nosztalgiával gondolt vissza Csoma Sándor Dardzsilingből, s ahonnan Szász Károly Dél-Afrika gyarmati viszonyait vizsgálta. Kis Göttinga és Heidelberg volt akkor minden hazai városka, amelyben egy-egy ősi kollégium (...) értelmiségieket nevelt országnak-világnak. Múltjukat bemutatni (...) tudományos cselekvést igényel. Lámpással kell keresni az erre alkalmas szakembereket. Vita Zsigmond majdnem fél évszázada csendesen és öntevékenyen végzi ezt a munkát Enyeden. Jó volna, ha minden Enyed-méretű városunknak volna egy Vita Zsigmondja!”

Fájdalmasan korán lezárult írói életművet tár fel Földes László *Elvek és viták* című gyűjteményes tanulmánykötete, amelynek sajtó alá rendezését az író barátai: Láng Gusztáv és Tóth

Sándor végezték, az igen hasznos könyvészeti függelékét pedig Gáspár Sándor állította össze. Földes László mint Gaál Gábor tanársegédette meg első tudósi és irodalomkritikusi lépéseit, majd a kolozsvári képző- és zeneművészeti főiskolán tanított esztétikát, s emellett a nemzetiségi könyvkiadásban is irányító szerepet töltött be. 1956-tól 1958-ig az Utunk főszerkesztője volt, s ebben a tisztségében arra törekedett, hogy az erdélyi irodalom közvetlen hagyományait, a két világháború közötti korszak irodalmát újra bekapcsolja a szellemi élet vérkeringésébe. 1958-ban súlyos politikai támadás érte, elmozdították állásából, eltiltották a publikálástól, s csak 1964-ben térhetett vissza az irodalmi életbe. Városi szellem volt, aki mindig azon fáradozott, hogy az erdélyi magyar irodalom ne zárkózzék önmagába s elkerülje a provincializmus veszélyét. Egyetemes igényeket követve a modern világirodalom mércéjével mérte a nemzetiségi irodalmi kultúra eredményeit, ahogy a kötet bevezetőjét író Láng Gusztáv megállapítja: „A nemzetiségi létet az emberi létezés egyik specifikus, de a »nembelitől« el nem választható változatának tekintve, kritikusként azokra az alkotásokra volt elsősorban fogékony, amelyekben a nemzetiségi értelemben sajátos az egyetemes emberi problematika irányába tárgalt; a nemzetiségi létkérdései csak összársadalmi és összemertiségi kontextusban voltak számára felvethetők, értelmezhetők és megválaszolhatók. Korszerűségesszéménye ezért jelentett tiltakozást a nemzetiségi irodalom szerepét »itt és most« kérdések taglalására szűkítő szemlélet ellen.” Mindez persze nem jelenti azt, hogy Földes közönyösen nézte volna az erdélyi magyar irodalom sajátos közösségi felelősségét és szerepét, az egyetemes mérték és igény képviselése által inkább arra törekedett, hogy a nemzetiségi irodalom gondolatilag és esztétikailag európai színvonalon képviselje mondanivalóit, közösségi küldetését. Ifjúságának egy rövid dogmatikus korszakát leszámítva ezért vívott bátor és következetes harcot a szekertarianus művelődéspolitiká, az irodalmi sematizmus, illetve mindenféle esztétikai megalkuvás ellen. Létay Lajos költészetének bírálatában például az idillikus szemléletmód káros művészi következményeivel vetett szót, Papp Ferenc elbeszéléseinek vizsgálata során pedig a dogmatizmus szellemi maradványainak a valóságábrázolás hatékonyságát fékező hatását mutatta ki. Irodalomkritikusként analitikus módszert követett, s az írói egyéniség, illetve világgép természetével magyarázta a művek felépítését, formai tulajdonságait. Elemező

módszeressége leginkább Szabédi László, Horváth Imre, Bajor Andor és Lászlóffy Aladár munkásságának vizsgálatában érvényesült, ezek az írásai mutatták, hogy a kitűnő irodalomszervező és bátor nemzetiségi irodalompolitikus milyen jelentékeny tanulmányíróvá válhatott volna, ha nem jön közbe a hirtelen halál.

Általános felfogás, hogy a magyar kisebbségek jelenbeli irodalma Sütő András munkásságával szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar, sőt az európai irodalomban, és egy történelmi pillanatra az ő íásaiban kapott hangot igazán mindaz, amit a romániai magyarság tapasztalt és átélt, amit emlékezetében és álmaiban őriz, aminek megtartására vagy megszerzésére a legjobb törekvései irányulnak. Nemcsak népszerű lírai szociográfiájában és nagy hatású történelmi drámáiban, hanem irodalmi esszéiben, publicisztikai jegyzeteiben és útirajzaiban is: belőlük jelent meg, Ablonczy László válogató- és szerkesztőmunkájával *Az idő markában* című nagyobb válogatás. Sütő András értekező prózája és irodalmi publicisztikája ugyanazon közösségi értékek mellett tesz hitet, mint elbeszélő vagy drámai művei, egy meghatározott emberi közösség jelene és jövője iránt érzett felelősséget, irodalmi tanulmányaiban, emlékező íásaiban vagy éppen interjúiban, amelyekben életéről, műveinek keletkezéséről és hatásáról beszél, ennek a közösségnek a történelmi gondjai és törekvései foglalkoztatják. Írókról és művészekről, a többi között Kemény Zsigmondról, Orbán Balázsról, Tamási Áronról, Veres Péterről, Asztalos Istvánról, a festő Nagy Imréről ad személyes képet vagy vesz tőlük végső búcsút, ifjúságának emlékdarabjait gyűjti egybe, távoli országokban szerzett élményeiről számol be – valójában mégis mindig az anyanyelv hányatott sorsáról, a romániai magyarság helyzetéről és tennivalóiról ad számot. Esszéinek, emlékezőseinek és útirajzainak, akárcsak szépirodalmi műveinek, mozgósító szerepet ad, azt kívánja, hogy művei személyes és közösségi helytállásra neveljék olvasóit: „Az én vágyam az volt – mondja a drámáiban testet öltő szándékáról *Varázsköreim* című vallomásos nyilatkozatában –, hogy színháztermeinket olyan sokaság vegye birtokába, amelynek nemzetiségi eszmélete a kollektív sorsviselés (és alakítási szándék) jegyében radikalizálódik. Sajátosságunk – tehát önmagunk – méltóságának immár megmeglobbanó közösségi tudatával.” Irodalmi tanulmányainak, útibeszámolóinak és önéletrajzi vallomásainak gyűjteményét is a legnemesebb „pedagógiai” szándék hatja át, azt

akarja, hogy gondolatai és eszményei közösségi felismerésekben és elhatározásokban éljenek tovább. „Varázsköreim” nyomán virtuális „nemzetpedagógiai” katedra jön létre, és erről a katedráról olyan igazságok hangzanak el, amelyekre nemcsak a romániai magyarságnak, hanem a többségi nemzetnek és az egyetemes magyar szellemiségnek is figyelnie kell(ene). Sütő András igazságai ugyanis nemcsak a „sajátosság méltóságát” képviselik, hanem magát az emberi méltóságot, és nemcsak egy nemzeti kisebbség érdekeit fejezik ki, hanem egyetemes emberi érdekeket is, minthogy a politikai méltányosság, a kölcsönös megértés, a kulturális és történelmi értékek megbecsülése olyan ésszerű és humanus normákat jelentenek, amelyeknek e drámai módon megosztott világban általánosan is érvényesülniök kellene.

A kovásznai líceumban tanító Fábián Ernő azok közé a tudós tanárok közé tartozik, akiknek mindig is nagy szerepük volt az erdélyi magyar művelődés ápolásában és alkotó gazdagításában. Ebben a tekintetben ő is a Korunk körül gyülekező társadalomtudományos értelmiség törekvéseit képviseli: a külföldi forrásokból is merítő elméleti érdeklődést és a nemzetiségi tapasztalatok analitikus feldolgozásának igényét. Tanulmányainak gyűjteményét, *A példaadás erkölce* című kötetét is ez az érdeklődés, illetve igény hatja át, a tudós szerző szívesen hivatkozik klasszikus filozófusokra, mint Francis Bacon, Sören Kierkegaard és Martin Heidegger, és modern szociológusokra, mint David Riesman, Frantz Fanon és Stanislaw Ossowski, továbbá a huszadik századi magyar gondolkodás „ideológiai” formáira: Lukács Györgyre, Szabó Dezsőre, Németh Lászlóra és Bibó Istvánra. Tanulmányaiban sorra veszi a modern városi, illetve technikai civilizáció lehetőségeit és veszélyeit, az értelmiségi életforma huszadik századi konfliktusait, az emberi személyiség szuverén kibontakozásának jelenbeli esélyét vagy éppen az elmúlt két évtizedben oly nagy érdeklődést kiváltó „négritude” társadalombólcselleti nézeteit, de csak azért, hogy ismételten elgondolkodjon azokon a kérdéseken, amelyekkel a kisebbségi lét tapasztalatai ostromolják a modern társadalomtudományokat. Határozott választ természetesen ő sem adhat ezekre a valató kérdésekre, egy valamit azonban határozottan tud, azt nevezetesen, hogy a kisebbségi léttel együttjáró emberi, közösségi sérelmeket az emberi egyetemesség követelményei szerint kellene orvosolni, s a kisebbségi magatartás vagy kultúra mércéje csupán a legmagasabb

humánium lehet, ahogy ő mondja: „Mindennek olyan gondolkodásmód és magatartás a feltétele, amely az egyetemesség áramkörébe fogja a partikuláris valóság megértését, és értelmet ad egyén és közösség létének.” Ezt az egyetemesség-igényt keresi az erdélyi és egyáltalán a magyar történelem vagy művelődéstörténet ma is megtartó erőt adó hagyományai-ban: Bethlen Gábornál, Apáczainál, Széchenyinél és Eötvös Józsefnél csakúgy, mint huszadik századi szellemi örökségünkben: Adynál, Szabó Dezsőnél, Németh Lászlónál és Bánffy Miklósnál.

Annak, hogy a nemzetiségi önismeretben az emberi egyetemesség igénye alkalmaztassék, más szószólói is vannak a romániai magyar irodalomban: közéjük tartozik Huszár Sándor, aki eredeti alkotó tehetségét tükröző regények és elbeszélések után 1982-ben jelentkezett *Sorsom emlékezete* című első esszékiötetével, amelyet most egy második tanulmánygyűjtemény, a *Honnan tovább?* címet viselő kötet követ. Ennek a könyvnek az írásai ugyancsak a kortárs magyar esszéirodalmat gazdagítják, még-hozzá figyelemre méltó írásokkal, amelyek személyes olvasmányélmények nyomán adnak képet az erdélyi, illetve az egyetemes magyar irodalom néhány kiváló egyéniségének a munkásságáról, egyszersmind a nemzetiségi önismeret és a „kisebbségi humánium” néhány alapvető paradigmáját is megjelölik. A személyes vonatkozásokban gazdag esszéforma jó példája az *Utazás a tudatom körül* című hosszabb szellemi önéletrajz, amely a szerző nemzetiségi öntudatának kibontakozását mutatja be, érdemileg utalva arra, hogy ezt a folyamatot miként segítették és irányították az erdélyi magyar irodalom hagyományai és jelesebb művei. Az olvasónaplók személyesebb hangját használják azok az irodalmi tanulmányok is, amelyek Kuncz Aladár, Kacsó Sándor, Gaál Gábor, Balogh Edgár, Méliusz József és Nagy István munkásságának, illetve egy-egy művének elemzése nyomán határozzák meg azokat az eszményeket, szellemi, erkölcsi követelményeket, amelyekhez a nemzetiségi önismeretnek és irodalomnak igazodnia kell: ilyenek az egyetemes humánium, a cselekvő hűség és a másokat, más kultúrákat megértő tolerancia. Külön kell említeni Huszár Sándor román irodalmi vonatkozású tanulmányait, azokat az őszinte rokonszenvvel készült nagyszabású portrékat, amelyek Ioan Slavici és Liviu Rebreanu arcását festik meg, ezekben a tanulmányokban is az „erdélyiség”, mi több, a „kelet-közép-európaiság” egy fontos paradigmája

kap hangot: az erdélyi magyar és román kultúra testvériségének, egymásraultaltságának eszméje, amely a jelen nehezebb körülményei között is megőrzendő értéket jelent.

A jelen erdélyi magyar esszé- és kritikai irodalmát a valóságos és tartós értékek kutatása, valamint felmutatása jellemzi, ezt a fontos ten-nivalót végzik a fiatal kritikusnemzedék képviselői is. Kétségtelen, hogy manapság kevesebb figyelemre méltó kritikustehetség lép fel, mint egy-másfél évtizeddel korábban, amikor az úgynevezett „Bretter-tanítványok” egész raja – a többi között Ágoston Vilmos, Molnár Gusztáv, Markó Béla, Tamás Gáspár Miklós, Aradi József, Egved Péter és Bréda Ferenc – hozott új tájékozódást, új kritikai gondolkodást és módszert a romániai magyar irodalomba. A kevés figyelemre méltó tehetség közé tartozik Borcsa János, akinek *Megirtó formák* című első kritikai kötete a méltán nevezetes „Forrás” könyvsorozatban látott napvilágot. A fiatal kritikus személyéről csak annyit tudok, amennyit a kötet borítóján olvasható néhány életrajzi adat elárul; eszerint 1953-ban született Kézdivásárhelyen, 1976-ban végezte el a kolozsvári egyetem magyar–orosz szakát, Kézdiszentléleken lakik és Szentkatolnán tanár. Valójában ő is a „Bretter-tanítványok” utóhadához tartozik, módszerére legalábbis a „Bretter-kör” erős filozófiai érdeklődése, nyelvkritikai szemlélete hatott, műveiben olyan gondolkodókra hivatkozott, mint Roman Jakobson, Mihail Bahtyin, George Steiner, Michel Deguy és persze Bretter György. Ő is a vizsgált művek gondolati jelentését akarja feltárni, s ezért radikálisan eltávolodik azoktól az irodalmi eszményektől és kritikai módszerektől, amelyeket a nemzetiségi irodalom korábbi korszaka képviselt, illetve alkalmazott. A képi struktúrák vagy nyelvi jelek elemzése azonban azt a célt szolgálja, hogy kiderüljön, vajon a költői szöveg mit tud elmondani az alapvető huszadik századi tapasztalatokból, adott esetben a kisebbségi létezés tapasztalataiból. Ahogy a kötet szerzője mondja: „Keressük (...) a költészetben, mint a szellemi lét autonóm szférájában, hogy – túl a sajátlagos, »tiszta« irodalmi-esztétikai kérdéseken – készíten-e, kényszerít-e az életet – életünket! – érintő alapkérdések újragondolására. Arra, hogy hogyan létezzünk itt és most és miért éppen így; hogy éppígylétünk milyen társadalmi és más természetű folyamatok eredménye.” Ezt az irodalomkritikai igényt váltják valóra azok az írások, melyekben Borcsa János főként a nemzetiségi irodalmak fiatalabb alkotó egyénisé-

geinek – Király László, Farkas Árpád, Kenéz Ferenc, Markó Béla, Szöcs Géza, Egved Péter, a pozsonyi Cselényi László, az újvidéki Tolnai Ottó – munkásságáról, illetve egy-egy kötetéről mond elemző bírálatot.

A romániai magyar irodalom feldolgozásának igen fontos részfeladata a bibliográfiai kutatás, amely eddig is hozott eredményeket, mind a két világháború közötti korszakban, mind a jelenben. Korábban a Kolozsváron közreadott *Erdélyi Tudományos Füzetek* című sorozat keretében jelent meg rendszeres évenkénti irodalmi repertórium György Lajos, Ferenczi Miklós, Valentiny Antal majd Vita Zsigmond összeállításában, ez a füzet sorozat 1919-től 1942-ig tekintette át a romániai magyar irodalom könyvészetét. Fontos alapkutatásokat végzett el Monoki István *Magyar könyvtermelés a román uralom alatt, 1919–1940* című munkája, amelynek a könyvtermést feldolgozó első kötete ma is csak kéziratos formában található meg, és csupán a hírlapokat és folyóiratokat rögzítő második kötete jelent meg 1941-ben az OSZK kiadásában. Az újabb romániai magyar irodalomról Réthy Andornak a Kántor Lajos és Láng Gusztáv-féle irodalomtörténeti kézikönyve függelékeként megjelent *Romániai magyar irodalom (1944–1970)* című „könyvészeti adaléka”, illetve Bertha Zoltán és Görömbei András *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980* (1983) című önállóan kiadott munkája tájékoztatja az érdeklődőket. Ezekhez a bibliográfiai kézikönyvekhez csatlakozik most Záhony Éva *Romániai magyar szépirodalom a két világháború között (1919–1944)* című két kötetben közreadott könyvészeti gyűjteménye, amely céljának megfelelően a megjelölt korszakban Romániában élt és ott alkotó magyar írók szépirodalmi munkásságát dolgozza fel egyrészt önállóan megjelent könyveik, másrészt a legfontosabbnak tekintett huszonegy folyóirat, illetve napilap szépirodalmi anyaga nyomán; ezek a következők: Brassói Lapok, Ellenzék, Erdélyi Fiatalok, Erdélyi Helikon, Erdélyi Irodalmi Szemle, Erdélyi Szemle, Genius, Haladás, Hítel, Ifjú Erdély, Kelet Népe, Keleti Újság, Korunk, Magyar Szó, Napkelet, Pásztortűz, Periszkóp, Tavasz, Termés, Vasárnap, Zord Idő. Ehhez a címlistához talán csak azt a megjegyzést fűzhetnők, hogy a Vasárnap című hetilap mellett jó lett volna találkozni az Újság című – az erdélyi népi radikalizmus híveinek fórumot adó – lap, továbbá a kolozsvári Jövő Társadalmá című, különben rövid

életű marxista szemle, a négy (magyar, román, német és francia) nyelven megjelenő Cultura című folyóirat és néhány gazdagabb szépirodalmi, illetve irodalomkritikai anyagot is közlő egyházi lap: a kolozsvári ferencesek kiadásában megjelenő Hirnök, az aradi minoriták által szerkesztett Vasárnap, valamint az unitárius Keresztény Magvető című periodikák bibliográfiai feldolgozásával is. A gyűjtemény száznegyvenkét szerző munkásságát követi nyomon Ady Marikától Wass Albertig, a címleírások egységesen az MSZ 3424–60. sz. „Könyvtári címleírási szabályok”-ban foglaltakat követik.

A bibliográfia szerzője igen sokrétű és hasznos munkát végzett, rendkívül értékes anyagot tárt fel, s nagyban megkönnyíti a romániai magyar irodalom kutatóinak dolgát. Az elkészült könyvészet mindazonáltal tükrözi a hazai könyvtári gyűjtés, pontosabban a kizárólagos módon forrásul választott Országos Széchényi Könyvtár gyűjtőmunkájának rendkívüli hiányosságait is – erre különben Bodor Pálnak a Kortárs 1986-os évfolyamában megjelent bírálata is rámutatott. Igen lehangoló és riasztó ugyanis az, hogy nemzeti könyvtárunk folyóiratállománya éppen a romániai magyar sajtó tekintetében ilyen hézag, s vannak folyóiratok és lapok, amelyekből szinte több a hiányzó, mint a meglévő szám. Ilyen a Brassói Lapok, az Ellenzék, a Keleti Újság, az Erdélyi Fiatalok és nemcsak a romániai magyar sajtó annak idején nyilvánvalóan nehezen beszerezhető első éveinek anyaga hiányos, hanem a későbbi évfolyamok is, ami arra utal, hogy e hiányok előidézésében a beszerzési nehézségeken kívül a későbbi csonkítások, rongálások is szerepet játszanak, például az Erdélyi Helikon 1930-as, 1934-es és főként 1940-es évfolyamának feltűnő csonkasága csak így magyarázható. Mindez arra is figyelmeztethetné a hazai könyvtárügy illetékeit, hogy az erdélyi magyar sajtó hiányainak pótlását valamiképpen meg kellene oldani, illetve a további csonkításokat mindenképpen meg kell akadályozni. Azonkívül folytatni kellene a romániai magyar irodalom bibliográfiai feldolgozását is, így halaszthatatlannak látszik, hogy – a lehetőségek szerint a Petőfi Irodalmi Múzeum „Bibliográfiai Füzetek” című sorozatában – elkészüljön az Erdélyi Helikon, a Pásztortűz, a Korunk és a Termés repertóriumá.

Pomogáts Béla

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS

Az Amsterdami Biblia kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából megtartott konferencia. Debrecen, 1985. április 25–27. Előadások. Szerk.: Gomba Szabolcsné, Haiman György. Debrecen, 1985. KLTE Könyvtár. 214 l.

1985-ben volt háromszáz éve, hogy Tótfalusi Kis Miklós Amsterdamban kinyomtatta „aranyos” Bibliáját. Az évforduló alkalmából Debrecenben megrendezett tudományos ülésszakon 27 előadás hangzott el, ezeket olvashatjuk a kötetben. Recenzióinkban csak a közvetlenül irodalomtörténeti vonatkozású tanulmányokkal foglalkozunk.

Ezek sorában a kötet első írása Bitskey Istváné, akinek *A Mentség műfaja* című dolgozata ilyen megállapításokat tartalmaz: Tótfalusi polgári ellentétpárja az erdélyi főrangú emlékiróknak, a munka embere ő, szemlélete a polgáré, nem erőssége a sok beszéd, az elődök közül csupán Veresmarti művének jellege hasonlít az övéhez, erősebbek ugyanakkor az ellentétek, ügyében az igaz értékek szenvedtek vereséget stb.

Gomba Szabolcsné *Tótfalusi Kis Miklós jelenléte* című munkája Olga Cicanci: *Az erdélyi görög társaságok és az európai kereskedelem (1636–1746)* c. könyve alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy Ioannis Adami *Synopsis Physiologike* c. görög nyelvű műve nem más, mint Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis*-nak fordítása. Szintén Ioannis Adami munkája a *Syntagma tón nomón* c. kompiláció, ez pedig az erdélyi törvények görögre fordított gyűjteménye. A görögség felé a görög kereskedők közvetítésével áramló magyar kultúráról – legalábbis XVII. századi viszonylatban – tudommal ez az első híradás. (Talán csak én értem félre, de nem világos előttem, hogy a szerző Debrecen kulturális értékeit méltatva, miért fogalmaz így: „örömmel hivatkozom a legrégebb magyarországi nyomda jelenlétére” (Kiemelés tőlem, K. P.)

Dán Róbertnek Tótfalusi és a héber filológia viszonyát elemző tanulmánya megalapozottan érvel amellett, hogy Tótfalusi Kis Miklós „a héber filológiában túljutott a szövegfordítás-hoz tapadó szükséges ismereteken és széles körű tudományos bázisra támaszkodva jó héber filológusként végezte a maga elé tűzött feladatát”. Dán Róbert javasolja továbbá, hogy a héber betűk magyar átírásában – mely napjainkban is megoldatlan probléma – az egységes tudományos gyakorlat kialakításához használják fel a Tótfalusi munkássága szolgáltatott tanulságokat.

Értekes adatokat ismertet Herner János és Keszérű Bálint. Többek között cáfolják azt a szakirodalomban meglehetősen elterjedt állítást, miszerint Kolozsvári Istvánnak hollandiai küldetése során a fő célja Tótfalusi munkájának akadályozása lett volna; továbbá dokumentummal igazolják, hogy a híres-hírhedt B. Bekker és Tótfalusi kapcsolatban voltak egymással. Kíváncsian várjuk a szegedi tudós kör beígért tervének valóra váltását: a külön füzetben vagy egy nagyobb kötet külön fejezetében közreadandó Tótfalusi-dokumentumokat.

Makkai László egyrészt a kor történelmi viszonyait vázolja fel, másrészt Tótfalusi nemzetfelfogását, amely szerinte a merkantilista gazdaságpolitikával kapcsolta össze a nép nemzetiségi választ.

A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században című előadásában Péter Katalin nem kevesebbet állít, mint hogy „a bibliaolvasás és a protestantizmus művelődéstörténeti szerepe között nincs összefüggés”. A kérdés elemző tárgyalása szétfeszítené e recenzió kereteit, ezért itt csak a szerző legvitathatóbb érveire, megállapításaira hívjuk fel a figyelmet. Véleményünk szerint a bibliakiadások formátumából, azok díszített vagy díztelen voltából semmi képpen sem lehet következtetni az olvasási hajlandóságra, mitöbb arra, hogy csupán a papoknak szánták eme kiadványokat. Az a tény, hogy pl. a Vizsolyi Biblia „két óriási” kötetben jelent meg, vagy hogy Heltai *Zsoltárjai* és Melius ószövetségi könyvei „kimondhatatlanul vastagok és nehezen kezelhetők”, inkább ébresztenek rémült tiszteletet, mint olvasási hajlamot”, kizárólag papír- és nyomdatechnikai okokkal magyarázható; nem hisszük, hogy a formátum szándékolt eszköze lett volna a laikusok Biblia-olvasástól való elriasztásának. Egyéb okok mellett épp a külföldi fejlettebb papír- és nyomdatechnika tette lehetővé, hogy Szenci Molnár Albert bibliakiadásai már kisebb, 1/4 rét (1608. Hanau), majd 1/8 rét (1612. Oppenheim) formában jelenjenek meg. A kor egyébként sem idegenkedett a behemót könyvektől, pl. Thúróz György nádor könyvtárának 1615-ben felvett jegyzéke szerint a bibliotékában a folió méretű könyvek voltak többségben. Hogy a Biblia végül is kiknek a kezébe jutott, kik voltak olvasói, azt nem lehet

a Péter Katalin alkalmazta módszerekkel kutatni. Ehhez a poszszesszor bejegyzéseket, a korabeli könyvindexeket, hagyatéki leltárakat, végrendeleteket és nem utolsósorban a XVI. századi levelezést kellene tüzetesen áttanulmányozni. A fenti típusú források közül az általunk ismertek egyértelműen azt mutatják, hogy a főnemesség-nemesség és a polgárság tartozik – a papokon kívül – a Biblia olvasóinak körébe. Nyilván azok, akiknek volt pénzük megvenni, továbbá tudtak olvasni. Az is nyilvánvaló – ha Péter Katalin csak ennyit állítana, nem lenne véle vitánk –, hogy a döntő többségében analfabéta és a Biblia árát megfizetni nem tudó legszűkebb néposztályok automatikusan kirekesztettek a bibliaolvasók köréből; ebben az értelemben (ha a „nép”=szegénység) a protestánsok valóban nem adták a nép kezébe a Bibliát. De a prédikációk és a bibliai históriák révén valamilyen szinten a legszegényebb hívők is megismerkedtek vele; a század folyamán a protestantizmusnak ez az erőszakos, pártos népművelői szándéka a legfeltűnőbb. Az már más kérdés, hogy ez a fajta bibliapropaganda milyen távol esik Sylvesterek tudósígnévként elképzeléseitől.

Valóban feszül némi ellentét a Bibliák előszavai – ezek az eredeti erasmusi téziseknek megfelelően mindenki számára ajánlják a Biblia olvasását – és a Szentírás magánmagyarázatát elutasító egyházi gyakorlat között, azonban ez korántsem akkora, mint a szerző túlsárgított álláspontja alapján gondolhatnánk. Az, hogy az 1560-as évekre Magyarországon három protestáns egyház is szerveződött, mindegyik felekezet számára veszélyessé tette a már kialakult dogmáktól eltérő *magyarázatokat*, más szóval a Biblia *egyéni értelmezésében* – a maguk szempontjából joggal – az eretnekiség csírait látták. Ez ellen tehát küzdöttek. De mivel meg voltak győződve – ezt, legyen szó Bornemiszáról, Meliusról vagy Egri Lukácsról, nem vonhatjuk kétségbe – saját tanaik igazságáról, a Biblia *olvasását* egyik felekezet sem tartotta csak a lelkészek feladatának, és éppen-hogy nem tilalmazta. Ha igaz, amit Péter Katalin ír, hogy „a vezető egyháziak nem tulajdonítanak a bibliaolvasási programnak különös jelentőséget”, akkor számomra tökéletesen érthetetlen, hogy a vezető egyháziak miért tulajdonítanak a bibliafordítási programnak oly nagy jelentőséget? Miért teszi kötelezővé pl. már a református egyház megalakulásakor a tarcali hitvallás a teljes Biblia magyarra fordítását, miért törí magát Bornemisza, Heltai, Melius, Egri Lukács vagy az utóbbi ellenfele, az őt

börtönbe juttató Károlyi Gáspár? Azt pedig már végképp kifacsart logikának tartom, miszerint a kérdést azért nem tartották volna teológiaiilag fontosnak, „mert sem arra nem látszik Magyarországon törekvés a XVI. században, hogy a hivatalos szabályozásokba a bibliaolvasás köteleességét vagy jogát valahogy belevegyék, sem a programmal szemben nem lép fel senki. Olyan az egész, mintha minden értelem nélkül kántálnának valami verset. Csak mondják, mondják, de közben a szent szövegeket a nép számára hozzáférhetetlenül tartják.” Tényleg: a hivatalos szabályozás *csak* a bibliafordítást teszi kötelezővé, s meg nem engedhető lazassággal arról már nem intézkedik, hogy a lefordított szöveget olvasásra, s ne valami másra használják. Igaz az is, hogy a Biblia olvasásának jogát sem hirdetik meg, sőt elmulasztották ezt a jogot a kor más szövegei esetében is közzétenni. Lehet, hogy semmit sem olvastak? Vagy esetleg csak azt szabályozták, amit nem volt szabad olvasni (virágéneket, például)?

Péter Katalin azzal folytatja gondolatmenetét, hogy bár a protestánsok nem adták a nép kezébe a Bibliát, de egyéb népművelő tevékenységük eredményeképp a XVI. század utolsó harmada a magyar művelődéstörténet egyik *aranykora* volt. Itt esünk át a ló túlsó oldalára, ez az *aranykor* ui. távolról sem olyan fénylő, mint amilyennek Péter Katalin láttatja. Nehéz mit kezdeni az olyan megállapításokkal, miszerint „a vallásosság tárgykör (...) a népszerű formában kínált műveltség anagának (...) csak *töredéke*. A *túlnyomó többséget szép-irodalmi művek alkotják*.” (Kiemelés tőlem, K. P.) Nehéz, mert elég vitatható, hogy mely művek tartoznak a „népszerű formában kínált műveltség” anagába (csak a magyar nyelvűek? csak a laposak? csak a rövidke? csak a versek?), az viszont tény, hogy a szóban forgó időszakban kiadott vallásos jellegű nyomtatványok terjedelme (összvívszáma) meghaladja a világiakét. Igaz – hála a debreceni és a kolozsvári nyomda üzleti érzékének – ez időben jelennek meg az első ponyvák és az első tudomány-népszerűsítő művek is. Nem igaz viszont – szerintünk legalábbis –, hogy „a XVI. század utolsó három évtizedében működő alkotók komoly és széles körű műveltséget kínálnak”, hogy a kinymtatott művek „a legmagasabb rendű” szépirodalmat képviselnék. A magyarországi nyomdatermek – épp mert nem a legtanultabbaknak szánódtak – általában meglehetősen provinciális műveltséget közvetítettek, az értékes irodalom pedig – Balassi vagy Bogáti versei például – egy sajátos, az esztétikai érték

nézve kontraszelektív közfelfogás, kiadói gyakorlat miatt kéziratban maradt. Ha Péter Katalin Bonfini művét „a történelem száraz leírásának” minősítve kijelenti, hogy Bonfini Heltai „dolgozta át magyarul a múlt kincsestárává”, azt is hozzá kellene tennie – így teljes az „aranykor” képe –, hogy szintén Heltai az, aki szinte minden, ami tudomány, biztos kézzel írt ki forrásából. Nem kétséges, hogy a XVI. században a műveltség kiszélesítésében úttörő szerepe volt a protestánsoknak, súlyos aránytvesztés azonban ezt a népművelő tevékenységet összetéveszteni a magas irodalommal és kultúrával.

Az eddigiekből következően nem tudom elfogadni a szerző konklúzióját, azt, hogy a protestánsok a XVI. században nem adták a nép kezébe a Bibliát, de más műveket – szépirodalmat, tudománynépszerűsítő könyveket – igen. Kétlem, hogy a Biblia és az egyéb művek olvasóit világok választották volna el egymástól, kétlem, hogy míg az előbbi csak a papok, az utóbbit, már a „jobbágyáshoz tartozó személyek” is forgatták. Inkább vélném úgy, hogy aki tudott olvasni és gazdagabb volt, a főnemesség, a vagyonosabb polgárok, megvették a Bibliát is, akik szegényebbek voltak, csak a ponyvát, az olcsóbb könyveket. A nép pedig – ha ezen csak a jobbágyág értendő – döntő többségében nem olvasott se Bibliát, se mást, lévén analfabéta.

Soltész Zoltánné Tótfalusi kiadványait ismerteti tanulmányában. Írását a pontosság, a megbízható tömör értékelések jellemzik. Többek közt arra is felhívja a figyelmet, hogy Tótfalusi az ismert nehéz körülmények ellenére, nemcsak minőségi, de mennyiségi szempontból is jelentőset alkotott, viszonylag sok (110) könyvet adott ki.

Tarnai Andor G. J. Vossius retorikájának kolozsvári, Tótfalusi által nyomtatott kiadásáról tartott előadást. Megállapítása szerint a magyar szerkesztő Dálnoki Benkő Márton volt, aki compendiumát nagyenyedi osztálytanító korában, valószínűleg 1695-ben állította össze. A munkát Kolozsvárott 1729-ben ismét kiadták, immár egy kartézianus dialektikával egybekötve. Tarnai vázlatosan ez utóbbit is ismerteti.

Tótfalusi Kis Miklós költészetét két tanulmány is témájául választotta. Tóth István (Marosvásárhely) elsősorban a latin nyelvű, Varga Imre főképp a magyar verseket vizsgálta. Tóth István azt a kolozsvári-váradai, humanista hagyományú, kávinista szellemű alkalmi költészetet is bemutatja, amelyben Tótfalusi latin versei nagymértékben gyökereznek. Meggyőzően bizonyítja a kartézianus és a coccejánus eszmék harmonikus egységét Tótfalusi költe-

ményeiben. Külön értéke a tanulmánynak, hogy a latin verseket Tóth István sikerült műfordításaiban olvashatjuk.

Varga Imre az 1697-ben megjelent *Síralmas panaszt*-t méltatja részletesebben. Értékes megállapításai mellett néhány vitatható is akad. Idézi többek közt – mint Tótfalusi legszebb szakaszainak egyikét – a *Síralmas panaszt* következő strófáját:

„Óh, szegény megromlott, porhamuba szállott,
s már szintén elalélt nép,
Melyet az idegen nemzet is szertelen paskol,
rongál mint a csép,
Sorsod ki ne szánná? A ki nem fájlalná, volna
merő bálvány kép.”

Azután így kommentál: „Majd a Rákóczi-szabadságharc bukását követő szenvedések csanak hasonló gondolatokat, azonos sorokat az emberek szájára. Az imént idézett versszak egyszótagos rimbokra, az ismétlődő gondolatritmusok, az érzékletes képalkotás Tótfalusi költői értékei. Hatásosan alkalmazza a barokk költészet kifejezési eszközeit.” Sajnáljuk, hogy el kell vitatnunk Tótfalusitól eme dicső sorokat de az idézett szakasz az ekkor már 65 éves halott Rimay János egyik legismertebb strófájának átírata, így a fenti megállapítások sokat veszítenek érvényükből.

A legszínvonalasabb, új irodalomtörténeti megállapításokat tartalmazó írás Jankovics József, aki a *Mentség* szerkezetét vizsgálta. Szemben az összes eddigi véleménnyel, azt bizonyítja, hogy a „devotio és desperatio, avagy az ismétlődés” szerkezetmeghatározó funkciója a műben. Kimutatja, hogy Tótfalusi a klasszikus retorika hat (a 191. lapon az „öt” nyilván sajtóhiba) alapvető egysége szerint építi föl munkáját, tudatos szövegbelső ismétlésekkel, motívumok egymásra utalásával, a legkülönbözőbb ismétlődésszerkezetekkel teremtve meg a szöveg tárgyi-hangulati egységét.

A kötetet Tolnai Gábor – a konferencián vezető előadásként elhangzott – írása zárja, címe: *Erdély és Németalföld a XVII. század végén*. A két ország viszonyainak és Tótfalusi sorsának összefüggéseit vizsgálja, esetenként retorikus hangvétellel.

A tanulmánygyűjtemény egészének belbecse feltétlenül nyeresége a magyar művelődéstörténetnek, a külsín azonban – nem tennénk ezt szóvá, ha nem a legnagyobb magyar tipográfusnak emléket állító kiadványról lenne szó – méltatlan Tótfalusi Kis Miklóshoz.

Kőszeghy Péter

„AZ IDŐT MI HOZTUK MAGUNKKAL”

Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből VI. Szerk. Illés László. Bp. 1985. Akadémiai K. 692 l.

A szocialista irodalom történetéről szóló, legutóbb megjelent tanulmánykötet részint gazdagabb, részint hiányosabb a korábban megjelenteknél. Gazdagabb, amennyiben a nemzetközi szocialista irodalom több, nálunk alig ismert vonulatáról ad részletesebb betekintést (többek között az észt proletáirodalomról, a koreai proletáirodalomról, az olasz szocialista irodalomról, Henri Barbusse, Mike Gold és mások munkásságáról), másrészt hiányosabb, mivel viszonylag kevesebbet szól a magyar szocialista irodalom különféle kérdéseiről. Az előbbi, a külföldi irodalmakra is kitékintő vonás abból adódik, hogy kutatóink az utóbbi években egyre nagyobb figyelmet szenteltek a külföldi szocialista irodalmak történetének, másrészt a sorozat szerkesztői – a nemzetközileg koordinált kutatások eredményeként – külföldi kutatókat is nagyobb számban vontak be a kötet szerzői közé.

A magyar szocialista irodalom most szerényebben jelentkező tanulmány-vonulata abból is fakad, hogy a sorozat eddigi kötetei nagy számban tartalmaztak magyar szocialista és kommunista alkotókról, problematikákról szóló tanulmányokat, ezek sorában nem egy összefoglaló, kismonográfiának is beillő tanulmányt találhattunk. E kötet – a fentiekből is következően – a magyar irodalom témakörében már csak fogvatkozó számú „fehér folt” betöltésére vállalkozhatott. De még így is található itt összefoglaló portré Sinkó Ervinről és Kahána Mózesről, Kassák Lajos egyes alkotói periódusairól két tanulmány is szól, Lukács Györgyről pedig – nyilván a Lukács-centenáriumot figyelembe véve – öt tanulmányt közöltek.

*

A kötet első írása Köpeczi Béla munkája. Az irodalomtudomány és a művelődéstörténet kapcsolatát vizsgálja, elméletileg sok új szempontot villantva fel. Régi problémánk – de a gyakorlatban még mindig nem érvényesítettük eléggé –, hogy az irodalomtörténeti jelenségeket a kultúra egészének keretei közé illesszük be, illetve, hogy az irodalmat a képzőművészet, a zene, s más társművészetek – sőt a tudományok – fejlődésével együttesen, ezeknek az irodalomra, s az irodalomnak ezekre való kölcsönhatásaival együtt ábrázoljuk. Köpeczi Béla most ennek a szemlélet- és módszerbeli változ-

tatásnak a szempontjait és követelményeit állítja előtérbe, szólva az itt lévő gondokról, s az itt jelentkező szükségletekről is. Tanulmánya – a problémák bonyolultsága folytán sem – nem zárja le a problémákat, inkább vitaindító, továbbgondolkodásra serkentőnek tűnik. Jó lenne, ha a kérdésről további tanulmányok, s a tudományos munkában megmutatkozó konkrét eredmények születnének.

Az elméleti kérdések egy másik aspektusát tükrözi Jurij Barabas írása. A lenini pártosságot vizsgálja a kultúra és az irodalom vonatkozásában, az újabb szovjet kutatások szempontjait és eredményeit ismertetve e sokat vitatott témában. A korábbi – mechanikus és dogmatikus – szemlélettől eltérően a pártosságot átteteleken keresztül jelentkező tényezőként tárgyalja, amely végső fokon az új szocialista embertípus, az új, ellentmondásoktól mentesebb élet kialakítását szolgálja.

A harmadik fontos – elméleti és történeti kérdéseket egyaránt tárgyaló – tanulmány szerzője Illés László. Sok, hasonló témájú tanulmánya után most a proletkult történetének egyik szakaszát, főképp a forradalmi írók 1930. évi harkovi konferenciáján szereplő kérdéscsoportokat vizsgálja. Illés László visszatérően rámutat arra, hogy a RAPP szektás vonásai a korszak szektás ideológiai és politikai vonásaiból következtek, de már ekkor is érvényesült a RAPP egyes ideológusainál és alkotóinál egy szélesebb összefogásra törekvő, a későbbi népfront irányvonalát megelőlegező vonulat, az ezt képviselők közé tartozott a szovjet irodalmárok közül mindenekelőtt Lunacsarszkij. Ugyancsak Illés László mutat rá arra, hogy a RAPP által használt – leszűkítő – proletáirodalom fogalmat a 30-as évek elejétől mindinkább felváltotta a szélesebb politikai irányvonalat tükröző terminológia: a forradalmi irodalom.

A magyar szocialista és kommunista alkotókról közölt írások közül József Farkas Sinkó Ervin- és Szántó Gábor András Kahána Mózes-tanulmányáról kell szólni. Mindkét írás hézagpótló jellegű, s olyan új szempontokkal és tényekkel ismertet meg bennünket, amelyek másutt eddig nem voltak olvashatók.

Szabolcsi Miklós József Attila idő- és történetiszemléletéről közölt igen érdekes tanulmányt. Ez az írás hangoztatja, hogy József Attilát a történet folyamatosságának érzete hatotta át, a „minden ami volt, van...” kérdése izgatta.

József Attila állandóan lépést tartott a történelemmel, a történelem általános törvényeit és napi állását kutatta, vallatta.

Pomogáts Béla a *Korunk* című folyóirat és a népi irodalom kapcsolatáról írt. Részletesen elemzi a *Korunk* irodalompolitikáját, amely – a szektárius vonásoktól távolodóan – a 30-as évek második felétől rendszeresen helyt adott Tamási Áron, Veres Péter, Darvas József és mások munkáinak.

Öt tanulmány szól Lukács György tevékenységéről és munkásságáról. A Lukácsról szóló tanulmányok nagy száma nyilván tükrözi az 1985-ben ünnepelt Lukács-centenárium fontosságát, ugyanakkor a tanulmányok újabb vonásokkal egészítik ki eddigi Lukács-ismereteinket és szempontjainkat.

Lackó Miklós tanulmánya a „Blum-tézisek”-ről részben már ismert tényekre támaszkodik. Ami talán új: a „Blum-tézisek”-ből következő lukácsi kultúra- és irodalomfelfogás elemzése. Lukács e téren is újító volt: a kultúra és az irodalom terén is egy szélesebb front kialakítására törekedett. Lackó Miklós ugyanakkor hangsúlyozza, hogy Lukács szemléletét – másirányúan – még hosszabb ideig kötötte a korabeli szektáság, ideológiai korlátozottság számos vonása (pl. az avantgarde teljes elutasítása).

Szerdahelyi István Lukács György esztétikaelméletének alakulásáról közöl alapos tanulmányt. Itt még az alapkérdésekről is nehéz részletesebben szólni, Szerdahelyi pedig az 1910-es évektől kíséri figyelemmel Lukács esztétikai felfogásának alakulását, egészen az utolsó évekig. A tanulmány nyomon kíséri azt a hatalmas utat, melyet Lukács megtett – tévedésekkel és ellentmondásokkal is gyakorta küszködve – a szocialista realizmus-koncepció kiala-

kításáig. Hasonlóan hatalmas témakörrel foglalkozik Almási Miklós tanulmánya: Lukács ontológia-elméletével és a lukácsi életpályát lezáró Ontológia-könyvével. E sorok itt nem alkalmasak a téma filozófiai szférákba nyúló tárgyalására, hiszen az emberi lét legnagyobb, legáltalánosabb kérdései elevenednek meg Lukács könyvében és Almási tanulmányában. Mindkét munka – Szerdahelyi és Almási tanulmánya – mutatja egyben azt, hogy az irodalomtörténetnek milyen széles vetületei, társterületei vannak: a filozófia, a szociológia, a pszichológia milyen szerteágazó problémakörrel kell felvennie az érintkezést, ha a teljesebb emberi lét, s az ezt tükröző irodalmi művek világát akarja kutatni.

A sok – témakörben és műfajban igen változatos – tanulmány közül végezetül Agárdi Péter írását szeretnénk megemlíteni. Agárdi munkája a múltból már átnyúlik a jelenbe: a hetvenes évek magyar irodalmával foglalkozik, a „hatalom és erkölcs” problematikájával, az irodalmi történelmiség kérdésével, az irodalmi korszakváltással és értékrenddel, a magyar líra, epika és dráma legaktuálisabb kérdéseivel. Agárdi megbízható mérleget von a magyar irodalom ez idő táji eredményeiről és hiánosságairól, megállapítva, hogy a 70-es évekkel egy korszak zárult le a magyar irodalomban, előkészítve a 80-as évek irodalmának eredményeit, remélhetőleg inkább pozitív irányba ható jelenségeit.

A *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből* c. sorozat új kötete – talán a részletesebb szemléből ez még jobban kiderül – sok új szempontot és adalékot nyújt a XX. századi szocialista irodalom és kultúra történetéhez, újabb kutatásokat és tanulmányokat igényelve, s újabb, még jelentősebb eredményeket ígérve.

Szilágyi János

FÜLÖP LÁSZLÓ: KÖZELÍTÉSEK KRÚDYHOZ

Bp. 1986. Szépirodalmi Kk. 400 l.

A kötet a szerző tíz, Krúdyval foglalkozó írását tartalmazza, melyek közül az első ötöt az kapcsolja egymáshoz, hogy mind az öt egy-egy szempont alapján vizsgálja Krúdy életművét. A szempontok a következők: az „élet árnyékos felének” ábrázolása, a szereplők elvágyódása, a dzsentri, a gasztronómia és a Monarchia megjelenítése. E tanulmányok fő értéke a szorgos aprómunka, a szerző kifogyhatatlan türelemmel cédulázta ki a szempontjainak megfelelő anyagot, s ez – a korpusz méreteit tekintve – nem kis teljesítmény.

Három másik tanulmány egy-egy – jó ízléssel választott – regény (*Napraforgó*, *Hét bagoly*, *Boldogult úrfikoromban*) elemzését nyújtja. Egy tanulmány Bori Imre, Fábri Anna és Katona Béla Krúdy-írásait tekinti át.

A kötetben középponti szerepet játszik, s így tüzetes elemzést érdemel, az *Elbeszélés-mód a regényekben* c. tanulmány egyrészt azért, mert a szerző ebben körvonalazza saját felfogását Krúdyról, másrészt azért, mert a többi tanulmány – természetükből következően – részletkérdésekkel foglalkozik.

A tanulmányban Fülöp kétféle elbeszélő nézőpontot különböztet meg annak alapján, hogy az elbeszélő vagy egy szereplő mondja el a lezajlott eseményeket, és arra a következtetésre jut, hogy Krúdy regényeinek túlnyomó többségére a „szuverén szerzői elbeszélő” (265. l.) jellemző: „Krúdy narrátorként teremtményei – létrehozott világa – fölött áll, voltaképpen a mindenható elbeszélő típusának egy változatát teremti meg.” (262. l.), ugyanakkor ebben a világban a regényalakok „jórészt arra hivatottak, hogy teremtojúké lírai vallomáshajlamainak, kiáradni vágyódó személyességének közvetített megszólalási alkalmat szolgáltatassanak.” (287. l.) Krúdy regényeinek sajátosságait Fülöp a „mindenható elbeszélő, a regényalakokat ironikus mozzgató „játékmester” (271. l.) és a lírai vallomáshajlam ellentétéből vezeti le. (291. l.)

Ez az ellentét természetesen csak akkor állhat fenn, ha a szembeállított tételek önmagukban is igazak. Igaz-e az, hogy Krúdy regényeire szinte kizárólagosan a mindentudó elbeszélő jellemző? Valójában Krúdy a nézőpontok széles körét teremtette meg, s ezek közül a mindentudó elbeszélő nézőpontja csupán az egyik, s legkevésbé sem biztos, hogy a legfontosabb nézőpont. Erre bizonyossággal lássunk három példát magából a tanulmánykötetből. A mindentudó elbeszélő jellemzésekor Fülöp a következőkhöz hasonló megjegyzéseket idéz Krúdy egyes műveiből: „meg ma sem lehet teljes bizonyossággal tudni”, „valószínű”, „talán”, „anyanyit tudunk”, „erre nincsenek pozitív adatok”, s azt állítja, hogy ezek „a korlátozott mindentudás motívumával játszó, a hiteles elmondás nehezségeit emlegető, a bizonyosságot föltevésére váltó narratori jelzések.” (271. l.) Az idézetek és Fülöp megjegyzései Krúdy egyik jellemző nézőpontját írják körül, melyet a szakirodalom a *tanú* nézőpontjaként ismer, de Fülöp kételemű rendszerében ennek egyszerűen nincs helye, és ezért kénytelen a mindentudó elbeszélőhöz kapcsolni az efféle fordulatokat. A második példa a *Boldogult úrfikoromban* c. regény elemzésének a *Most, már, majd* c. fejezetéből származik. Fülöp megállapítja, hogy a regényben az eseményeket a „mindentudó s mindenható harmadik személyű szerzői narrátor” beszéli el (359. l.), majd azt mondja, hogy „az elbeszélő a néző, a megfigyelő szerepét veszi magára.” (360. l.). A tanú elbeszélő azonban nem célszerű a mindentudó elbeszélőből levezetni, mert akkor az ilyen, Fülöp által is idézett mondat: „Hogy ki távozott el a *Bécs városához* címzett vendéglőből negyediknek: azt pontosan megállapítani nem lehet...” esetében azt

kellene mondanunk, hogy az elbeszélő – lévén mindentudó – tudja azt, amiről azt állítja, hogy nem tudja. De honnan tudjuk, hogy tudja, ha ez sehonnan nem derül ki, s ő maga azt állítja, hogy nem tudja? Pontosan az ilyen bonyodalmak elkerülése végett kellett bevezetni a tanú fogalmát. A tanú tudásának korlátozottsága természetes, és nem kell külön feltételezésekkel („játék”) indokolni.

A harmadik példa ugyanebből a tanulmányból származik. A *Boldogult úrfikoromban* időszervezetének elemzésekor Fülöp felfigyel arra, hogy „Igen sűrűn ismétlődnek a regényben az olyan közlések, amelyek az »eszendők múltva«, »a következő években«, az »évek múlván«, a »későbbi években« jelölő fordulatokra épülnek. Ebben a meghatározatlan jövőben »emlegettek«, »megállapították«, »kérdeték«, »mondogatták«, »mesélték« az utókor kései emlékezői – véli tudni az elbeszélő – a sörházban történetek különféle részleteit...” (363–4. l.) Fülöp itt Krúdy másik jellemző nézőpontjára, a közösségi nézőpontra bukkant, mely – együtt a tanú nézőpontjával és szemben a mindentudó elbeszélő nézőpontjával – alapvető alkotója a regénynek. Az idézett megjegyzések ugyanis arra utalnak, hogy az előadott történet évekig formálódott a közösség tudatában, s mivel az elbeszélő sehol sem állítja, hogy maga is jelen volt az eseményeknél, voltaképpen megállapíthatatlan mértékben keveredik egymással a tanú és a közösség nézőpontja. A közösségi nézőpontot Krúdy először az ún. mikszáthos korszakában alkalmazta (pl. *A holt asszony udvarlója* c. elbeszélésben). Igazságtalanság lenne Fülöp könyvével szemben, ha e nézőpont fel nem ismerését hibájául rónánk fel, hiszen ezt a Krúdy-szakirodalomban még senki nem írta le. Krúdy műveiben tehát legkevesebb négy nézőponttal: a mindentudó elbeszélő, a tanú, a közösség és a szereplő nézőpontjával, illetve ezek kombinációival kell számolni.

Igaz-e az, hogy a szereplők megnyilvánulásaiiban Krúdy „lírai vallomáshajlamai” testesülnek meg? Az elvágyódásról szóló *Ábrándok, idillek, nosztalgia*k c. tanulmányban Fülöp megfelelést állapít meg Krúdy és egyes regényalakjai világképe között. Idézi Krúdy egy személyes írását: „Én ... vidéki bérlo szeretnék lenni...” (88. l.) és, többek között, Józsiás „áriáját” a *Hét bagolyból*: „Én vidéken akarok élni...”, melyben – mondja Fülöp – Józsiás „arról beszél Leonórának, mennyire szeretné Pestet otthagyni, s egész életét vidéken eltölteni.” (92. l.) Fülöp azonban nem veszi észre, hogy Józsiás, akit Leonóra in flagranti kapott Zsófiá-

val, szorongva készül a találkozásra és „... midőn megpillantotta Leonórát a nyitott számban, megkönnyebbülve lélegzett fel: nem lesznek szenvedélyes, önfeledkezett féltékenységi jelek – a kocsis miatt.” Józsiás pusztaán a kedvében akar járni Leonórának a vidéki életmód emlegetésével, s esze ágában sincs vidékre költözni. Az „ária” nem az „elvágyódás” megnyilvánulása és nem a „lírai vallomáshajlam” megtestesülése, hanem ügyes improvizáció, verbális bakis Leonóra lekenyerezésére, mindenestre bizonyos, hogy az elmondottakat nem lehet Krúdy önvallomásának tekinteni. Hasonló kételemek merülnek fel Diamant (95, 287, 308. l.) és Végsőhelyi Kálmán (109. l.) „elvágyódásának” őszinteségével kapcsolatban.

A kötetet meghatározó Krúdy-kép, úgy tűnik, módosítások nélkül nem tartható: líraiság és ironia ellentétét, mely ellentét kétségkívül átjárja Krúdy írásait, talán más összetevőkre kellene lebontani.

Amikor a szerző – ritkán – Krúdy műveit értékeli, azzal egyet lehet érteni. Valószínűleg igaza van abban, hogy Bori Imre kissé lebecsülte a *Napraforgót* és túlértékelte a *Mit látott Vak Béla*...-t (385. l.), és a három elemzett regény is azt mutatja, hogy a szerzőnek határozott elképzelése van Krúdy művészetének csúcspontjairól. A szerző, jó szempontok alapján, az eddigi legteljesebb elemzést adja a három műről. A tanulmányok címei: *Szerepek és életérzések (Napraforgó)*, *A századvég regénye (Hét bagoly)*, *Az idő funkciói (Boldogult úrfikoromban)* egyben az elemzési szempontokat is tartalmazják. Csupán azt lehet sajnálni, hogy Fülöp az egyik mű esetében alkalmazott szempontokat nem mindig viszi át a másik két műre is, hiszen nemcsak a *Napraforgót*, hanem a másik két regényt is lehetne elemezni a szerepek szempontjából. A *Hét bagoly* 17. fejezetében például ezt olvassuk: „Sűrű fátyol fedte Zsófia arcát: Józsiás azt várta, hogy felhúzza fátyolát, aztán meglátjuk, milyen szerepet fog ma játszani a delnő...”, az 5. fejezetében pedig ezt mondja Józsiás: „Ha a tükörbe nézek: egy idegen arcot látok. Nem tudom megtalálni magam.”

Végül szót kell ejteni a kötet stílusáról is. A magam részéről idegenkedem az olyan szóösszetételek sűrű alkalmazásától, mint pl.: „életbizalom”, „életpótlék”, „élettény”, „életkelet”, „életminta”, „életérték”, „életkör”, „élettenyészet”, „életváltozat”, „novellalét”, „életmélység”, „élethangulat”, „életösszefüggés”, „létmegérzés”, „életbaj”, „életteher”, vagy az olyan szókapcsolatoktól, mint pl.: a „dzszen-

ábrázolás szemléleti magaspontja” (129. l.), az „életteljesség lefokozottsága” (313. l.), a „mű szemléleti mélységperspektívája” (318. l.), a „narrátori elkülönültség vallomásfogó gátai” (328. l.) „létélményekkel feltöltött filozofikus jelentésszervényű hangoltság” (315. l.).

Fülöp szívesen alkalmaz egy-egy pályatársai stílusára emlékeztető szóalkotásokat, szókapcsolatokat is: „létvonatköztűs élmény” (316. l.), „Most, már, majd” (358. l.), „vallomásos hangoltság”, „metaforikus alkatú gazdagság”, „vallomásos lényegű írói életlátás és léterzés” (314. l.); „otthontalan életek” (85. l.), „peremvidéki lét” (123. l.), „közérlől és belülről nézés” (126. l.), „átírálni” (327. l.); „a mű megalkotottsága” (268. l.), „rétegezettség” (126. l.), „lélektani kidolgozottság” (321. l.), „zárlat” (381. l.), s ezekkel önmagukban természetesen nincs semmi baj, mégis furcsa látvány az olyan szöveg, melyben ezek a különböző helyről származó fordulatok egymás szoros közelségében találhatók.

A szerző legkedveltebb stilisztikai alakzata a halmazozás. Sajnos, ritka az olyan oldal a könyvben, melyen ne fordulnának elő ilyen mondatok: „Számom kell tartani a szintérábrázolásnak azokat a változatait, amelyek elidegenítő, csúf, silány, kopott, szépség nélküli valóságmetaszteteket formálnak, megmutatják azokat a zugokat, szegleteket, tartományokat, amelyekben nincsenek jelen az élet színei, fényei, tárgyi szépségei. A lakások, utcák, kisebb és nagyobb terek, körletek, övezetek, perifériák látványa nemegyszer elszomorító, megdöbbentő, taszító.” (49. l.) A halmazozás, ha figyelmetlenséggel párosul, veszélyes is lehet. A 262. lapon ezt olvassuk: „Krúdy ... a mindenható elbeszélő típusának egy változatát teremti meg”, majd a következő bekezdésben a szerző a bonyolultság szinonimáit sorakoztatja fel: „A regényíró Krúdy láthatóan komplex elbeszélismód kialakítására törekszik, többsíkú és többszólamú epikai közlésrendszer ideáljához igazodva alkot.” Elbeszélő művek elemzésekor azonban, ha nem szögezzük le, hogy nem-bahtyni értelemben használjuk, a többszólamúság éppen az ellentétét jelenti a mindenható elbeszélőnek, s nem tekinthető a komplex szinonimájának.

A jegyzetek teljes hiánya valószínűleg nem a szerző, hanem a kiadó hibája. Persze azok, akik jól ismerik Krúdyt és a szakirodalmat, hosszabb-rövidebb lapozgatás után megtalálják az idézett helyeket, de a könyv feltehetőleg nem csak nekik készült.

Bevezeky Gábor

A TÁGULÓ VILÁG MAGYARORSZÁGI HÍRMONDÓI

XV–XVII. század. Válogatta, bevezette, jegyzetekkel ellátta: Waczulik Margit. Bp. 1984. Gondolat K. 536 l. (Nemzeti Könyvtár.)

Szenássy Barna matematika-, Zemplén Jolán fizika-, Demkó Kálmán és Magyar-Kossa Gyula orvostörténeti monográfiája mellé, most újabb összefoglaló munkát helyezhetünk könyvespolcunkra, Waczulik Margit szöveggyűjteményét, amely a matematika és a természettudományok XV–XVII. századi hazai történetéből tartalmaz 94 szövegméleket.

Egy ilyen jellegű összefoglalás több szempontból is aktuális volt túl azon is, hogy a kiadói gyakorlatban „művelt olvasóréteg”-ként emlegetett vásárlók a már szakirodalomból megismert korabeli tudósoknak egy-egy művét, azok jellemző részleteit kézbevehetik, magyarul olvashatják. A két évszázad művelődéstörténetét kutató szakemberek számára is számos újdonsággal szolgál a kötet: a munkásságuknak más oldaláról (teológia, szövegfilológia stb.) már megismert (megismerhetett) személyiségekről alkotott képük kiegészül azokkal az ismeretekkel, amelyeket ezek természettudományos munkásságának szemelvényeiből meríthetnek. És ebben az összefüggésben nem is az az elsőrangú kérdés, hogy ez a nem humán jellegű munkásság milyen színvonalú, hanem az, hogy van ilyen, s most már hozzáférhetőek emlékei.

Az ilyen sok szöveget tartalmazó kötetekkel kapcsolatban számos kérdés fogalmazódik meg: sok apró szöveg legyen-e benne, vagy kevesebb de teljes? Ez esetben helyesnek tartom, hogy sok apró szöveget választott ki közlésre Waczulik Margit, tekintve, hogy e könyvet feltehetően főleg humán szakemberek és az említett „művelt olvasóréteg” veszi kézbe, s számukra egy átfogó képet adó dokumentumsorozat sokkal hasznosabb, mint esetleg néhány teljes mű, amely pl. valamely geometriai vagy orvosi problémát taglal. Nem lehet persze lemondani arról, hogy egy nagyon kíváncsú „*Monumenta ad historiam scientiarum naturalium renaissance in Hungaria spectantia*” két nyelvű sorozatban a teljes szövegek is kiadásra kerüljenek.

Waczulik Margitnak rengeteg szövegméleket közlött kellett kiválasztania az itt közölt 94-et úgy, hogy szerepeljen lehetőleg minden jelentősebb szerző, a művek igazolják a kísérőszövegekben kifejtett nézeteket az egyes tudományterületek korabeli állapotáról; ezek a tudományterületek mindegyike legyen jelen (már amennyiben szétválaszthatóak – helyesen nem is ki-

sérletezett a szerkesztő Waczulik Margit azzal, hogy kötete szerkezetét ezekhez igazítsa). A válogatómunka jól megoldott feladatával kapcsolatban csupán néhány megjegyzésem lenne: Maximilianus Transylvanus hagyományosan szerepel Kemény József, illetve Friedrich Teutsch óta erdélyieként a hazai szakirodalomban, Magellán hajóútjának leírásával pedig utazási irodalmunk antológiáiban, jöllehet miénkhöz hasonló nagy belga szakirodalom létezik bizonyítandó, hogy „Erdélyi Miksa” családja németalföldi; származási helyének latin elnevezése tévesztette meg a századvég kutatóit, s azok utódait. Miután a családra vonatkozó kéziratok dokumentumok is a belga szakírókat igazolják, búcsút kellene vennünk Maximilianus Transylvanustól, mint magyarországitól. Helyette (persze másik fejezetben) egy nagyobb idézettel lehetett volna jelen Apáti Miklós, akit a 419. oldalon a „leglelkesebb cartesianusnak” titulál egy jegyzet. Ehhez mérten szerepelhetett volna *Vita triumphans civilis* című művével (Amszterdam, 1688. RMK III. 3491.). A *szövegválogató* Waczulik Margit munkájával kapcsolatos zárómegjegyzésem az, hogy nem látom indokoltnak a kéziratosság teljes mellőzését (ez egyébként a bevezető megírása kapcsán is elmondható) – csak utalásképpen említtem a több kötetnyi orvosi munkát, receptet, vagy pl. Verancsics Faustusnak aztán S. Varga Katalin válogatásából (Magyar Hírmondó, 1985.) is kimaradt, Albert főhercegnek, Spanyol-Németalföld helytartójához írt illusztrált levelét (1603. szeptember 6.). Ostende gátjainak megerősítéséről (fotómásolata sok-sok éve jár kézzől kézre). A kéziratosság számbavétele a szakmai érveken túl a szegény szakma „ingyen-pénzen” (a kiadón) való gazdagításának nemes céljával is indokolható.

Waczulik Margit szerkesztői munkáját a már említetteken kívül azért is eredményesnek tartom, mert a négy fejezetre osztott kötetben (I. *A humanista magyar királyi udvarban működő idegen és külföldön élő magyarországi tudósok munkáiból.* II. *A három részre szakadt ország tudósainak munkáiból.* III. *Hazai törekvések.* IV. *Angol és holland egyetemek neveitjei*) sikerült – ha csak nagy egységekben is – de érvényesülő időrendet is tartania. Megjegyzésem csupán annyi, hogy a II. fejezet címe után a III. és IV. kissé azt sugallja, hogy azokban már a nem három részre szakadt ország tudósainak

munkái szerepelnek; jöllehet arról van szó, hogy a II. fejezet a padovai, krakkói (és lengyel), a wittenbergi (és német) egyetemről kikerült magyar diákjainak (peregrinusoknak, s nem hazaiaknak) munkáit tartalmazza. Azt hiszem az, hogy az angol és holland egyetemek önálló fejezetet képeznek, csak az időrend megteremtése kedvéért történhetett, s nem azt jelenti, hogy ennyivel súlyosabbak voltak szakmailag, mint az említettek (pontosabban: ha ez igaz is, csak később, a XVII. század második felében). Ugyanígy nem szerencsés a III. fejezet két alfejezetének címválasztása: *A városokban*, illetve *Főiskolák*. Nyilván ez utóbbiak is a városokban voltak. A nekem bizarrnak tűnő fejezetcímadás ellenére az már a tartalomjegyzék olvasásakor is kitűnik, hogy Prága és Bécs neveitjei szándékosan maradtak ki a válogatásból (a XVI. században a kötet célja szempontjából hanyatló egyetemek, mint azt a szerkesztő a bevezetés 14–15. oldalán indokolja is); s az is, hogy hogyan változtak a XVI–XVII. század folyamán a peregrinálás irányai, ami a természettudományos képzést illeti.

A jegyzetek száma, mélysége elsősorban a kiadónak a kötetre fordítható papír mennyiségétől függ, s persze alkalmazkodni kell a sorozat hagyományaihoz. Ilyen szempontból a Nemzeti Könyvtár egy igényes vállalkozás; Waczulik Margit munkája is. Nagy kár, hogy a szövegenként frott jegyzetekben a hivatkozások hiányosak, s ez semmivel sem indokolható hiány. Csak néhány példa: Az „Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” nem könyvcím, hanem sorozatcím és az I., II. kötetének is volt szerkesztője (Keserű Bálint, 24. lap). Az „Újvilág hajósai” című antológiát (Bp. 1968.) Tassy Ferenc vezette be, írta a jegyzeteit, a „Világjárók. Klasszikus útleírások. 10.” kötetként jelent meg (89. lap). Szepsi Csombor Márton *Europica varietas*-a a „Régi Magyar Próza Emlékek I.” kötete (176. old.), s 1979-ben megjelent kiadását sem egyedül Kulcsár Péternek köszönhetjük (210. old.). Az ilyen jellegű formai, címleírási hiányok mellett említenem kell tárgyi hiányt is: pl. Frölich Dávidnak a Tátra megmászását leíró szövegrészletét már a XVIII. században magyarra fordította Szőnyi Benjámin, s Pozsonyban kiadott *Gyermekek physikája, Rollin Károly után francziából fordította Szőnyi Benjámin* című kötete jegyzeteiben kétszer is megjelent (Pozsony, 1766 és 1774.) Jó lett volna, ha az egyes szemelvények után, ahol a fordítás forrásának bibliográfiai adatait találjuk, megtalálhatnánk azt is, hogy az illető szöveg addig hányszor látott nap-

világot (különösen is a XVI–XVII. században). Pl. nem közömbös, hogy Dudith Andrásnak az e kötetben is szereplő *Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről* című munkája még kétszer megjelent: *Joannis Georgii Graevii oratio de cometis ... Accesserunt Andreae Dudithii, Samuelis Maresii ... de cometis dissertationes et judicia. Traiecti ad Rhenum, 1665. Ghisbertus a Zyll. Editio secunda: ugyanott, 1681, Rudolphus a Zyll.* A jegyzetelés kapcsán még el kell mondanom, hogy szerencsésnek tartom az idegen szavaknak a szövegben, szögletes zárójelben történt magyarázatát, a más sorozatok esetén külön szómagyarázat-jegyzékben való elhelyezése helyett. A kötetet jól használhatóvá teszik a rövid, lényegszerű névmagyarázatok.

A kísérszövegeket író Waczulik Margit helyesen járt el akkor, amikor az általános bevezetés mellett fejezetenként is összefoglalja véleményét, illetve megadja a szövegek értéséhez szükséges legfontosabb, a jegyzeteken túlmenő információkat. Az, hogy a továbbiakban csak azokra a részletekre mutatok rá, amelyeket vitathatónak érzek, nem jelenti azt, hogy nem lenne mit (s sokkal többet) pozitív előjellel kiemelni.

A bevezetés első felében egy vázlatos képet kapunk a világi értelmiség megjelenésének európai folyamatáról és az oktatás akkori rendszerének fő vonalait ismerhetjük meg. A kötethez szabott mértéktartóan tömör összefoglaló. A hazai viszonyokat is főképp a két fenti szempontból elemzi Waczulik Margit a továbbiakban; a szakirodalom eredményeit összefoglalva, néha azonban túlságosan is kötődve hagyományos megállapításokhoz, illetve egyes vitatott kérdéseket túlságosan leegyszerűsítve. Néhány, már a kísérszövegekben is árnyaltabban is megfogalmazható probléma: a Moháccsal (s talán már I. Mátyás halálával) központját vesztett magyar művelődés túlságosan is gazdátlan a kapott kép szerint. A már csak szokásból is megemlített főúri udvarok szerepe nem azok súlyának megfelelően van jelen, s az erdélyi fejedelmi központ is csak Báthory István és Bethlen Gábor idején tölti be művelődésszervező funkcióját; s ez persze így nem igaz. János Zsigmond és Báthory Zsigmond udvara sok tekintetben felveszi a versenyt az említettekével, s I. Rákóczi György sem marad el Bethlen Gábor mögött e téren. Az Apafi-kor megítélése pedig legújabb szakirodalmunkban merőben más, mint az ebben a kötetben megismerhető. Ezzel a kérdéssel szorosan összefügg, hogy főnemességünk

tagjai nem azért nem mentek peregrinálni, mert „nem illet” (16. old.), hanem egyszerű mentek is (pl. Révayai, Kornissok, Thurzó Imre, Bethlen István és Péter, Széchenyi Zsigmond), másrészt másként mentek, s emellett patronáltak, s magántanárt fogadtak, képeztek. De nemcsak magántanárt, s udvari lelkész, hanem gazdasági szakembert is. S ez utóbbi, igaz réteggént csak a XVII. század közepétől megjelenő csoport elvezet a világiasodás folyamatának kérdéséhez. A 20. oldalon olvasható megállapítás szerint e folyamat előrehaladt a XVI. század második felében, majd visszaesés következett, s a „XVII. században... a világi tudományokkal foglalkozás járulékos dolog”. Azt hiszem, hogy minden ilyen állítás csak az alkotás oldaláról végiggondolva születik: mikor, mennyien, s hova peregrináltak, ott mit tanultak, s mit írtak. Ezen belül mennyi a nem teológia, s mondjuk a jog, ami ugyancsak nem része Waculik Margit kötetének. Meg kellene azonban e kérdést vizsgálni a felhasználó oldaláról is, s kiderülne, hogy a nem hazai világi jellegű produkció (természettudományok, matematika, technika, utleírások stb.) fogyasztása nem csökken. Lehetne e vizsgálódást kezdeni a peregrináció szövegemlékeinél: mit vesznek észre a bűjdöső diákok?; folytatható a kutatás pl. a könyvjegyzékek tanulmányozásával, ahonnan is kiderül, hogy a

főúri, köznemesi, polgári s a különböző értelmiségi könyvtárakban hogy változik említett anyag jelenléte. Utalhatunk itt pl. a hadtudományi szakirodalomra, a városleírásokra, s a népszerű orvosi munkákra. De vizsgálható a *hézagatlan* városi forrásanyag: hogy jelennek meg a napi vallásgyakorlat könyvei mellett a hitviták termékei, a filozófiai munkák, majd a praktikus orvosi tanácsadók, s naptárak, a szakkönyvek, az élő nyelvek grammatikái, s végül hogy jut el hajózási szakkönyv (flamandul) egy beszercei polgár gyűjteményébe. Mindez a XVII. század folyamán. A világkép változása (s végső soron Waculik Margitnak is ennek bemutatása volt a célja) igazán olyan forrásanyagon vizsgálható, ami *hézagatlan*: apáról fiúra követhető, hogy mi az új. E kötetnek persze nem volt feladata, hogy erről értekezzen, ám tanulságok szintjén már összegezhető jelenségekről van szó; mert a szakirodalomban is jelen van: ahhoz mindenképpen elegendően, hogy a kísérőszövegek megállapításai helyenként árnyaltabbak lehetnek volna.

Minden említett apró hiányossága ellenére összességében elmondható, hogy egy tartalmas, jól összeállított s kiadott kötettel gazdagodtunk.

Monok István

KAZINCZY FERENCNÉ TÖRÖK SOPHIE LEVELEZÉSE

A leveleket felkutatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: V. Busa Margit. Sajtó alá rendezte a kiadó tanuló: Z. Szabó László. Győr, 1986. Kazinczy Ferenc Gimnázium 100 l.

Igen szép kiállításban, nagyon vitatható módon tette közzé a Kazinczy-hagyaték vizsgálatos életének első esztendeiről szóló, levéltudósításokat és más forrásokat, valamint azok viszonylag kevés új információt adó kommentárjait a győri Kazinczy Gimnázium. Öröndetes módon kapcsolódnak bele az országos mozgalomba a gimnázium vezetői (sajnos, nem diákjai!): különféle múzeumi, levéltári, helytörténeti kiadványok segítik a kutatást abban, hogy eddig ismeretlen vagy elfelejtett forrásokkal gazdagodjék. De – s ezt már többször leírtuk – amennyire valóban öröndetes e csinosan megjelentetett kötetek szaporodása, olyannyira tölt el kétséggel a sajtó alá rendezés, a válogatás, a jegyzetelés és más filológiai természetű munka olykor bántó dilettantizmusa, máskor csupán (?) elnagyoltsága. A lektorálás talán segíthetne ezen: s ha a vállalkozók

dicséretesen nem sajnálják a pénzt a kiadásra, a lektorálásra se sajnálják. A kiadvány értéke, „tartóssága” növekednék ezáltal. Ugyanis – s ezt sokan tudják, ám kevesen „vallják be” – a textológia: szakma, amelyet egyetemen nem oktatnak, legfeljebb speciális kollégiumok ritka alkalmakkor, amelyeket alig látogatnak a diákok, akik látványosabb, esszéizsikusabb feladatokra vállalkoznak, s így nem ismerkednek meg a sajtó alá rendezés, a célszerű jegyzetelés nem könnyű mesterségével. De nemcsak az „utánpótlással” van baj. A szövegek különbözőségeiből következően különböző jellegűek a kritikai kiadások is. Más elveket tart szem előtt például a Csokonai, másokat a Bessenyei műveinek kritikai kiadását vállaló kutató. A túljegyzetelés és a feladat megkerülése között ingadozik nem egy Jókai-kötet. Ilyen módon például a szóban forgó kiad-

vány gondozói nemigen lelhetek megfelelő „modell”-re.

A Kazinczy-hagyaték sorsa már Kazinczy életében foglalkoztatta a kortársakat, akik tudták, hogy a Kazinczy-életmű szétágazó vonatkozásaival egy korszak irodalmának tükrö. A szellemi hagyaték, a magatartásbeli örökség pedig Petőfi Sándortól Radnóti Miklósig, Kölcseytől Ady Endréig ihlette állásfoglalásra irodalmunk nagyjait. Egyáltalában nem közömbös tehát ennek a gazdag, sokrétű, nemcsak kéziratokat tartalmazó hagyatékna a sorsa. Különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy mind a mai napig nem rendelkezünk például a Kazinczy-kéziratok minden tekintetben megnyugtató katalógusával, lelőhely-jegyzékével; ha ma sem látunk egészen tisztán a Kazinczy-művek szövegváltozatainak kérdésében, s ennek következtében mind a mai napig nincsen textológiai szempontból teljesen kielégítő Kazinczy-szövegkiadásunk. Az okok valóban a Kazinczy halála utáni évekre vezethetők vissza. A Tudós Társaság pénzsűkében nem gondolt és nem is gondolhatott Kazinczy összes műveinek kiadására, még megvásárolni is csak egy részét akarta a hagyatékna. Toldy és Bajza, Bártfay és Szemere, a legrokonszenvesebben talán Guzmics Izidor és Desseffy József buzgálkodott, majd később Kazinczy Gábor, végül Váczy János. A Kazinczy-kéziratok körüli huzavonát jól érzékelteti az özvegy levelezése, amelyből néhány darabot V. Busa Margit „kutatott föl”. Más kérdés, hogy Guzmics és az özvegy levelezéséből hat darabot már korábban közzétett az egykori kaposvári tanár, Biczó Ferenc, a Kazinczyné-Szemere Pál-levelezésre utalt Váczy János (KazLev XXI. 754. Uo. utalás Guzmics Szemeréhez írt levelére), viszont elmaradt Kölcsey ide vonatkozó leveleinek, valamint a Bártfay-napló tényeinek említése. Egyébként a „felkutatást” talán nem kellett volna kissé hivalkodólag a főcímbe emelni, hiszen a kutató legelemibb kötelessége a „felkutatás”. A leveleket – a kiadvány jellegéből következőleg helyesen – magyar fordításban adják közre a kiadvány gondozói, közlik továbbá Desseffy Józsefnek a nádorhoz írt folyamodványát (korábban: ItK 1891. 457–465.), Guzmics nekrológját Kazinczyról (A szövegközlés alapja a pannonthalmi főapátság könyvtárának kéziratára, jöllehet, mint az Z. Szabó László és V. Busa Margit jegyzeteiből is kitetszik, megjelent a Felső Magyar-Országai Minerva 1831. évfolyamában. Más kérdés, hogy a kézirat lényeges pontokon különbözik a megjelent szövegtől. Ám magya-

rázatot nem kapunk a változtatások okaira, azt sem tudjuk meg, hogy ki változtatott. Ehelyett Z. Szabó László jórészt ismert dolgokat ad elő, s Guzmics karakterének megrajzolásokor még a híres önletrajzi levelet sem veszi figyelembe: KazLev XVIII. 212–215.).

Sajnos a levelekhez nem járul jegyzet, ehelyett a sajtó alá rendezők elmondják, mit tartalmaznak a levelek, s ebben a magvarázó szövegben oldják föl a jegyzetbe kívánczók kommentárt. Pedig látványosan törekszenek a filológiai pontosságra. Valószínűleg teljesen fölöslegesen Bita Dezső adatai e kiadványban. Ugyanis az ő tulajdonából adta közre Biczó a Kazinczyné-Guzmics-levelezés néhány darabját, és más leveleket is mellékelte hozzájuk. De ha már ott a születési évszám, Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1941. III. kötetben meglehetne volna a halálozási évszámot is: 1922. Nem találta Biczó Ferenc adatait sem (itt nem érdekesek, de a „Gulyásban” a legfontosabb adatok megvannak!). A Kölcsey- és a Bártfay-levelezés ismerete, a Bártfay-napló figyelembevételé eligazíthatott volna néhány Kazinczy-kézirat histórikumában (erről másutt írunk). Egy helyen az újabb szakirodalom ismeretének hiánya késztet némi bosszankodásra: Kazinczy és Radvánszky Teréz szerelme, általában Kazinczy ifjúkori szerelmei immár nem Baros Gyula „szép emlékezés”-éből (?), hanem Szauder József lélektani remekléstől tanulmányából (*A romantika útján* c. kötetből) ismerhetők meg. A 14. számú levélben jegyzet kellett volna írni a kitételhez, miszerint az özvegy sokat vár Kölcsey Ferenc beszédétől; annál is inkább, mert Kölcsey előtte felmerít a kéziratok hagyatékot.

A Biczó-levélközlések sorrendjét V. Busa Margit egy helyen – indoklás nélkül – megváltoztatja. A Biczónál VI. számú levél (keltezés nélkül) kötetünkben 17-es sorszámmal zárójeltes 1832. december vége kelteztét kapja, s a Biczónál V. számú levél (kötetünkben 19-es sorszám) elé kerül. Vajon miért? Hiszen – bár teljes bizonyossággal nem állapítható meg a helyes sorrend – a magunk részéről inkább Biczó datálása felé hajlunk. S hogy ezzel a nem túl jelentékeny kérdéssel egy kicsit részletesebben foglalkozunk, ez azért is történik, hogy rámutathassunk: miféle filológiai kérdések felvetése nem történt meg.

A 17. számú levélben azt írja Kazinczyné: Két éve Kazinczy mellettem volt. Kazinczy 1831-ben halt meg, tehát az özvegy a levelet 1833-ban írta. Továbbá: Ich lag im Rippenfell neuerdings, fordításban: Nemrég mellhártya-

gyvulladásban feküdtem (a neuerdings viszont újból, ismét szóval is fordítható, ez csak bonyolítja a kérdést), tehát gyógyult állapotában írta. A Tudós Társaság kérte Kazinczynétől a kéziratokat, anelyeket a fiatal Aurél gróf vitt Pestre. Zárójelben ott a beszúrás: Ponori Thewrewk. Ha az évszámokat és Kazinczy meg Kazinczyné kapcsolatait megnézzük, egyértelmű, hogy Dessewffy Aurél grófról van szó, aki 1833 januárjában valóban Pesten tartózkodott, de 1833. december 31-én Budáról írt a Kazinczy-kéziratok ügyében Toldynak (D. A. Összes Művei. Bp. 1887.). Sajnos, Kazinczyné zavarában alaposan összekuszálja az évszámokat. Leányát, Tháliát 21 évesnek nevezi, Thália 1809 októberében született, tehát 1830-ban volt 21 éves. A 19. számú, tehát későbbre tett levél a lábadozó, a betegségéből éppen épülő özvegy kezétől származik. Thália elszakadásáról, azaz házasságáról tényként ír; arra kérte Dokust (nincs jegyzetelve: valójában Dókus László, a Kazinczy-levelezésben sűrűn szereplő Zemplén vármegyei fő fiskális!), másolja le Dessewffy 1832 februárjában kelt folyamodványát. A konfúzió tehát teljes: az ide-odakapkodó özvegy levelei nem nyújtanak sok és biztos fogószót. A datálás azonban elkerülhetetlen, legalábbis a közreadó számára.

És most néhány vitatható megoldás, filológiai pontatlanság: „MT Akadémia Kézírtatára”. Vagy rövidítsünk jól, vagy sehogy (MTAK Kt). Horvát István nem jellemző, hogy „jogi és egyetemes történet”-tel foglalkozott. Ilyen jellegű kiadványban célszerűbb azt írni, hogy a délibábos történelemszemlélet képviselője, aki nagy hatást gyakorolt tanítványaира tűzes hazafiságával. Kazinczyt nem érte „sok támadás” a Pyrker-fordítás miatt, csupán Toldy(ék) részéről, de az igen goromba és sok tekintetben méltánytalan volt. Cserei Miklós helyett Cserey a helyes névalak a Kazinczy-levelezés tanúsága szerint. Nincs jegyzete Vida [László]-nak, Tamási Józsefnek. Romy Károly Györgynek, a 9. sz. levéllel kapcsolatban jegyzetet érdemelt volna Kazinczy és Kazinczyné vallási türelmessége, a fiúk esetleges áttérésével foglalkozó passzus Rumynak evangélikus körökben (s nemcsak magyarokban) vihart kiváltó konvertálását említi. Szót kellett volna ejteni arról, hogy Kazinczyné vajon miért tiltakozott Bajza közreműködése ellen a Kazinczy-kiadásban (nem hozható ez kapcsolatba Bajza nem egészen korrekt magatartásával a Dessewffy Józseffel való vitában?). Vajon az ifjú Szemere Berta-

lan miért irigylí Kazinczy Gábor szerencsését (22. sz. levél)? Talán azért, mert szabad bejárása volt az özvegyhez, s folyamatosan sok Kazinczy-kézirat birtokába jutott?

A Z. Szabó közzétette Guzmics-nekrológból hiányzik egy görög idézet, amely az ógörögből kitűnően fordító Guzmics-szövegben, a kéziratban bizonyára benne volt. A 96. lapon a „De mikor nem volt ez így?” mondat után a folyóiratban az alábbi szöveg olvasható: „S a tudatlan majmokat kell e ott boszszontására számlálgatnunk, hol öngondolkozású szabad követőji nem különben számosan vannak, s a mesternek úgy lépnek nyomdokiba, hogy botlásaitól szorgosan óvják magokat?” Nem hiszem, hogy a Felső Magyar-Országi Minerva szerkesztői önkényesen csempésztek volna bele ezt a sokatmondó gondolatot a szövegbe. Ugyanazon a lapon a publikált változatban a következő sorok is olvashatók Kazinczy fordításelveiről: „Kazinczy jól tudta, mennyire szükségesek ilyenek egy a művelődés útján most serkenő nyelvnek”.

A kézirat egybevetése a folyóiratközléssel más, számottevő és számos változtatásra is fényt derített. Nem elképzelhető, hogy a kötetben megjelent kézirat az első változat, amelyet Guzmics a közlés céljából átsimított? Ilyenformán lenne indokolható, hogy az itt közölt szöveg a Guzmics-iratok között maradt, a folyóiratban napvilágot látott közlés „kézirata” pedig osztozott a szerkesztőség többi iratának sorsában.

Ennyi – alapvetőnek tetsző – filológiai probléma ellenére is hasznosnak, üdvözlésre méltónak ítéljük a kötetet. Egyrészt rávilágított egy elhanyagolt problémára, s az akadémiai könyvkiadás történetéhez is adalékul szolgált. Másrészt Guzmics Izidorra is felhívta a figyelmet, aki valóban érdekes szereplője a kornak, jóllehet Kazinczy minden tisztelete ellenére sem osztotta a vallási unióról alkotott elképzeléseit. Harmadrészt pedig jó néhány új adatot, új levelet hozott napvilágra, s szállal a korszakról való tudásunkat mélyítette el. Az alapkérdés azonban változatlan: a helyi erők, a szorgalmas és áldozatkész kutatók közül nem mindenki rendelkezik a szükséges textológiai, korszakismereti, bibliográfiai tudással. Ezért oly szükséges a szakemberek bevonása a munkába, legalább lektorként. A szakemberek lelkiismeretét terhelné majd az ilyen jellegű kötet hibajegyzéke (erre is tudunk példát).

Fried István

Molnár József

(1905–1986)

A Jókai kritikai kiadás munkatársai ugyanoly gyakran fordultak hozzá, mint Hajdú vagy Szabolcs-Szatmár néprajzosai, helytörténészei a korán megöszült, mozgékony gimnáziumi tanár és szakfelügyelő kimeríthetetlen bányája volt az ismereteknek.

A felszabadulás előtt élete – párizsi tanulmányútjait kivéve – a Tiszántúlon folyt: Csengerben született, tanári oklevelét a debreceni egyetemen szerezte, 1932-től egy évtizeden át tanárkodott Hajdúnánáson. 1945 után már a köznevelés országos irányító intézményeiben dolgozott, majd ismét a tanári katedrára tért vissza (ELTE Gyakorló Gimnáziuma, Szilágyi Erzsébet Gimnázium). Nyugdíjasként is olthatatlan buzgósággal rendezte a Szilágyi Gimnázium könyvtárát, míg 1986. december 30-án el nem távozott az élők sorából.

Pályája kezdetétől fogva foglalkoztatta kedvenc megyéi művelődéstörténetének néhány jelentős alakja (Eötvös József, Görög Demeter, Kölcsey Ferenc), akiket családtörténeti szempontból is figyelemmel kísért, a *Himnusz* költőjére vonatkozó korábbi kutatásait 1983-ban összegezte egy Julow Viktor társaságában közzétett kötet lapjain: *Kölcsey Ferenc testamentoma*. Itt ugyanúgy megadta a Kölcseyek leszármazási táblázatát, amint ugyanezt megtette már korábban a vásárosnaményi Eötvösökkel. A hajdúdorogi születésű Görög Demeter (1760–1833) a bécsi lapszerkesztő és mecénás pályája mindaddig homályban maradt, amíg Molnár József kitartó kutatással meg nem világította azt (1938-ban, ill. 1975-ben jelentetett meg önálló kiadványt róla). Nem kis erőfeszítéssel szolgálta a magyartanítás elmélyülését, s néhány kollektív tudományos vállalkozást: az előbbinek szép példája *Balladaskönyve* (válogatás a világirodalom balladáiból), az utóbbinak az Értelmező Szótárhoz készített szócikkei, népnyelvi adalékai.

Sok becses írásáról számolhatnánk még be, de hiába, emlékezetemben elsősorban úgy él „Józi bácsi”, mint a Jókai kritikai kiadás nagy tudású, fáradhatatlan, a határidőket mindig megtartó munkatársa. Csupán két kötetet gondozott (*A barátfalvi lévita*, *Egetvívó asszonyszív*), a lektorálást azonban legalább 18 mű esetében vállalta el, s ennél is többhöz adott tanácsokat. Azt persze mondanom sem kell, hogy a legnagyobb anyagismeretet követelő edíciók felülvizsgálatát kapta meg (pl. *Levelezés I.*, *Drámák I. stb.*). E munka bizonyára örömet szerzett neki, hiszen egyetemi évei óta stúdiuma volt a Jókai-filológia, s ebbe olyan kitűnő mester vezette be, mint Hankiss János. Még a debreceni professzor tudatosította benne, hogy behatóan meg kell ismerni nagy elbeszélőnk munkaeszközeit, a híres noteszokat. Ezt a feladatot nem is engedte háttérbe szorulni, s az írói följegyzések sajtó alá rendezésénél is ő állt a lektori poszton.

Nyelvünk nem szegény a dicsérő, elismerő szavakban, fordulatokban. Ez esetben mégis a száraz tényközlés fejezheti ki a legteljesebb méltatást: az ő közreműködése nélkül nagyon nehéz elképzelni kritikai sorozatunk folytatását.

Nagy Miklós

A Siegen-i egyetem Dubrovnikban rendezett konferenciáján (*Style as a historical category*) Klaniczay Tibor előadást tartott „Le style de la Renaissance: ses courants et ses variantes” címmel. (1985. március)

Klaniczay Tibor részt vett az olaszországi Hungarológiai Központ megnyitásán. Előadásának címe: „Letteratura e nazionalita. La letteratura ungherese nell'area danubiana”. (Róma, 1985. április)

A SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének kollokviumán (A XIX. századi nemzeti-művészeti megújulási mozgalmak) Horváth-Lukács Borbála előadást tartott „Много значности понятия романтизма и ранние романтические тенденции и литературном воззрении” címmel. (Moszkva, 1985. május)

„Rákóczi, écrivain bilingue” címmel Kovács Ilona előadást tartott a Sorbonne és a párizsi Magyar Intézet szervezésében lezajlott Rákóczi-emlékülésen. (1985. április)

Klaniczay Tibor részt vett a Nemzetközi Italianisztikai Társaság (AISLI) XIII. kongresszusán (Toronto–Montréal) és előadást tartott „Manierismo nella parola e nella figura” címmel. (1985. május)

Az „Am Ende der Renaissance. Europäische Kultur um 1600” elnevezésű konferencián intézetünket Klaniczay Tibor képviselte. Előadásának címe: „Die politische Philosophie des Manierismus: Paruta und Lipsius”. (Wolfenbüttel, 1985. június)

Az Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts által rendezett „Vaterlandsiebe und Gesamtstaatsidee im österreichischen 18. Jahrhundert” című szimpó-

ziumon Kókay György „Georg Bessenyei” címmel tartott előadást. (Bécs, 1985. május)

Kecskés András előadást tartott a „Vers a 19. század második felében” című kollokviumon, melyet Újvidéken rendeztek meg. Előadásának címe „Ritmuselvek és versrendszerek a magyar költészetben” volt. (1985. június)

A VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Sziktivkár) intézetünk alábbi munkatársai tartottak előadást:

Bíró Ferenc: „A 'kerjeli' rokonság (A magyarság eredetének kérdése Dugonics András Etelka című regényében).

Illés László: „Ideologische Aspekte der literarischen Interpretation”.

József Farkas: „Die Rolle der Persönlichkeit des Literaturhistorikers in Vermittlung der Werke”.

Karafiáth Judit: „Literature and Social Value”.

Lukácsy Sándor: „Madách Imre, egy magyar költő a világirodalomban”.

Szörényi László: „A XVIII. századi magyarországi latin líra”.

Tverdota György: „József Attila költészetének finnugor nyelvészeti és etnográfiai vonatkozásai”.

(1985. július)

A VI. Nemzetközi Neolatin Kongresszuson, melyet Wolfenbüttelben rendeztek meg, Szörényi László előadást tartott „Neulateinische lyrische Dichtung in Ungarn im XVIII-ten Jahrhundert und die antike Tradition” címmel. (1985. augusztus)

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) XI., párizsi kongresszusán intézeti munkatársaink részéről az alábbi előadások hangzottak el:

Ferenczi László: „Trois conceptions de la littérature universelle (Babits, de Rougemont, Priestley)”.

Horváth Iván: „Grammatico-métrique et prosodico-métrique”.

Kálmán C. György: „Contexts, conventions, translations”.

Németiné Sargina Ludmilla: „The strange transformation and fate of Pushkin's E. Oneguine in Hungarian literature”.

Nyirő Lajos: „L'aspect empirique et théorique des recherches en littérature comparée”.

Szili József: „Permanence and change of literature concepts”.

(1985. augusztus)

*

A Nemzetközi Retorikatörténeti Társaság kongresszusán Szörényi László előadást tartott „Insegnamento della rettorica in Ungheria nel settecento e nella prima età dell'ottocento” címmel. (Oxford, 1985. augusztus)

*

Klaniczay Tibor részt vett a Stuttgartban megrendezett Nemzetközi Történelem Kongresszuson. Előadásának címe: „Nouvelles recherches sur l'infrastructure sociologique de la Renaissance: Cours Académiques, Universités, etc.”. (1985. augusztus)

*

A „Callimaco Esperiente” szimpóziumon Szörényi László előadást tartott „Callimaco Esperiente e il corte del re Mattia” címmel. (San Gimignano, 1985. október)

*

Bodnár György a Szlovák Irodalomtudományi Társaság meghívottjaként előadást tartott Pozsonyban „A hosszú vers” címmel. (1985. október)

*

A Maurice Carême emlékére rendezett nemzetközi kongresszuson Ferenczi László „Essai de relire Maurice Carême” címmel tartott előadást. (Brüsszel, 1985. november)

*

„Az irodalmi korszak fogalma a világirodalom történetében” című kollokviumon, melyet az intézeteink közötti együttműködés keretében

ben a SzUTA Gorkij Világirodalmi Intézet rendezett Moszkvában, intézetünk részéről az alábbi előadások hangzottak el:

Bíró Ferenc: „A magyar felvilágosodás periodizációjának problémája”.

Németiné Sargina Ludmilla: „Понятие 'fin de siècle' в литературах Средней и Восточной Европы”

Szili József: „Az irodalom fogalma és az irodalom periodizációja”.

Tarnai Andor: „Az európai barokk néhány problémája”.

Vajda György Mihály: „A XIX. századi romantika és realizmus néhány problémájához”. (1985. december)

*

Illés László részt vett a „Verteidigung der Kultur” konferencián és előadást tartott „Georg Lukács' theoretische Aktivität in der Volksfrontperiode”. (Berlin, 1985. december)

*

Sergio Moravia (Firenze) előadást tartott intézetünkben „La capture de l'invisible” – „La pré-psychologie de la philosophie des Lumières” címmel. (1985. március)

*

Sergio Angel Chaple Mesa, a havannai Irodalomtudományi Intézet munkatársa „The theory of literature in Cuba” címmel tartott előadást. (1985. március)

*

Donald Wesling (University of California) „Grammetric Theories of Prosody” címmel tartott előadást. (1985. március)

*

Frank Baron (Kansas) előadást tartott „A Faust-monda és változatai (Bornemisza Péter és Szenci Molnár Albert)” címmel. (1985. május)

*

William Ward, az American Council of Learned Societies elnöke „The American Dream” címmel tartott előadást. (1985. július)

*

Az MTA – American Council of Learned Societies közötti tudományos együttműködés keretében ülészakot rendeztünk Budapesten „Műfajok a XX. századi irodalomban: állandóság és változás” címmel. (1985. augusztus)

Athanas Natev, a szófiai Irodalomtudományi Intézet osztályvezetője „Kunst als kulturelle Gegenwirkung” címmel tartott előadást intézetünkben. (1985. november)

Borisz Uszpenskij (Moszkva) előadást tartott intézetünkben „Семантические проблемы литературы” címmel. (1985. október)

Az Újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetével folytatott együttműködésünk keretében tudományos ülést tartottunk Budapesten, melynek témája „Kosztolányi Dezső prózájának poétikai elemzése” volt. (1985. december)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Terjedelem: 10,85 (A/5) ív

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE

Szerkesztette Ligeti Lajos

A kötet első kiadása 1943-ban jelent meg. Akkor sok tekintetben nagy jelentőségű volt e témának tárgyyszerű, tisztán tudományos tárgyalása. A tanulmányok máig sem vesszítették el aktualitásukat és értéküket. A kötetben szereplő tanulmányok a következők: *Zsirai Miklós*: A magyarság eredete, *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar haza, *Halasi Kun Tibor*: A magyarság kaukázusi története, *Czeglédy Károly*: A magyarság Dél-Oroszországban, *Deér József*: A honfoglaló magyarság, *Czeglédy Károly*: Keleten maradt magyar töredékek, *Kniezsa István*: Nyelvészet és őstörténet, *László Gyula*: A magyar őstörténet régészete, *Gunda Béla*: A néprajz és a magyar őstörténet, *Nemeskéri János*: Az embertan és a magyar őstörténet, *Czeglédy Károly*–*Gyóni Mátyás*–*Kossányi Béla*–*Halasi Kun Tibor*–*Deér József*–*Ligeti Lajos*: A magyar őstörténet írásos forrásai, *Zsirai Miklós*: Őstörténeti csodabogarak. Az egyes fejezetek végén gazdag bibliográfia van. A kötetet több térképvázlat és fekete-fehér képanyag egészíti ki.

289 oldal – 14 X 21 cm – kötve 130,- Ft

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Váci utca 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Városház utca 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

J. SOLTÉSZ KATALIN

ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Opus Irodalomtörténeti tanulmányok 9.

A monográfia nagy nemzeti klasszikusunk verstechnikájának részletes elemzésével egyúttal a magyar verselés klasszikus normáinak kérdését is megvilágítja. A feldolgozott anyag Arany János valamennyi fennmaradt verses műve, a töredékekkel, kétes hitelűekkel és fordításokkal együtt. A könyv felépítése a versszöveg vizuális befogadására alapozódik: első fejezete a „lát-ható versformá”-val, az írásképpel foglalkozik, ezt követi a strófaszerkezetek és rimképletek vizsgálata, majd a prozódia és ritmika, a rím, a járulékos vers-díszek és alakzatok (alliteráció, refrén stb.) fejezete. A versformák áttekintése a hagyományos felosztásra épül: magyaros versformák, időmértékes versformák, szabadversek, kombinált és keverék versformák.

A kötet függelékében — a szerző Babits Mihály költői nyelve c. könyvéhez hasonlóan — a tárgyalt költői életmű valamennyi versformájának táblázata található; a táblázat az egyes versek formájának, verselési sajátosságainak meghatározására is alkalmas.

345 oldal — 14×21 cm — Kötve 58,— Ft

ISBN 963 05 4027 4

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Váci utca 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Városház utca 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

EGY ERDÉLYI GRÓF A FELVILÁGOSULT EURÓPÁBAN- TELEKI JÓZSEF UTAZÁSAI 1759—1761

Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a mutatót és a jegyzeteket írta
Tolnai Gábor

Teleki József (1738—1796) a magyar politikában és tudományban jelentős szerepet játszó Teleki családnak volt a sarja. Ő maga is kiemelkedő közéleti szerepet töltött be. E könyv olvasója azonban nem a közéleti férfiúval találkozik, hanem a huszonegy-huszonkét éves fiatalemberrel. Naplói régi memoárirodalmunk legszebb darabjai közül valók, s akikről megemlékezik, azok az egykorú Európa legnagyobbjai. Megfordul XV. Lajos fogadásain. Voltaire-t az eke szarvánál találja, s Rousseau-t is meglátogatja. Olyan személyiségek előadásait hallgatja a Francia Akadémia ülésein, mint Marmontel és d'Alembert. Az egyén, aki a naplókat írta, s maguk a feljegyzések így kétszeresen is megérdemlik érdeklődésünket.

397 oldal — 14×21 cm — Kötve 65,— Ft

ISBN 963 05 4371 0

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Váci utca 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Városház utca 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Сили, Й.</i> : Представления о литературе и понятия литературы: возникновение слова «литература» в венгерском языке и начало новой венгерской литературы в XVIII веке	345
<i>Лёринци, Х.</i> : Начало творческого пути новеллиста Золтана Амбруша	361
<i>Твердота, Дь.</i> : Истоки языковой эстетики Аттилы Йожефа	373

Юбилей

<i>Тамаш, А.</i> : Арпад Тот и стилевые направления начала XX века	393
--	-----

Дискуссия

<i>Долманёш, И.</i> : Историко-политические проблемы в творчестве Эндре Ади (Размышления по поводу книг Иштвана Кирая)	398
--	-----

Документация

<i>Пастор, Л.</i> : Две бетлегемских мессы XVIII века из местности Дьёндёш	407
--	-----

Обзор

Книги о венгерской литературе Румынии (<i>Помогач, Б.</i>)	457
Миклош Тотфалуши Киш (<i>Кёсеге, П.</i>)	466
Сборник «Время принесено нами» (<i>Силады, Я.</i>)	469
Ласло Фюлёр: Подход к творчеству Д. Круди (<i>Везецки, Г.</i>)	470
Венгерские вестники расширяющегося мира (<i>Монок, И.</i>)	473
Переписка Софи Тёрёк, жены Ференца Казинци (<i>Фрид, И.</i>)	475

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

Egy szám ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft

Előfizetés egy évre: 150 Ft

ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

<i>Szili, J.</i> : Idées et notions de la littérature: le mot »irodalom« (littérature) de la langue hongroise et les origines de la vie littéraire hongroise au XVIII ^e siècle	345
<i>Lőrinczy, H.</i> : Le début de Zoltán Ambrus, auteur de nouvelles	361
<i>Tverdota, Gy.</i> : Les sources de l'esthétique de langue d'Attila József	373

Anniversaire

<i>Tamás, A.</i> : Árpád Tóth et les tendances de style hongroises du commencement du siècle	393
--	-----

Discussion

<i>Dolmányos, I.</i> : Des problèmes d'histoire politique dans l'oeuvre d'Ady (Quelques idées sur les livres d'István Király)	398
---	-----

Documents

<i>Pásztor, L.</i> : Deux messes de Gyöngyös sur la nativité du XVIII ^e siècle	407
---	-----

Revue

Livres sur la littérature hongroise de Roumanie (<i>Pomogáts, B.</i>)	457
Tótfalusi Kis Miklós (<i>Kőszeghy, P.</i>)	466
»Az időt mi hoztuk magunkkal« (»Nous avons apporté le temps avec nous«) (<i>Szilágyi, J.</i>)	469
Fülöp, László: Közelítések Krúdyhoz (Tentatives d'approches de Krúdy) (<i>Bezeczky, G.</i>)	470
A táguló világ magyarországi hírmondói. (Les messagers de Hongrie du monde en élargissement) (<i>Monok, I.</i>)	473
La correspondance de Madame Ferenc Kazinczy, née Sophie Török (<i>Fried, I.</i>)	475

Chronique

